

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І. Ф. КУРАСА**

**ПОЛІТИЧНЕ ПОЛЕ УКРАЇНИ
У СИТУАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ КРИЗИ:
ВЛАДА, ОПОЗИЦІЯ, ПОЛІТИЧНІ
ПАРТІЇ, ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ**

Київ – 2020

УДК 321:316.3(477)

П 50

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 5 від 22 грудня 2020 р.)

П 50 Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації / за ред. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. – 264 с.

ISBN 978-966-02-9532-2

У колективній монографії розглянуто взаємозалежність між інституційними аспектами біфуркації українського політичного поля та морально-політичною консолідацією країни. Особлива увага приділена питанню відповідності діяльності головних політичних акторів ustalеним у суспільстві моральним цінностям. Розкрито вплив політики на особливо гострі прояви суспільної кризи в Україні.

Монографія підготовлена за результатами наукового проекту "Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації", виконаного у рамках цільової програми наукових досліджень "Суспільний ідеал і політичні інтереси в Україні".

УДК 321:316.3(477)

ISBN 978-966-02-9532-2

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020

ЗМІСТ

Вступ	5
-------------	---

РОЗДІЛ 1 ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ БІФУРКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ

1.1. Криза суспільної довіри: суперечність між очікуваннями та реальністю. <i>Шайгородський Ю. Ж.</i>	7
1.2. Вплив соціально-економічної кризи на систему трудових відносин: політичні рішення як інструмент подолання кризи. <i>Ляшенко Т. М.</i>	32
1.3. Проведення реформи децентралізації в Україні в умовах суспільної кризи: досягнення і проблеми (2014–2020). <i>Горбатюк М. В.</i>	55
1.4. Маніпулятивні практики в діяльності влади й опозиції. <i>Бушанський В. В.</i>	114

РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ МОРАЛЬНОЇ-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Новації у ціннісних наративах українців та їх рефлексія на політичну діяльність. <i>Кононенко Н. В.</i>	142
---	-----

2.2. Еволюція ідейних настанов та політичних практик "активістських" організацій України (2013–2019). <i>Кияниця Л. Л.</i>	160
2.3. Політика пам'яті у подоланні суспільної кризи: можливості і реалії. <i>Шаповал Ю. І.</i>	186
2.4. Релігія і релігійні організації у процесі політичних трансформацій українського суспільства. <i>Єленський В. Є.</i>	213
Висновки	255

ВСТУП

Суспільна криза в Україні найбільше вирізняється своєю тривалістю, хронічним характером, а також своїм всебічним характером: ентропійний стан притаманний практично усім суспільним сегментам. Політичні засоби, а від них і управлінські, поки що виявляються безсилими перед дедалі більшим загостренням проблем, що блокують перспективи розвитку країни. Причина – у взаємному сполученні суспільства і політичного поля: кризовий стан першого зумовлює хаотичність дій політичних акторів, і ця хаотичність дає кризовим явищам ще більшого імпульсу. Поведінка населення і дії влади в ситуації пандемії COVID-19 є тому наочною ілюстрацією.

Суспільна криза має багато витоків. Так само безліч чинників має безсилля політики з її подолання. Втім, два аспекти взаємодії суспільного і політичного полів можуть вважатися визначальними – це інституційний і аксіологічний. Простіше, йдеться про те, хто керує суспільством і якими цінностями керуються вони самі та й суспільство в цілому.

Успіх політики (в сенсі реалізації курсу правлячого класу) великою мірою залежить від взаємодії владних і загалом політичних інститутів з населенням країни. Один з ключових аспектів цієї взаємодії – довіра, підміною якій в українських умовах стала віра у всесилля державної влади. Весь попередній період взаємовідносин між владою і громадянами в Україні був відзначений тріумфом патерналізму. В цьому плані актуальним дослідницьким завданням є встановлення наявності або відсутності зрушень у суспільній свідомості від патерналістських до активістських настанов. Вирішенню цього завдання може суттєво допомогти встановлення рівня довіри населення до тих інститутів, на яких воно покладало свої патерналістські сподівання.

Інший важливий аспект – зміни в ідеології взаємин між політичним полем і суспільством. Ідеться про готовність і, особливо, здатність влади до нової ролі регулятора соціально-економічної сфери, яку вона повинна відіграти в ситуації, коли патерналізм дедалі більше демонструє свою безпомічність у

розв'язанні ключових проблем країни. Симптомом змін в ідеології відносин суспільства і політичного поля є курс нинішньої влади на децентралізацію з акцентом на більшу субсидіарність у зв'язці "центральна – місцева влада". Для остаточної оцінки підсумків адміністративно-територіальної реформи в Україні поки що немає належних матеріалів, однак навіть нарративне узагальнення її проведення також може дати необхідні приводи для роздумів про її перспективи.

Абсолютна прозорість політичного поля для суспільства може існувати лише як ідеальний образ. Не все, що вариться на "політичній кухні", подається для суспільного вжитку. Пересічні громадяни не завжди готові оцінювати дії політиків, у т.ч. влади, з точки зору далекої перспективи, їхні вимоги і потреби найчастіше обмежуються сьогоденням. Політичний клас змушений враховувати особливості масової психології і шукати способи спрямування її у річище найбільш перспективного курсу країни. В той же час, засоби впливу на масову свідомість можуть використовуватися і з протилежною метою – для приховування егоїстичних інтересів. Відповідно, необхідно чіткіше визначати, коли існує відвертий діалог політиків із суспільством і коли, замість нього, здійснюються маніпуляції із масовою свідомістю. Втім, оцінка названих взаємовідносин за критерієм відвертості/маніпулятивності може бути і суто суб'єктивною, позбавленою необхідної неупередженості.

Вплив політичного поля на суспільство має бути підпорядкованим певній ціннісній матриці. Зміни, які відбуваються у ній, неминуче проявляються і змінами орієнтацій провідних традиційних політичних акторів. Вивчення останніх актуальне також і з причини входження до кола політичних акторів і нових суб'єктів – формально громадських, але здатних домагатися тих або інших політичних рішень.

Суспільна криза, яка впливає на характер функціонування політичного поля, значною мірою зумовлена незміцністю української національної ідентичності. Якщо питання мовної ідентичності українців дедалі більше притуплюється, набуває ознак фактичної компромісності, то питання історичної ідентичності не втрачає своєї гостроти. І пошук рецептів для подолання, з одного

боку, історичної амнезії (коли йдеться про український національно-визвольний рух), а з другого боку, ностальгійних симптомів (коли йдеться про радянський період) залишається важкою проблемою для національної консолідації. Не менш складною проблемою залишається і досягнення міжцерковного миру, тим більш, що він стосується конфесійних цінностей, які найтяжче піддаються компромісним формулам.

Спектр питань, в яких відбувається взаємодія політичного поля і суспільства в Україні, є значно ширшим. Але розгляд кожного нового питання неодмінно стикатиметься з необхідністю встановлення залежності між характером політичних інститутів та їхніми ціннісними орієнтаціями.

1.1. КРИЗА СУСПІЛЬНОЇ ДОВІРИ: СУПЕРЕЧНІСТЬ МІЖ ОЧІКУВАННЯМИ ТА РЕАЛЬНІСТЮ

У сучасних умовах зміни ціннісних парадигм, переосмислення суспільно-політичних процесів і явищ особливої ваги набувають феномени, які забезпечують цілісність соціуму, його стабільність, надійність і прогнозованість розвитку. Одним з таких феноменів є довіра як складова суспільної взаємодії, своєрідний індикатор і водночас – необхідна умова соціальної впорядкованості й ефективної взаємодії.

Поняття довіри як явища моральної свідомості, сукупності певних чеснот у взаємодії, базового елементу демократії, авторитету та відповідальності, зрештою – як соціального інституту, постійно присутнє у спілкуванні людей, публічних виступах, риториці політиків, журналістів, експертів. Посилання на довіру використовується в оцінці суспільних процесів і явищ під час прийняття й реалізації політичних й управлінських рішень, для передбачення соціальної поведінки, як складова процесів суспільної консолідації, мобілізації має тощо.

Довіра як соціально-психологічне явище є потужним чинником і регулятором суспільно-політичних процесів, елементом архітектури системи соціальної та інституційної взаємодії, своєрідною організаційною формою її забезпечення. Значущість регуляторної функції довіри у суспільному розвитку, роль соціальної взаємодії в ефективності цього процесу переконливо доводить Ф. Фукуяма, визначаючи довіру своєрідним продуктом соціального капіталу¹.

Здавалося б, поняття довіри не потребує особливого пояснення й присутнє у нашому лексиконі як очевидна й зрозуміла річ. Разом з тим, варто визнати й враховувати, що довіра – це, передусім, психологічний феномен, в основі якого – складний процес освоєння світу, самовизначення в ньому, результат соціально-психологічного, сугестивного впливу на особистість, на

¹ Фукуяма Ф. Доверие / пер. с англ. Москва: АСТ, 2004. 733 с.

соціальні групи та суспільство, на прийняття рішень, вірування, судження та поведінку, здебільшого без раціонального обґрунтування й аргументації. Саме тому важливим є розуміння природи феномену довіри, усвідомлення впливу цього явища на соціальні та політичні процеси, їх перебіг і результати.

Попри те, що довіра як певний соціально-психологічний, ментальний стан не може бути безпосередньо "вимірним", показник її рівня усе частіше виступає елементом емпіричних досліджень і попри суб'єктивний характер набуває ознак об'єктивного й важливого чинника суспільно-політичних процесів. Зумовлено це, передусім, ціннісною природою феномену довіри, соціокультурною детермінацією й амбівалентністю проявів (довіри/недовіри). Та й сама довіра є цінністю, мало того – базовою цінністю, підставою оцінки й ціннісних суджень.

Людина не може жити й розвиватися без довіри. На її основі закладаються підвалини оцінних суджень, ґрунтуються початки соціалізації як основи взаємодії з людьми та зі світом, його пізнання, інтеріоризації цінностей, формування системи ціннісних орієнтацій, конструювання й реалізації власної життєдіяльності.

Довіра формується в перший рік життя дитини через зв'язок з матір'ю ("базальна" довіра, за Е. Еріксоном), поступово переноситься на оточення, а з часом – стає необхідним компонентом особистісного розвитку². Від народження безумовна (за А. Селінгменом³ – "базова") довіра – фундаментальне відчуття, без якого неможливе співіснування з іншими. Від початку довіра формується на основі емпатії – здатності співпереживати з іншою людиною, перейматися її емоційним станом, усвідомлювати її внутрішній світ.

Ключовим, у контексті нашого аналізу, є розуміння довіри як особливої форми поєднання емпатії (емоційної основи цього явища) з процесом ідентифікації (як основи раціональної інтерпре-

² Еріксон Э. Идентичность: юность и кризы / пер. с англ. Москва, 1996. С. 108–110.

³ Селингмен А. Проблема доверия / пер. с англ. Москва: Идея-Прогресс, 2002. 256 с.

тації, ототожнення, співвіднесення себе з певним зразком або моделлю). Результатом такого поєднання є утворення ідентичності – набутих людиною в ході індивідуального розвитку і процесу соціалізації, само- й особистісної інтеграції як стану динамічної, рухливої, але відносно стійкої рівноваги ціннісних орієнтацій, соціальних ролей і зв'язків, установок, переваг. Саме ці складові, як результат особистісного розвитку, стають основою соціальної, політичної, культурної, етнічної, групової ідентичності тощо. Тож, коли йдеться про ідентичність, мовиться про довіру як її невід'ємний супровід.

Довіра – завжди результат оцінних суджень, ціннісна основа соціальної взаємодії, оскільки базується на збігові цінностей, забезпечуючи ціннісно-орієнтаційну єдність. Прийнятна для переважної більшості громадян, ціннісна парадигма – це один з найважливіших принципів і водночас один з основних інструментів суспільних реформ. Отож, метою кожного політичного режиму є прагнення сформуванню систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал.

На цьому аспекті цінностей наголошував Д. Істон, аналізуючи легітимність як довіру до політичних суб'єктів (до лідерів, до інститутів і до спільноти). Науковець наголошував на важливості сприйняття більшістю населення суспільних цінностей, закладених у них ідеї та норм як власних. Звідси й різниця між Заходом і транзитними країнами: першому притаманна системна, а другим – перманентна довіра. Тож для завоювання ресурсу системної довіри та легітимності влади їй, окрім ціннісних і морально-етичних характеристик (чесність, відповідальність тощо), у своїх діях необхідно орієнтуватися й забезпечити: регулярність (упорядкованість, підпорядкування законам і нормам); обґрунтованість (пояснення, аргументація власних дій); ефективність (компетентність, дисципліна, ефективність)⁴.

⁴ Сичова А. Феномен політичної довіри крізь призму концепції легітимності. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 14, 2010. С. 53–55.

Особливої ваги демократичні принципи забезпечення легітимності влади набувають у контексті вітчизняних реалій – становлення правової держави, її політичних інститутів, розвитку громадянського суспільства. Реалізація принципу довіри як моральної, ціннісно-сміслової, компетентісної та раціональної основи процесів демократизації покликана уможливити реалізацію цивілізаційного вибору, стратегій суспільного розвитку, підвищити рівень ефективності функціонування влади, забезпечити формування дієвого громадянського суспільства. Політична довіра стає надзвичайно важливим чинником державотворчих процесів в умовах національного та державного самовизначення, необхідності подолання численних політичних криз. Проблема легітимності безпосередньо пов'язує владні інститути з інститутом суспільної довіри в контексті її (влади) визнання, підтримки й лояльності.

Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством у цілому. В цьому сенсі довіру можна трактувати як проекцію власної системи цінностей на інший (реальний чи уявний) суб'єкт взаємодії, як результат оцінних суджень в умовах браку раціональних критеріїв цих суджень, але в очікуванні позитивних результатів на основі оптимістичного прогнозу моделі поведінки суб'єкта взаємодії. Ціннісна основа довіри визначається очікуванням нормативно закріпленої моделі поведінки й базується на впевненості у тому, що саме вона матиме місце. У цьому сенсі, довіра набуває орієнтаційного, інструментального і прогностичного впливу на соціальну взаємодію.

Поведінка – чи не єдиний прояв довіри, доступний для спостереження ("виміру" довіри як її результату) і відносно об'єктивної оцінки (з усіма обмовками, що супроводжують цей суб'єктивний процес). В контексті нашого дослідження методологічно важливим є усвідомлення сув'язності поведінки як зовнішнього спостережуваного акту з його мотиваційно-смісловими основами. З одного боку, поведінка, на відміну від психіки, є доступною для безпосереднього спостереження й оцінки її актуальних проявів (у цьому сенсі, поведінка стала предметом емпіричних, зокрема

соціологічних, досліджень). З другого боку, поведінка є процесом і результатом динаміки психофізіологічних та соціально-психологічних характеристик, складної сукупності смислів, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, переконань, комплексу спонування (стримування) дії тощо.

У сучасній науці поняттям "політична поведінка" позначається сукупність "різноманітних реакцій людини на політичну дійсність і містить у собі як внутрішні рефлексії (думки, сприйняття, установки, переконання тощо), так і практичні дії щодо неї"⁵. Складність дослідження ролі й місця довіри та її впливу на політичну поведінку зумовлена необхідністю аналізу поведінки як цілісності – у поєднанні її спонукальних і результативних аспектів. У цій цілісності тісно взаємопов'язаними й взаємозумовленими є загальне й окреме, закономірне й випадкове, формально-нормативне й індивідуально-ціннісне, прагматичне й ірраціональне, доцільне й емоційне тощо.

Політична поведінка, як і будь-яка соціальна дія, полягає не лише у проявах політичної активності, а й у причинах, які спонукають людей до тих чи тих політичних дій, їх осмислення, прийняття політичних рішень, їх довіри до ідеологій і доктрин, продукування політичних міфів, формування й зміну політичних інститутів, вплив на політичні процеси тощо. Інтерес до феномену довіри в контексті аналізу політичної поведінки зумовлений тим, що політика як система інститутів, як символічна реальність, як сукупність процесів і морально-етичних норм існує тільки завдяки людям, їх здатності в нескінченному просторово-часовому континуумі створювати, відтворювати та змінювати різноманітні форми політичного життя. Серед основних факторів цих змін, важливих складників політичних подій та процесів часто стають внутрішні, психологічні чинники поведінки людини. Вони формують передумови певних типів політичної поведінки, відіграють помітну роль у процесах легітимації влади, вибору політичного лідера та в характері взаємодії між лідером і його оточенням.

⁵ Постригань Г. Поведінка політична. Політична енциклопедія. Київ, 2011. С. 561.

Важливим для розуміння й аналізу феномену довіри є співвіднесення й розмежування понять довіри й віри. Як правило, ці поняття використовуються (зокрема й науковцями) як синоніми. Разом з тим, навіть за умови семантичної спорідненості ці поняття концептуально відрізняються, хоча й залишаються близькими й взаємозумовленими. І якщо віра є категорією безумовною, абсолютною, універсальною й незаперечною – елементом релігії та культури, то довіра – це, передовсім, категорія не лише аксіологічна, а й етична (суспільно-нормативна) та соціальна. В соціальному контексті довіра набуває відносно самостійного статусу соціально спрямованої віри – впливового чинника соціально-політичних взаємодій і суспільного розвитку.

У цьому контексті варто зазначити, що довіра – надзвичайно архаїчне соціальне явище. Вона, через міфологізацію дійсності й суспільної взаємодії, відіграла й донині відіграє важливу роль в організації й функціонуванні соціуму усіх народів й у всі історичні епохи. У цьому сенсі довіра набуває ознак тотальності й своєрідного механізму захисту соціуму від руйнації, пропонуючи, на перший погляд, прості й зрозумілі, хоча й позараціональні шляхи подолання кризових явищ, зокрема, кризових явищ у політичній сфері.

Очевидно, що повністю розмежувати політичні й інші форми свідомості практично неможливо. Політичне мислення – складова свідомих і несвідомих частин картини світу суб'єкта, його системи цінностей, політичних установок, настроїв, стереотипів, іміджів та інших компонентів політичного досвіду й сподівань як основи довіри до політиків і політики. Водночас політика і політична діяльність ніколи не ґрунтувалися тільки на засадах раціональності. У реальній (і не лише в політичній) дійсності раціональне й ірраціональне в "чистому" вигляді трапляються вкрай рідко. Як правило, вони існують поряд, поєднуються, взаємодоповнюються. Інша справа, що в тому чи іншому суспільно-політичному явищі, процесі, в тій чи іншій соціальній ситуації може переважати або раціональна, або ж ірраціональна складова. У площині реального громадсько-політичного життя провести "вододіл" між раціональним й ірраціональним практично неможливо.

У політичному житті, як і в усьому, є і впорядкованість, і хаотичність. Є сфери, які пізнаються раціонально, є й такі, які пізнаються інтуїтивно, а хаотичність нівелюється довірою/вірою/переконаннями. Це – цілісність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів. Таким чином, за браком раціональних критеріїв оцінки, посилюються емоційні складники оцінних суджень, які ґрунтуються на вірі й прагненні "делегувати" прийняття рішень і організацію життєдіяльності соціуму уявному, але цілісному й несуперечливому міфологічному "політичному герою".

Політична теорія і практика мають враховувати всі сторони життєдіяльності, всі аспекти буття, зокрема й феномен довіри як відчуття істинності об'єктивно непевного, але міфологізованого знання. Політична практика свідчить, що довіра, попри те, що вона не завжди ґрунтується на раціональних засадах, дедалі більше стає невід'ємною частиною внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів, складовою державного управління, зрештою – впливовим чинником політичної культури та ідеології.

Окремо треба зупинитися на явищі "недовіри". Зазвичай, недовіра трактується виключно як антонім поняття "довіри". Водночас очевидно, що недовіра, окрім негативно маркованої емоції, містить елементи критичної оцінки явища, процесу, твердження або ж негативного досвіду як певного результату аналізу поведінки. Довіра, як уже зазначалося, формується ще на початку життя людини та є здебільшого некритичним сприйняттям дійсності, недовіра ж (сумнів, втрата віри, почуття непевності, підозри, розчарування, ревнощів тощо) – результат досвіду, певного раціонального аналізу, критичної оцінки, відчуження довіри.

Узагальнення цієї частини дослідження дає можливість виокремити окремі характеристики й визначити психолого-політичні функції довіри як соціо-культурного феномену. Загалом довіра постає надзвичайно складним, багатоаспектним і водночас цілісним, внутрішньо несуперечливим і динамічним соціально-психологічним феноменом, який базується на визнанні моральної цінності та упевненості в соціальній надійності (гідності, ширості, доброзичливості, правдивості, компетентності, відповідальності тощо) іншої людини.

Довіра є досить архаїчним і стійким соціокультурним явищем, формою духовного й практичного досвіду, інтуїтивним сприйняттям буття, емоційно-ціннісною основою міжособистісної й міжгрупової взаємодії, співіснування з іншими людьми й зі світом. Довіра – стан очікування в умовах усвідомлення ризику – характеризується відкритістю, вибірковістю, виступає своєрідною точкою перетину індивідуального й соціального, раціонального та ірраціонального, досвіду взаємодій минулого, оцінки сучасного й проектування майбутнього. За суб'єкт-об'єктними критеріями можна виокремити такі види довіри: міжособистісна; міжгрупова; абстрактна; окремішня; узагальнена; верифікована/неверифікована; предметна; соціальна; політична тощо.

У контексті нашого аналізу важливим є визначення не лише структурних, а й функціональних належностей цього важливого елементу соціальної системи. Попередній аналіз дозволяє виокремити основні соціально-психологічні функції довіри, які впливають на політичну поведінку і, зокрема, на електоральний вибір громадян:

- Довіра – необхідний елемент соціалізації, ідентифікації і утворення ідентичності, вона є ціннісно-нормативною основою соціальної взаємодії, забезпечення спільної діяльності, перцепції (як забезпечення зв'язку внутрішнього й зовнішнього світу через почуття), групової ідентифікації й диференціації. В соціально-політичному контексті довіра виконує функцію суспільної інтеграції й консолідації. Важливою функцією довіри є забезпечення легітимності влади. Крім того, довіра є своєрідним стрижнем незалежного громадського контролю за діяльністю політичних лідерів і владних інститутів.

- Функція довіри з налагодження механізмів взаємостосунків через очікування певного способу вербальної й реальної поведінки інших в умовах соціальної групи й відповідно до групових норм. У цьому сенсі соціальні очікування набувають характеру мотивів поведінки, поведінкового орієнтира (на підставі узалежнення передбачуваної, очікуваної, нормативно закріпленої поведінки).

- Когнітивна функція довіри – переконання, прийняття рішення в умовах невизначеності, розв'язання проблемної ситуації. В цьому сенсі особливої ваги набуває становлення й розвиток політичного мислення як процесу оцінки ступеня ризику в умовах невизначеності,

непевності, двозначності. Мислення є аналітичною передумовою довіри, результатом чого є визнання або прийняття ситуації ризику в умовах неможливості контролю за перебігом подій. Найважливішою особливістю мислення як діяльності є його суспільна зумовленість – формування за певних соціальних умов. Адже соціальна зумовленість мислення полягає не лише в засвоєнні певних правил, норм і навичок, а й у рефлексії до певних суспільно-історичних умов, через здійснення мисленнєвої діяльності, гармонію співвідношення свідомого і несвідомого в ній.

- Комуникативна функція діє в умовах емоційно-чуттєвого контексту ситуації формування довіри під впливом особистої симпатії/антипатії, проявів емпатії тощо. Важливим аспектом цього процесу є інтерактивність комунікації як забезпечення зворотного, діалогового зв'язку поряд з навіюванням (можливістю маніпулятивних впливів з метою формування певної суспільної думки). Довіра є ледь не основним об'єктом маніпуляції свідомістю в процесах електорального вибору.

- Функція довіри з визначення поведінкової стратегії через прогноз поведінки інших та через редукацію – зведення складних систем порівняно до відносно "спрощеного" стану довіри/недовіри, зниження когнітивної складності у стані невизначеності, спрощення прийняття рішень й вибору певної моделі поведінки. В цьому контексті варто виокремити й прогностичну функцію довіри.

Довіра виконує й низку функцій, пов'язаних з управлінською діяльністю (використання довіри як управлінського ресурсу), суспільної стабілізації (через формування, підтримання, відтворення й оптимізацію соціальної взаємодії й соціальної структури) та забезпечення самоорганізації суспільства (через актуалізацію моральних основ та соціальних норм співіснування, співробітництва, взаємодопомоги тощо).

Разом з тим, довіра/недовіра, зокрема в політичному виборі, залишається здебільшого емоційно-ціннісним, морально-етичним критерієм прийняття рішень. Саме тому варто виходити з необхідності їх обґрунтованості шляхом раціоналізації, формування критичного мислення, підвищення рівня політичної культури, розвитку політичної освіти.

В умовах колосальної неоднорідності українського суспільства і його крайньої диференціації не тільки за економічним статусом, а й за світоглядними, політичними, ціннісними установками (що, з одного боку, загрожує соціальним вибухом, але, з іншого, завдяки своїй різноманітності – уможливорює динамічні й позитивні зміни) надзвичайно важливими стають проблеми суспільної консолідації, толерантності, досягнення консенсусу та довіри між окремими соціальними, національними й релігійними групами, проблеми довіри суспільства до владних, економічних і правових інститутів.

Зазначимо, що характер політичного процесу й розвиток подій останніх років багато в чому визначався нереалізованістю мети, прагнень і сподівань акцій протесту під час Помаранчевої революції та Революції Гідності. Ці події – яскравий вияв недовіри суспільства чинній владі, її моральної делегітимації. Прагнення влади і владної еліти встановити авторитарний режим, протизаконна та виключно у власних інтересах діяльність, нехтування громадською думкою, непослідовність і неперспективність шляхів розвитку скомпрометували її в очах суспільства.

Щоразу після зміни персоналій у шерезі політичних еліт громадяни висловлювали їм довіру, сподіваючись на позитивні зрушення і у суспільному поступі, і у виборі перспективного шляху розвитку. Разом з тим, суттєвих змін, ефективних і спрямованих на розв'язання наявних проблем, реформ не сталося. Не відбулося перезавантаження влади та оновлення принципів її діяльності, приходу якісно нових еліт та люстрації старих. Не було забезпечено системної боротьби з корупцією, деолігархізації влади, реформи правоохоронних органів та судочинства, не досягнуто економічного зростання і не покарано представників попереднього режиму за їхні посадові злочини та злочини проти Майдану⁶. Мало того, основним гальмом реформ стали самі еліти, які скористалися перехідним станом економіки для власної вигоди.

⁶ Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. П'ята річниця Майдану – експертне опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/pyata-richnitsyamaidanu-ekspertne-opituvannya>

У табл. 1 наведені результати⁷ соціологічних досліджень Центру Разумкова за період 2013–2020 рр. Соціологи цікавилися оцінкою розвитку подій в Україні: "Як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?".

Негативна динаміка судження громадян про ефективність діяльності влади, втрата довіри політичній еліті в надважливій справі – забезпечення стратегії суспільного розвитку – є традиційною ознакою поствиборчих електоральних оцінок. Уже за рік після подій Помаранчевої революції й обрання Президентом України В. Ющенко більше ніж удвічі зменшилася кількість тих, хто довіряв новій політичній еліті в питанні розвитку подій у країні. За рік після президентських виборів 2010 р. подвоїлася кількість тих, хто вважав розвиток подій у країні неправильним. Після подій Євромайдану й обрання Президентом України П. Порошенка протягом року більше ніж удвічі зменшилася кількість тих, хто позитивно оцінював розвиток подій в Україні (32,3% і 14,3%, відповідно). Наприкінці ж його каденції відсоток тих, хто негативно оцінював розвиток подій, збільшився вдвічі – з 40,7% до 78% і перевищував показники "домайданівського" жовтня 2013 року (65,4%).

⁷ Складено за: Разумков Центр. Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66; Моніторинг електоральних настроїв українців. Листопад 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_112018_press.pdf; URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>; За два місяці кількість українців, які вірують у правильний шлях Зеленського і Ко, зменшилася на 20%. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до виконавчих та правоохоронних органів влади, оцінка діяльності Уряду (лютий 2020 р., соціологія). URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/za-dva-misyatsi-kilkist-ukraintsiv-yaki-viruyut-u-pravilniy-shlyakh-zelenskogo-i-ko-zmenshilasya-na-20-201911111061108>; URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-vykonavchikh-ta-pravookhoronnykh-organiv-vlady-otsinka-diialnosti-uriadu-liutyi-2020r>; Разумков Центр. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до політиків, електоральні орієнтації громадян (червень 2020 р., соціологія). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-cherven-2020r>

Таблиця 1

Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (2004–2020 рр.)

	Квітень 2004	Червень 2005	Листопад 2005	Вересень 2007	Жовтень 2009	Квітень 2010	Травень 2011	Серпень 2011	Серпень 2012	Травень 2013
У правильному напрямі	20,3	42,6	18,3	15,2	6,9	35,1	15,2	16,1	19,7	15,4
У неправильному напрямі	55,7	30,6	59,1	67,8	81,1	34,5	63,4	61,9	57,6	65,9
Важко відповісти / не відповіли	24,0	26,8	22,5	17,1	12,0	30,4	21,4	22,1	22,6	18,7

Продовження Таблиці 1

Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (2004–2020 рр.)

	Жовтень 2013	Березень 2014	Травень 2015	Лютий 2016	Квітень 2016	Листопад 2016	Листопад 2018	Вересень 2019	Жовтень 2019	Листопад 2019	Лютий 2020	червень 2020
У правильному напрямі	15,4	32,3	14,3	11,6	14,2	17,4	12,0	57,0	45,0	37,5	25,4	18,8
У неправильному напрямі	65,4	40,7	67,6	73,4	72,2	66,8	78,0	17,0	28,7	35,4	53,0	61,3
Важко відповісти / не відповіли	19,2	27,0	18,1	15,0	13,6	15,9	10,0	26,0	26,4	27,0	21,6	19,8

Очевидно, що вплив архаїко-міфологічного образу "героя" (який прийде й здолає усіх "ворогів", розв'яже наявні проблеми) притаманний українському електорату. З вірою у позитивні зміни й сподівання на "вресіті" правильність вибору пов'язували виборці свої надії на кожних президентських виборах останніх років. Для підтвердження цієї тези звернімося до результатів соціологічних досліджень упродовж попередніх років (у частині відповідей на запитання стосовно оцінки шляхів розвитку держави), наведені в Табл. 1. Результати свідчать, що рівень позитивних оцінок стрімко зростав саме після президентських виборів 2005 р., 2010 р. і 2014 р. і досягав своїх мінімальних показників перед черговими виборами.

Звернімо увагу й на стрімке падіння рівня позитивних оцінок стосовно оцінювання розвитку країни протягом одного року після обрання нового Президента України. У вересні 2019 р. кількість оптимістично налаштованих респондентів утричі перевищувала кількість тих, хто вважав, що Україна рухається у неправильному напрямі, в червні 2020 р. маємо зворотний результат.

Високі післявиборчі рейтинги новообраного Президента України, небачений досі рівень електоральної довіри політичній силі, яку він представляв, сформованому В. Зеленським і парламентом Урядові України відбивали очікування виборцями прийняття виважених і ефективних рішень, швидких і результативних дій з боку нової влади. Однак розчарування виборців владою, яка здобула безпрецедентний за повнотою рівень довіри, виявилось таким самим стрімким, як і його передвиборче зростання. Зазначимо, що саме з новообраним президентом та зміною політичних еліт були пов'язані електоральні сподівання громадян України.

У червні 2019 року соціологи⁸ запитали респондентів: "На кого Ви покладаєте головні сподівання, хто може стати рушієм

⁸ Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>. Загальнонаціональне опитування було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 20 червня 2019 року в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

здійснення в Україні необхідних реформ?" (було запропоновано дати не більше п'яти варіантів відповідей). У табл. 2 представлені результати цього опитування.

Таблиця 2

На кого Ви покладете головні сподівання, хто може стати рушієм здійснення в Україні необхідних реформ? (%*)

1.	Новообраний Президент Володимир Зеленський	61,5
2.	Майбутня Верховна Рада, що буде обрана на виборах	45,8
3.	Майбутній уряд	42,5
4.	Населення	23,9
5.	Громадські організації, волонтери	21,5
6.	Влада на місцях	16,9
7.	Вчені, науковці	11,4
8.	Правоохоронні органи (прокуратура, суди, поліція)	8,0
9.	Країни Заходу	7,3
10.	Міжнародний валютний фонд, Світовий банк	6,8
11.	Олігархи	3,2
12.	Інші	1,8
13.	Бюрократія, чиновники	0,9
14.	Росія	0,3
	Важко сказати	5,7

За рік, у червні 2020 р., за результатами опитування громадської думки, жоден з політиків та громадських діячів (зокрема й Президент України) не отримав позитивний баланс довіри (див. табл. 3).

Опитування засвідчило низький рівень довіри до представників владної та й опозиційної політичної еліти України. Президенту України повністю довіряють 12,5% опитаних, Голові Верховної Ради України – 3,9%, Прем'єр-міністру та міністру внутрішніх справ України – лише 1%.

З недовірою ставляться громадяни й до представників опозиційних політичних сил. Показник балансу довіри/недовіри лідерки партії "Батьківщина" Ю. Тимошенко становив 64,8%, від'ємні показники балансу й у лідера політичної партій "Європейська Солідарність" П. Порошенка (– 60,1%) та співголови "ОПЗЖ" Ю. Бойка (– 45,0%).

* Здійснено ранжування за змістовними показниками

Таблиця 3

**Наскільки Ви довіряєте таким політикам
та громадським діячам? (%)**

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Не знаю такого	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри*
Арсен Аваков	47,4	29,2	11,7	0,9	2,0	8,6	- 64,0
Юрій Бойко	43,2	24,2	15,9	6,5	2,4	7,9	- 45,0
Святослав Вакарчук	45,6	24,4	16,4	1,9	2,0	9,8	- 51,7
Ірина Венедиктова	30,3	19,2	7,1	1,1	31,0	11,3	- 41,3
Андрій Єрмак	32,0	18,5	5,9	1,0	30,6	12,0	- 43,6
Володимир Зеленський	26,9	24,0	28,5	12,5	0,3	8,0	- 9,9
Петро Порошенко	54,7	22,3	11,9	5,0	0,2	6,0	- 60,1
Дмитро Разумков	24,8	23,4	28,5	3,9	4,5	14,9	- 15,8
Юлія Тимошенко	47,6	31,6	10,9	3,5	0,2	6,1	- 64,8
Денис Шмигаль	35,4	25,5	10,9	1,0	11,4	15,8	- 49,0

* Різниця між часткою тих, хто довіряє, і тих, хто не довіряє політику

Очевидно, що процес державотворення, успіхи в реформуванні й оновленні влади перебувають у прямій залежності від рівня довіри державі та її органам. А цей рівень та ступінь підтримки дій влади є вкрай низькими. Підтвердженням такого висновку можуть бути результати опитування (табл. 4), проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в липні 2020 р.⁹

⁹ Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-lypen-2020r>

Таблиця 4

Якою мірою Ви довіряєте таким соціальним інститутам? (%)

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри*
Президент України	20,1	28,9	34,5	9,9	6,7	- 4,6
Верховна Рада України	31,7	43,4	16,6	2,0	6,4	- 56,5
Уряд України	32,1	39,9	19,2	1,9	7,0	- 50,9
Державний апарат (чиновники)	36,5	41,2	13,3	1,4	7,5	- 63,0
ЗСУ	11,0	17,0	48,9	16,3	6,9	37,2
Державна прикордонна служба	12,4	26,6	42,7	9,0	9,3	12,7
Нац. гвардія України	14,3	25,0	40,5	8,6	11,7	9,8
Нац. поліція	18,8	39,1	28,4	4,6	9,1	- 24,9
СБУ	23,9	31,9	27,8	3,3	13,2	- 24,7
ДБР	28,6	34,8	14,3	1,8	20,5	- 47,3
ДСНС	15,8	17,8	40,2	13,1	13,1	19,7
Прокуратура	36,7	36,5	13,9	1,3	11,6	- 58,0
Суди (судова система в цілому)	43,5	34,0	10,4	1,3	10,8	- 65,8
Місцевий суд	31,5	36,0	16,4	1,6	14,4	- 49,5
Верховний Суд	35,3	33,8	13,5	1,9	15,4	- 53,7
Конституційний Суд України	31,9	32,7	16,5	1,8	17,1	- 46,3
МВС України	33,1	33,9	18,8	1,9	12,3	- 46,3
НАБУ	37,7	33,4	10,7	1,7	16,6	- 58,7
САП	39,2	31,3	9,5	1,1	18,9	- 59,9
НАЗК	39,4	30,2	9,3	0,7	20,3	- 59,6
Антикор. суд	40,0	29,8	9,3	1,1	19,9	- 59,4
Патрульна поліція	20,4	33,8	32,5	2,7	10,5	- 19,0
Уповноважений ВР України з прав людини	17,1	23,4	27,0	3,8	28,8	- 9,7
ЗМІ України	15,0	27,2	44,0	5,6	8,2	7,4
ЗМІ Росії	55,8	25,3	5,4	0,8	12,6	- 74,9
НБУ	23,1	39,1	23,8	1,7	12,3	- 36,7
Комерційні банки	28,4	38,5	19,9	1,7	11,5	- 45,3
Профспілки	21,4	28,2	23,1	3,2	24,2	- 23,3
Політичні партії	30,7	40,2	12,6	2,6	13,9	- 55,7
Громадські організації	12,2	24,0	41,0	5,9	16,8	10,7
Західні ЗМІ	18,0	25,5	28,8	4,8	23,0	- 9,9
Церква	10,3	15,1	44,1	18,9	11,6	37,6
Добровольчі батальйони	15,4	19,0	39,1	13,6	12,9	18,3
Волонтерські організації	7,7	16,7	46,6	16,3	12,8	38,5

* Різниця між часткою тих, хто довіряє, і тих, хто не довіряє

Звернімо увагу на вкрай низький рівень довіри законодавчому й виконавчим органам влади, судовій системі, політичним партіям, органам правопорядку. Не довіряють респонденти прокуратурі, судам й антикорупційним органам (Національному антикорупційному бюро України (НАБУ), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (САП), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК), Антикорупційному суду, Державному бюро розслідувань (ДБР).

Серед суспільних інститутів найбільшу довіру громадяни висловили тим структурам, де вплив держави є порівняно незначним (волонтерським організаціям, Церкві, добровольчим рухам, громадським організаціям), а також державним інститутам "безпекового сектору" – Збройним силам України, Національній гвардії України, Державній прикордонній службі та Державній службі з надзвичайних ситуацій. Тобто, більшість громадян не довіряють ані органам влади, ані органам внутрішніх справ, ані судам, ані прокуратурі, ані політичним партіям і вважають, що Україна розвивається у неправильному напрямі.

Довіра до судових органів, їх суспільна легітимність, кардинальна реформа судової системи та її гармонізація зі судовими системами європейських країн є особливо значущим показником цивілізаційного розвитку нашої країни. Політико-правова криза, викликана рішенням Конституційного Суду України щодо визнання неконституційними низки антикорупційних положень українського законодавства, може не лише завадити досягненню країною успіху у сфері боротьби та ефективної протидії корупції, а й погіршити відносини з її міжнародними партнерами. Крім того, ситуація, що склалася навколо рішення Конституційного Суду України, в чергове засвідчила наявність суперечностей і почасти – глибокої політичної недовіри між гілками й органами влади, недовіри між представниками політичної еліти.

Очевидно, що будь-які спроби неконституційним шляхом розв'язання проблеми, створеної рішенням Конституційного Суду, призведуть до посилення в суспільстві правового нігілізму, зрештою – до правової деградації. Адже саме зі судовою системою і її ефективністю пов'язують громадяни прагнення справедливості як соціального явища. Водночас варто зазначити – посилення правового нігілізму відбувається не лише з боку громадян, а й

представників вітчизняного істеблїшменту та окремих державних інститутів. Корупція в судовій та правоохоронній системі призвела до вибірковості у застосуванні норм законодавства, унеможливила жорстке його дотримання всіма без винятку.

Надання пріоритетності європейському цивілізаційному вектору дасть потужну зовнішню підтримку власним українським зусиллям з розв'язання таких невідкладних проблем, як формування у суспільстві, особливо у внутрішньополітичних відносинах, атмосфери довіри, усунення нерівності громадян у стартових життєвих можливостях, посилення впливу населення на публічну політику засобами розгортання і поглиблення громадського і державного контролю за її перебігом.

Серед негативних факторів впливу на суспільну довіру – переконаність більшості в тому, що основним джерелом успіху в Україні є здатність "оминати закони". Ця "здатність" також стала однією із характерних ознак сучасної української дійсності. Відсутність результатів подолання корупції зумовлюється й обтяжується нездатністю влади навести лад на державних підприємствах, фактичною втратою впливу на окремі сектори економіки, де панують монополії українських та російських олігархів, тобто на ті, які пов'язані передусім зі сферами енергозабезпечення та водопостачання, житлово-комунального господарства тощо. Небезпечна тенденція нехтування інтересів громадян може призвести до рішення суспільства довірити подальший розвиток держави "сильній руці". Використання нинішньою владою практик поваленого Револуцією Гідності режиму є вкрай небезпечним для Української держави. Спокуса піти найпростішим шляхом і реалізовувати реформи, від яких насамперед постраждають звичайні громадяни, а не олігархи, може призвести до повної втрати довіри до чинної влади.

Поряд із зовнішнім викликом, яким є анексія частини території країни та російська військова агресія на східних кордонах держави, постають і нові внутрішньополітичні проблеми. Щодо визначення основних шляхів їх подолання одностайності й взаємної довіри влади та суспільства поки що немає. Суспільство через осмислення належного і прагнення соціально справедливого змінилося, а політичні практики, навіть на рівні артикуляції візії шляхів подолання кризових явищ уже новими політичними елітами, наразі – ні.

Переважаюча більшість декларованих і навіть започаткованих реформ не стали консолідаційним фактором суспільного розвитку, ефективним інструментом позитивних змін. Вони не створюють атмосферу суспільної довіри й мобілізації, частіше залишаючись у вигляді проголошених, але не реалізованих проєктів, планів, концепцій, затверджених, але не виконаних рішень і обіцянок. Суспільна довіра є основою внутрішньої інтеграції та консолідації українства. Її відсутність може призвести до ослаблення державного устрою. Олігархічна система своїм впливом пронизала практично усі сфери життєдіяльності, зокрема й державного управління; монополізувала й перевела на корупційні рейки цілі сфери економіки, створила й підтримує економічну залежність від Росії; використовуючи вплив на підконтрольні засоби масової інформації та на окремі інститути громадянського суспільства, суттєво впливає на рівень політичної культури громадян, формує відчуття залежності, безвиході, безнадії та зневіри, соціального роз'єднання тощо. Злам цієї системи є першою й необхідною передумовою подальшого процесу державотворення й збереження суверенітету. Очевидно, що боротьбою з окремими, навіть найбільш одіозними олігархами зруйнувати наявну систему неможливо. Її злам можливий лише через політичну інтеграцію й консолідацію українського суспільства, глибоке вкорінення демократичних цінностей, реальну й ефективну децентралізацію влади, посилення середнього класу, розвиток дієвого громадянського суспільства.

Суспільна довіра значною мірою є результатом комунікації. Саме в комунікації відбувається процес обміну й оцінки інформації, емоційно-чуттєвого її сприйняття, формування довіри під впливом особистої симпатії тощо. В процесі інформаційно-комунікаційної взаємодії відбувається й навіювання, маніпуляція свідомістю з метою формування певної суспільної думки. Довіра, з її здатністю до спрощення складних систем відносин, до однозначних і панівних оцінок, стає об'єктом маніпуляції свідомістю в процесах електорального вибору¹⁰.

¹⁰ Шайгородський Ю. Медіапсихологічні чинники електорального вибору – 2019. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання політичних дисциплін. Вип. 28. Київ, 2020. С. 30–42.

Серед основних і дієвих інститутів соціалізації особистості провідне місце належить закладам середньої освіти. Визначаючи серед основних завдань освітніх закладів завдання "з виховання і соціалізації особистості", з формування "громадянських та соціальних компетентностей", Закон України "Про освіту" покладає його (завдання) виконання виключно на загальну середню освіту, оскільки статті, присвячені вищій освіті, освіті дорослих (стаття 17 і стаття 18 закону), завдань з формування таких компетентностей не містять. Тобто, законом унормовано положення про те, що протягом навчання у середній школі учні мають здобути достатній обсяг знань про державу, її історію, про суспільство, про право і його принципи, про ідеї й історію демократії, про суспільно-політичні процеси тощо.

Водночас здійснений нами аналіз чинних навчальних програм (1–11-х класів) і змісту сучасних підручників¹¹ засвідчив, що вивченню зазначеного кола проблем допоки що приділяється вкрай мало уваги. Навіть протягом усього часу здобуття середньої освіти (з 1-го до 11-го класу включно) на освоєння знань з основ держави, права, основ політології відводиться лише 2,09% загального обсягу навчальних годин. При цьому зауважимо, що частина учнів завершує навчання після здобуття базової середньої освіти (9 класів), маючи знання про державу і право в обсязі дещо більшому 120 годин, або ж 1,35% навчального навантаження. Зазначимо також, що частина 11-класників, які досягли 18-річного віку, отримують виборчі права (а з уведенням в дію положення нового Закону України "Про освіту" стосовно 12-річного терміну навчання такими правами будуть користуватися всі учні випускних класів загальноосвітніх шкіл). Очевидно, що здобутих у процесі навчання в ЗШО знань про державу і право, основи політики та ролі громадянського суспільства в суспільному розвитку буде недостатньо для усвідомленої реалізації свого, гарантованого Конституцією України (Ст. 71) права. За цих умов провідним критерієм прийняття політичного вибору, очевидно,

¹¹ Шайгородський Ю. Актуалізація сучасного політичного мислення. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь. Київ, 2017. С. 296–305.

буде не стільки раціональний, базований на аналізі політичних процесів і явищ, а емоційно-чуттєвий критерій довіри/недовіри.

Актуальну інформацію про політичні й суспільні події, ціннісні підстави й уявлення про певні моделі політичної поведінки громадяни отримують переважно із засобів масової інформації. Результати опитування соціологічної служби Research & Branding Group свідчать, що найбільш популярними серед українців ЗМІ є телебачення (58%). На другому місці за популярністю – Інтернет (30%). При цьому поки що телебачення приблизно вдвічі обходить Інтернет за частотою згадування як використовуваного джерела для отримання інформації. Решта ЗМІ безнадійно відстають від лідерів з цього показника (радіо і друковані ЗМІ – по 2%). Респонденти стверджують, що в основному інформацію про політичні події вони отримують із загальнонаціональних каналів телебачення (86%), через Інтернет, зокрема, за посередництва соціальних мереж, а також зі спілкування з родичами та знайомими (див. табл. 5).

Таблиця 5

**Джерела отримання політичної інформації
та довіра до них українських громадян**

Джерело політичної інформації	Отримання політичної інформації, %	Довіра до джерела інформації, %
Загальнонаціональні канали ТБ	86	42
Українські Інтернет-ЗМІ	34	19
Родичі й знайомі	33	12
Соціальні мережі	19	9
Чутки	19	3
Місцеве ТБ	19	6
Місцеві друковані ЗМІ	14	4
Колеги на роботі	13	3
Місцеве радіо	9	3
Загальнонаціональні друковані ЗМІ	9	3
Інше	28	7
Нікому не довіряю	–	31

* *Джерело:* Research & Branding Group. Источники информации в жизни украинцев. URL: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9165/>

Звертає на себе увагу показник довіри до інформації ЗМІ. Третина опитаних (31%), відповідаючи на питання довіри до джерел отримання політичної інформації, вибрала відповідь "Нікому не довіряю". З огляду на сучасний загальний рівень політичної освіти, сумнівним й малодостовірним вбачається інформованість із таких джерел, як "Чутки", "Родичі й знайомі", "Колеги на роботі" тощо. Саме тому підвищення рівня політичної культури й освіти, широка роз'яснювальна робота органів влади й ЗМІ мають стати суттєвим чинником формування суспільної довіри на раціональних засадах.

Визначення характеру, функцій і виокремлення тенденцій розвитку суспільної довіри уможливорює певні висновки, а також окреслення можливих напрямів, шляхів і форм раціоналізації цього інтегративного політико-психологічного феномену.

Серед них, на нашу думку, можуть бути такі:

- Довіра як соціально-психологічний феномен є надзвичайно складним, цілісним і динамічним феноменом, ціннісною основою соціальної взаємодії.

- Суспільна довіра, передусім з огляду на її архаїчність, спрямована на відтворення соціокультурних традицій і норм, є формою духовного і практичного досвіду, інтуїтивного й емоційно-ціннісного сприйняття буття. В міжособистісній і міжгруповій взаємодії вона поєднує в собі індивідуальне й соціальне, раціональне та ірраціональне, досвід взаємодій минулого, оцінки сучасного й проектування майбутнього.

- Суспільна довіра – важливий елемент соціальної системи, її рівень впливає на політичну поведінку, на прийняття політичних рішень і на електоральний вибір громадян.

- Довіра – необхідний елемент соціалізації, ідентифікації та утворення ідентичності. В соціально-політичному контексті довіра виконує функцію суспільної інтеграції й консолідації.

- Важливою функцією суспільної довіри є забезпечення легітимності влади, незалежного громадського контролю за діяльністю політичних лідерів, політичних інститутів та органів влади.

- До проблем, що гальмують розвиток суспільної довіри, варто віднести відсутність дієвого громадського контролю за виконанням державних функцій, ефективної взаємодії влади з громадськістю. Розвиток громадянського суспільства та його

інститутів, посилення комунікації влади з громадськістю не лише сприятимуть інтеграції й консолідації української політичної нації, а й легітимації влади, підвищення рівня довіри до неї.

- Ефективний суспільний розвиток неможливий без реформування судової системи. Без кардинальних і ефективних змін у цій сфері Україні загрожує посилення правового нігілізму не лише з боку громадян, але й з боку представників вітчизняної політико-бізнесової еліти, окремих державних інститутів. Результативність реформування судової системи – необхідна умова подолання корупції та панування вітчизняних і російських олігархів у ключових сферах економіки та суспільного розвитку. Протидія олігархічним впливам можлива лише через укорінення демократичних цінностей у свідомість і політичну поведінку людей, у практику діяльності влади, реальну й ефективну її децентралізацію, розвиток дієвого громадянського суспільства.

- Інформаційний, комунікативний, організаційно-політичний ресурси держави мають бути спрямовані на формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів майбутнього, що є необхідною умовою ціннісно-орієнтаційної єдності українського суспільства. У цьому сенсі вкрай важливим є формування у масовій свідомості розуміння причин і наслідків сучасних процесів, визначення перспектив розвитку і шляхів подолання кризових явищ. Суспільна довіра на тлі відкритості, прозорості й послідовності влади буде визначальною у збереженні суспільної єдності, мобілізації на подолання соціально-політичних криз.

- Важливим напрямом забезпечення підвищення рівня суспільної довіри має стати ефективна й результативна комунікація з громадськістю. Реалізацію цього завдання можна було б покласти на міжвідомчу групу за участі провідних фахівців центральних органів влади із залученням науковців та представників інститутів громадянського суспільства. Серед основних завдань такої групи – моніторинг суспільної думки, визначення основних, узагальнення позитивних і негативних тенденцій її змін, розроблення пропозицій, спрямованих на подолання негативних явищ суспільно-політичних процесів з метою підвищення рівня суспільної довіри та політичної культури громадян.

- За нинішніх умов посилюється вага тих факторів, які впливають на рівень суспільної довіри громадян до державних органів і політичних інститутів. Чільне місце в підвищенні рівня суспільної довіри належить засобам масової інформації. Усвідомлення того, що вплив на масову свідомість є одним із найсуттєвіших факторів сучасної гібридної війни, визначає вагу та роль інформації й інформаційної безпеки, суспільної довіри й консолідації у подоланні воєнної загрози й загрози єдності країни. В цьому контексті варто переглянути форми та методи роботи тих державних органів, які покликані впливати на зміст теле- та радіопрограм, політику інформаційних каналів та ресурсів.

Міністерству культури та інформаційної політики України, Міністерству молоді та спорту України, Міністерству цифрової трансформації України спільно з іншими центральними органами виконавчої влади та з Комітетами Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики та з питань свободи слова варто розробити та впровадити систему моніторингу інформаційного простору України. Предметом моніторингу та відповідної реакції мають стати випадки деструктивного впливу на свідомість, розпалювання міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі, поширення неправдивої інформації.

- З огляду на важливість здобуття об'єктивних знань про політику, необхідність підвищення рівня політичної культури і освіти, Міністерству освіти і науки України, спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій із залученням фахівців Національної академії педагогічних наук України громадськими об'єднаннями варто розглянути доцільність суттєвого збільшення обсягу навчальних годин та розширення предметного поля освіти в напрямі надання учням загальноосвітніх шкіл та закладів вищої освіти більшого обсягу знань про політику, основи держави та права, основи громадянського суспільства.

Згуртування суспільства і рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності визначаються не тільки масштабністю мети, але й узгодженням шляхів її досягнення. Лише суспільна довіра до рішень, які приймаються політичними елітами, а також довіра між самими елітами здатні забезпечити широке і відкрите обговорення проблем, напрямів і шляхів їх подолання у всіх сферах життєдіяльності.

1.2. ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ НА СИСТЕМУ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ

Спалах пандемії коронавірусу став серйозним шоком для європейської та світової економіки. Експерти прогнозують найшвидше падіння світового ВВП з часів Великої депресії 1929 року. Остання заява Світового банку¹² прогнозує падіння світової економіки на 5,2% у 2020 р. У 2020 році 93% країн увійшли в рецесію. Світовий банк називає поточну кризу "найглибшою глобальною рецесією за останні десятиліття". На більш тривалу перспективу глибокі спади, спричинені пандемією, припадуть на зниження інвестицій в економічній та соціальній сферах, вимивання людського капіталу через втрату роботи та навчання, руйнування глобальних торговельних, культурних зв'язків.

Втрата робочих місць та зростання безробіття суттєво обмежують засоби до існування багатьох європейців. Прогноз передбачає, що рівень безробіття в Єврозоні зросте з 7,5% у 2019 р. до 8,3% у 2020 р. та 9,4% у 2021 р., а потім він впаде до 8,9% у 2022 р. Очікується, що рівень безробіття в ЄС зросте з 6,7% у 2019 р. до 7,7% у 2020 р. та 8,6% у 2021 р., а потім він впаде до 8,0% у 2022 р.¹³ Економічний вплив пандемії різниться в країнах ЄС, як і перспектива відновлення економіки. Відмінності залежать від поширення коронавірусу, суворості вжитих обмежувальних заходів щодо охорони здоров'я, галузевої структури національних економік та ефективності національної політики.

У результаті кризи роль держави набула нового змісту як у теоретичному, так і в практичному вимірі. На відміну від попередніх десятиліть, коли переважаючим підходом до місця держави в соціально-економічному розвитку був неоліберальний,

¹² World Bank Group COVID-19 Crisis Response Approach Paper. World Bank Group. June 2020. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/136631594937150795/pdf/World-Bank-Group-COVID-19-Crisis-Response-Approach-Paper-Saving-Lives-Scaling-up-Impact-and-Getting-Back-on-Track.pdf>

¹³ Jobs and Economy During the Coronavirus Pandemic. URL: https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/jobs-and-economy-during-coronavirus-pandemic_en

сьогодні роль держави розглядається по-новому і виникають припущення про можливість посилення її регулятивної та наглядової функції щодо економіки. Також акцентується увага на необхідності підвищення ролі держави у трудових відносинах та соціальній політиці, у регулюванні нерівності доходів та безробіття.

Однак в окремих теоретичних міркуваннях погляди на можливість проведення стабілізаційної політики, що забезпечує досягнення рівноваги на ринку праці, дуже різняться. Розбіжності виникають у трактуванні причин виникнення і характеру безробіття та механізмів, що формують хід процесів адаптації до неї на ринку праці. Найбільші відмінності існують між послідовниками класичних теорій та послідовниками поглядів Кейнса. На думку представників неокласичної економіки, економіка вільного ринку характеризується ефективними механізмами саморегулювання, в яких безробіття є не лише неминучим, а, по суті, добровільним явищем.

Отже, для послідовників класичного та неокласичного підходів розв'язання проблем зайнятості зводиться головним чином до вдосконалення процесів адаптації на ринку праці. Що передбачає, серед іншого, поліпшення якості та потоку інформації про попит та пропозицію робочої сили; розвиток профорієнтації; стимулювання галузевої, регіональної, професійної та кваліфікаційної мобільності працівників; можливе періодичне зниження ставок заробітної плати для стимулювання економіки.

Прихильники кейнсіанської економіки бачать причини економічної нестабільності у коливаннях попиту. Недостатній попит на товари спричинює зростання безробіття. Кейнсіанці не поділяють неокласичного оптимізму щодо здатності саморегулювання економіки. Недосконала конкуренція, жорсткість цін і, зокрема, жорсткість заробітної плати спричиняють значні коливання зайнятості. Тому прихильники цього підходу зосереджують свою увагу на економічних процесах у короткостроковій перспективі. На їхню думку, в часи рецесії держава може зменшити циклічне безробіття, проводячи активну економічну політику, стимулюючи попит.

Після спалаху пандемії майже в усіх країнах ЄС зафіксовано збільшення рівня соціальної підтримки з боку владних органів. Фактор державного впливу у забезпеченні стабільності помітний у тих країнах, що найбільше постраждали від пандемії, наприклад, в

Іспанії та Італії. Тобто, в епоху невизначеності та небезпеки люди насамперед покладаються на державні установи.

На сьогодні майже у всіх європейських країн, зокрема у країнах-членах ЄС, присутній значний вплив держави на процеси в економіці та суспільному житті, який поширюється на інвестиції, виробництво, зайнятість, трудові відносини. Тим самим держава виступає посередником між працівниками та роботодавцями і є гарантом суспільного добробуту. Наприклад, у Стратегії розвитку Європейського Союзу "Європа-2020" зазначено, що основною метою об'єднання є створення конкурентоспроможної, динамічної та соціально-орієнтованої економіки, яка базується на знаннях¹⁴.

Ринок праці та його атрибути, такі як зайнятість та безробіття, посідають особливе місце в економічній політиці сучасних країн. Держава, будучи суб'єктом економічної політики, відіграє потрібну роль на ринку праці. Одна з них – роль роботодавця, який пропонує роботу, необхідну для виробництва суспільних благ. Друга роль полягає у врегулюванні відносин між працею та капіталом стосовно умов праці, ставок заробітної плати або форм зайнятості. Третя роль полягає у впливі на структуру ринку праці, тобто у впливі та формуванні попиту та пропозиції на робочу силу для підтримки або відновлення балансу у сфері зайнятості. Головною метою цієї функції є досягнення високого рівня зайнятості і низького рівня безробіття, оскільки економічна та соціальна функції зайнятості є найважливішими для формування всієї соціально-економічної політики держави.

В економічній політиці країн Європейського Союзу задекларовано важливість проблем ринку праці. Відповідно до Амстердамського договору¹⁵ однією з ключових цілей ЄС є сприяння збалансованому економічному та соціальному прогресу, а також стійкому розвитку, досягненню високого рівня зайнятості поряд з такими макроекономічними цілями, як зростання та стабілізація економіки.

¹⁴ Europe 2020: a Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth. Communication from the European Commission/ Brussels. 2010. URL: <http://eur-lex.europa.eu/lexuriserv/lexuriserv.do?Uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>

¹⁵ Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, The Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997. 150 P. URL: https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_of_amsterdam_en.pdf

Активність держави на ринку праці може мати макроекономічний характер, що виявляється у використанні інструментів економічної політики (головним чином бюджетної політики, грошово-кредитної політики та економічного співробітництва з іноземними країнами) для збільшення зайнятості та зменшення безробіття. Другий вид державної діяльності на ринку праці має мікроекономічний характер. Це "політика ринку праці", яка в основному спрямована на розв'язання структурних проблеми ринку праці та посилення ефективності його функціонування¹⁶. Він базується на спеціальних інструментах, що пристосовують структуру пропозиції робочої сили до структури попиту на робочу силу, таких, як, наприклад, професійне навчання або субсидювання зайнятості. Через форми впливу, передбачені політикою ринку праці, вона спрямована на поліпшення функціонування ринку праці та зменшення безробіття в певних групах робочої сили.

Відповідно до стандартів, прийнятих у високорозвинених країнах, політика ринку праці розрізняє активну та пасивну частини. Очевидно, що активна частина відіграє значну роль у впливі на розмір та структуру попиту та пропозиції на робочу силу. Програми активної політики ринку праці в основному здійснюються для зниження рівня структурного та фрикційного безробіття (шляхом навчання, кар'єрного консультування та працевлаштування) та для зменшення безробіття, що виникає за умов дисбалансу на ринку праці (шляхом субсидювання зайнятості). Головна мета активної політики на ринку праці – це професійна активізація безробітних, залучення їх до участі у програмах протидії безробіттю.

Пасивна державна політика на ринку праці виявляється в пом'якшенні втрат, що їх зазнають люди внаслідок безробіття. Насамперед, це фінансові заходи: пільги для безробітних, соціальна допомога або компенсація у разі звільнення.

¹⁶ Wiśniewski Z., *Polityka zatrudnienia i rynku pracy* RFN. UMK. Toruń. 1994. pp. 29–43; Kwiatkowski E., *Czynniki determinujące popyt na pracę w województwie mazowieckim – ujęcie modelowe*. IPiSS. Warszawa. 2006. pp. 38-78; Jarmolowicz W., Knapińska M. *Współczesne teorie rynku pracy a mobilność i przepływy pracowników w dobie globalizacji*. Zeszyty Naukowe. Polskie towarzystwo ekonomiczne. Kraków. 2011. № 9. pp.123–144.

Політику зайнятості держави не завжди можна ототожнювати з політикою ринку праці. Політика ринку праці повинна трактуватися як відносно окрема (або автономна), але в той же час важлива частина політики зайнятості. Також політику зайнятості класифікують як виробничі та трудові відносини. Політика ринку праці частково орієнтована на досягнення цілей, відмінних від політики зайнятості.

Політика ринку праці більше зосереджена на вирішенні структурних та соціальних проблем уже функціонуючого ринку праці, тоді як мета політики зайнятості – шляхом створення нових і повноцінних робочих місць – повна або висока зайнятість. Слід додати, що хоча у центрі уваги політики зайнятості є питання попиту та пропозиції робочої сили разом із засобами та інститутами глобального контролю над цими цінностями, політика ринку праці найчастіше обмежується інструментами, які використовуються органами працевлаштування.

Політика ринку праці використовує мікроекономічні інструменти і спрямована головним чином на вирішення структурних проблем ринку праці та підвищення ефективності його функціонування. Ця політика розрізняє активну та пасивну частини, при цьому домінуюча роль у політиці зменшення безробіття і активізації ринку праці відводиться державі.

Впливаючи на ринок праці, держава може, з одного боку, стимулювати збільшення попиту на робочу силу, а з іншого боку, зменшувати пропозицію робочої сили. Держава може також створювати нові робочі місця в державному секторі, в тому числі на основі спеціальних програм для збільшення зайнятості. Крім того, важливим способом збільшення попиту на робочу силу є сприяння підприємству в широкому розумінні, підтримка створення нових робочих місць у приватному секторі серед малих та середніх підприємств, стимулювання місцевих ініціатив щодо зростання зайнятості або, наприклад, надання фінансової та організаційної допомоги населенню в галузі "самозайнятості", тобто, наприклад, перехід від "статусу безробітного" до "зайнятого" на власному підприємстві або у майстерні.

Щоб пом'якшити важкі економічні наслідки та врятувати бізнес, Європейська комісія запровадила найбільш гнучкі правила державної

допомоги. Вони дозволяють державам-членам надавати пряму підтримку бізнесу та малому бізнесу, які найбільше постраждали від пандемії і яким загрожує закриття, якщо вони не отримують підтримки. Наприклад, у квітні Європейська комісія надала 8 млрд євро прямої фінансової допомоги малим та середнім підприємствам по всьому ЄС. Також передбачено п'ять видів державної допомоги:

- Прямі субсидії (або податкові пільги) до суми 800 000 євро на підприємство.
- Субсидовані державні гарантії для банківських позик.
- Державні та приватні кредити та позики із субсидією процентних ставок.
- Пряма допомога клієнтам банків (малим та середнім підприємствам), а не самим банкам.
- Додаткова гнучкість для держави щодо короткострокового страхування експортних кредитів, коли це необхідно.

Ці заходи призначенні для забезпечення того, щоб компанії залишалися на ринку або могли тимчасово припинити свою діяльність, не завдаючи негативного впливу на довгострокові перспективи зростання.

Понад тридцять років європейські моделі соціальної держави переживають видимі процеси зближення під впливом спільної політики країн Європейського Союзу. Хоча ступінь конвергенції недостатньо динамічний, щоб змінити традиційний тип соціальної держави в тій чи іншій країні, але в той же час вона настільки відрізняє європейські рішення від тих, які бачимо в інших регіонах світу, що можна замітити формування європейського виміру або навіть європейської соціальної моделі.

Британський соціолог Т. Маршалл¹⁷ запропонував описати та оцінити соціальну державу з точки зору поєднання трьох характеристик: демократії, перерозподілу багатства та типу капіталізму. Він, зокрема, підкреслив зв'язок демократії зі соціальною державою. В умовах демократичної держави суспільство може повідомляти про соціальні потреби, обсяг яких узгоджується в політичному процесі. Тип капіталізму також пов'язаний з державою добробуту. Коорди-

¹⁷ Цит. за: Golinowska S. Modele polityki społecznej w Polsce i Europie na początku XXI wieku. Warszawa 2018. P. 11.

новані економіки, як правило, мають більш розвинену державу соціального забезпечення. Виробництво національного продукту та його реалізація не є непов'язаними сферами. Навпаки, між ними існує взаємозалежність. Процес виробництва може як створити нові соціальні виклики, так і призвести до вирішення питань, які перебувають поза сферою виробництва. Відсутність соціальних інвестицій та адекватної мережі соціального захисту послаблює людей та створює бар'єри для створення національного багатства. Крім того, коли соціальна держава не пристосовується до змін та викликів (як, наприклад, під час пандемії), не реалізує нагальні реформи, це може загрожувати основам національного добробуту.

Класифікація держав соціального забезпечення змінюється під впливом реальних процесів – політичних, соціальних, економічних та технологічних змін. Досвід минулого століття показує, що країни, які створили потужні держави соціального забезпечення, будували їх солідарно та послідовно протягом тривалого періоду часу, виробивши політичний консенсус, сьогодні є країнами високого економічного процвітання, де соціальні цілі реалізовувались у поєднанні з економічними та посилювали їх розвиток. Вони багато разів реформували свої соціальні інститути, щоб впоратися з новими соціальними викликами та загрозами, а разом з тим зміцнити досягнутий результат.

Криза є надзвичайно важким випробуванням для європейської інтеграції, результат якої залежить зараз від зрілості керівництва ЄС та урядів держав-членів. У листі президентки Європейської комісії Урсули фон дер Ляєн до італійського народу були такі слова: "Сьогодні ЄС мобілізується поряд з Італією.. На жаль, так було не завжди. Слід визнати, що в перші дні кризи, стикаючись із необхідністю загальноєвропейської реакції, занадто багато людей думали лише про власні проблеми. Вони не усвідомлювали, що цю пандемію ми можемо подолати лише разом як Союз"¹⁸.

¹⁸ Pandemia i fala zakażeń koronawirusem w perspektywie wyzwań społeczno-politycznych – analiza prof. G.Rydlewskiego // Ośrodek Analiz Politolgicznych. 7.04.2020. URL: <http://oapuw.pl/pandemia-i-fala-zakazen-koronawirusem-w-perspektywie-wyzwan-spoleczno-politycznych-analiza-prof-g-rydlewskiego-7-04-2020/>

Політика зайнятості та політика ринку праці, що впроваджуються в країнах-членах ЄС, мають національний характер, а це означає, що вони, хоча й орієнтуються на загальноєвропейські критерії та цінності, повинні враховувати ситуацію на ринку праці конкретної країни. Національні ринки праці на території ЄС регулюються і організовуються по-різному (зберігаючи схожість цілей), використовуючи різні інструменти (програми) державної політики та розмір витрат, яких вони собі дозволяють.

Європейська стратегія зайнятості – це набір основних принципів та пріоритетів, що спрямовують дії ЄС до конкретних цілей політики зайнятості. Протягом останніх років змінювалися настанови Європейської стратегії зайнятості, адресовані державам-членам ЄС, та методи контролю за їх виконанням. Проте підхід до високого рівня зайнятості як основної мети соціально-економічної політики держав-членів ЄС не змінився.

Глобальна криза, викликана епідемією, внесла свої корективи в регулювання як політики ринку праці, так і політики зайнятості. Однією з основних умов розробки нової моделі їх функціонування в країнах-членах ЄС, спрямованої насамперед на боротьбу з безробіттям, стало обмеження використання макроекономічної політики на ринку праці. Для її назви використовується термін "гнучка безпека", який фактично виник із поєднання двох взаємовиключних категорій: гнучкість та безпека. Гнучка безпека – це політика, яка намагається, з одного боку, зробити ринки праці більш гнучкими та узгодити відносини праці та капіталу, а з іншого – покращити безпеку зайнятості та соціальне забезпечення, особливо для вразливих груп на ринку праці та поза ним. Гнучкість означає плавні зміни/переходи у трудовому житті людини: закінчення школи та початок трудового життя, зміна місця роботи, безробіття, вихід на пенсію. Безпека ринку праці досягається не шляхом збереження поточного стану, а шляхом надання людям навичок, що дозволяють професійно розвиватися та сприяти пошуку нової роботи. У вільному тлумаченні це поняття можна трактувати як досягнення балансу між гнучкістю та безпекою на ринку праці.

Політика ринку праці різниться у різних країнах залежно від їх економічних систем. Міжнародні порівняльні дослідження привели до висновку про існування кількох моделей політики ринку праці

серед розвинених країн. Їх різноманітність зумовлена різними традиціями, культурними та економічними умовами, що існують у різних країнах, а також набором різноманітних цілей та інструментів, що використовуються у реалізації національної політики ринку праці.

Таблиця 1

Моделі політики на ринку праці в доктрині соціальної політики

<i>Назва моделей ринку праці</i>	<i>Система пільг для безробітних</i>	<i>Активна політика на ринку праці</i>	<i>Цілі політики ринку праці</i>
Скандинавська: Данія, Фінляндія, Швеція, Норвегія	Широка система підтримки безробітних як за розміром допомоги, так і за періодом виплат	Великі витрати на активну політику	Інтеграція, повна зайнятість, рівність, кейнсіанська точка зору на втручання держави
Корпоративна (континентальна): Франція, Німеччина, Бельгія, Австрія, Японія	Підтримка розвинена, але регульована	Порівняно високі витрати на активну політику	Змішана модель; високий захист працівників, широкий обсяг захисту безробітних; висока участь соціальних партнерів у політиці; використання третього сектору неурядових організацій
Середземноморська: Італія, Іспанія, Греція, Португалія	Нерозвинена (щедро система виплат лише у Португалії)	Несуттєва, низькі витрати на активну політику	Мінімальне використання системи соціального забезпечення; акцент на громаду
Ліберальна (англосаксонська): Ірландія, Великобританія, США, Швейцарія, Австралія, Канада, Нова Зеландія	Слабка, короткий період підтримки та низький рівень виплат	Дуже низькі витрати на активну політику	Орієнтована на людей, виключених з ринку праці; підтримка розвитку приватного сектору, лібералізм, обмеження втручання держави в ринковий механізм

Джерело: Knapieńska M. Polityka gospodarcza państwa w dziedzinie zatrudnienia i rynku pracy. Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze. 2018. № 9. P.108

Моделі політики на ринку праці пов'язані з моделями ринкової економіки, а також з моделями соціальної держави. Критерієм в усіх випадках є масштаб витрат, спрямованих на її активну реалізацію. Можна зазначити, що дії окремих країн, спрямовані на зростання/збереження зайнятості та розмір витрат на активні форми протидії безробіттю, залежить від традиції та історії виробничих відносин, що визначають системний характер економічної моделі конкретної країни.

Світовий досвід показує, що ринок праці варто підтримувати під час економічного спаду політичними рішеннями. Жодна країна під час кризи не обходилася без урядового "плану дії", або "анти-кризового пакета". Отже, сучасна соціально-економічна криза вимагає від владних органів радикальних реформ у сфері державного господарства, які забезпечать економічне зростання та соціальний розвиток. Політичні рішення мають бути спрямовані на оптимізацію соціальних та трудових конфліктів, тобто максимально сприяти задоволенню соціальних інтересів як працюючого, так і незайнятого населення. І хоча Європейський Союз встановлює лише загальні настанови щодо політики зайнятості та політики ринку праці, його члени мають керуватися цими настановами. Так, в Європейському Союзі законодавство ускладнює звільнення працівників та заохочує компанії утримувати їх під час кризи. Подібну форму регулювання відносин між працею та капіталом іноді називають гальмом економічного зростання, але під час глобальної кризи її переваги виявилися очевидними. "Європейська модель ринку праці, яка добре відома своїми недоліками у боротьбі зі структурними змінами, працює краще в часи великих, але тимчасових криз, таких, як спалах корона вірусу", – говорить Ян Хаціус, економіст Goldman Sachs¹⁹.

Німеччина, Франція та Італія, які складають майже 2/3 економіки єврони, прийняли нормативні акти, згідно з якими

¹⁹ W czasie epidemii europejski rynek pracy wygrywa. Jest o wiele lepszy niż amerykański Jeannette Neumann Carolynn Look KN 25 marca 2020. URL: <https://forsal.pl/artykuly/1463237,koronawirus-kryzys-w-czasie-epidemii-europejski-rynek-pracy-wygrywa-jest-o-wiele-lepszy-niz-amerykanski.html>

працівники отримують заробітну плату навіть тоді, коли діяльність компаній тимчасово припиняється. У відповідь на поточну кризу ці країни посилили свої програми захисту, вклавши мільярди євро в свої економіки саме для того, щоб якомога більше робітників могли зберегти свою зарплату. Франція спростила процедури для компаній, які бажають отримати державне фінансування для працівників, і зняла обмеження щодо заробітної плати. Міністр праці країни Мюріель Пеніко заявила, що "економічний підйом буде швидшим і сильнішим, якщо компанії не звільнять людей". У Німеччині також запроваджено виплати для тимчасово звільнених працівників і скасовано порогові показники для кількості працівників, необхідних для того, щоб компанія подавала заявку на компенсацію щодо заробітної плати. Очікується, що таку компенсацію отримає 2,2 млн людей. Міністр економіки Німеччини Петер Альтмайер заявив, що ключовою метою уряду має бути зменшення невизначеності, в результаті дій уряду "жодна здорова компанія не збанкрутує через коронавірус"²⁰.

Загальний пакет заходів, який Іспанія оголосила на сьогодні, становить 214 млрд євро. Уряд Іспанії намагається заохотити компанії скорочувати заробітну плату працівників, а не звільняти їх. А працівники, які звільнені тимчасово, отримують страховку на випадок безробіття. Такий підхід підтримали іспанські профспілки.

Роль профспілок у країнах Європи останніми роками суттєво зменшилась, а зменшення кількості колективних переговорів чітко простежувалася ще до кризи. Вони ставали частиною глобальних та довгострокових змін у суспільствах та економіках, переходячи на міжнародний рівень та транснаціональні корпорації. Проте останнім часом деякі уряди зосереджуються на інститутах соціального діалогу та тристоронньої співпраці, щоб сприяти взаєморозумінню зі соціальними партнерами щодо найактуальніших проблем ринку праці та сприяти соціальній стабільності та миру.

²⁰ W czasie epidemii europejski rynek pracy wygrywa. Jest o wiele lepszy niż amerykański Jeannette Neumann Carolyn Look KN 25 marca 2020. URL: <https://forsal.pl/artykuly/1463237,koronawirus-kryzys-w-czasie-epidemii-europejski-rynek-pracy-wygrywa-jest-o-wiele-lepszy-niz-amerykanski.html>

За допомогою інструментів та спільних проєктів європейські соціальні партнери обмінюються знаннями щодо співпраці як на європейському, так і на національному рівнях. Поступовий перехід до тристоронніх угод на рівні ЄС дозволив досягти консенсусу щодо необхідності подальшого збільшення залучення соціальних партнерів до управління підприємствами та зміцнення існуючих форумів соціального діалогу. Профспілки наголошують на аспектах конкурентоспроможності, що не стосуються праці, позитивній ролі заробітної плати у сукупному попиті, значному поліпшенні якості роботи та інвестуванні в кваліфікацію. Ці відмінності знайшли своє відображення в численних дискусіях між працівниками, роботодавцями та державними органами влади у всій Європі. У деяких державах-членах ці дебати привели до угод, які допомагають впливати, зокрема, і на політичні реформи. Зараз європейські профспілки залучені до переговорів на міжнародному, національному рівні та на рівні підприємств. Під час кризи усі європейські профспілки виступають єдиною силою. Наприклад, лист із закликом офіційного визнання COVID-19 професійним захворюванням був підписаний усіма європейськими федераціями профспілок та надісланий Ніколасу Шмідту – уповноваженому з питань праці та соціальних прав в Європейській комісії. Уряди повинні будуть встановити схеми компенсацій, які охоплюють постраждалих від COVID-19 та їхні сім'ї.

Європейські країни також запровадили низку заходів, які полегшать умови виживання малого та середнього бізнесу. Наприклад, уряд Німеччини створив новий державний фонд у розмірі 400 млрд євро, який буде використаний для гарантування позик компаніям. Додаткові 100 млрд євро також будуть використані урядом Німеччини для придбання частки в компаніях, яким важко функціонувати під час кризи, а уряд Франції створив інвестиційний фонд у розмірі 80 млн євро. Великобританія виплачуватиме 80% від звичайної заробітної плати для кожного працівника (до максимуму у 2500 фунтів стерлінгів). Малий та середній бізнес підтримується і в Сполучених Штатах Америки. Уряд США запровадив програму захисту заробітної плати, яка

виділила 659 млрд дол. позик малим підприємствам, що погодились утримувати працівників та виплачувати їм зарплату²¹.

Приблизно 400 млн малих та середніх підприємств є основою економік у всьому світі. Вони є основним джерелом створення робочих місць, на них припадає понад 60% – 70% зайнятості. В ЄС вони охоплюють приблизно 99% усіх підприємств, створюють близько 85% нових робочих місць і забезпечують дві третини загальної зайнятості в приватному секторі. Європейська комісія вважає МСП ключовими для забезпечення економічного зростання, інновацій, створення робочих місць і соціальної інтеграції в ЄС. У 2018 р. в Європейському Союзі було приблизно 25,1 млн малих та середніх підприємств, причому переважна більшість цих підприємств була мікрофірмами, де працювало менше дев'яти людей. Ще 1,47 млн підприємств були малими фірмами з 10 до 49 працівниками і приблизно 236 тис. – середніми фірмами, які мали від 50 до 249 працюючих. Для Європейського Союзу середнє значення, яке МСП вносять в економіку, становить близько 56%. У найбільшій економіці Європи – Німеччині – у малих та середніх підприємствах зайняті 18,3 млн осіб, а на малих підприємствах працюють понад 6,7 млн осіб²².

В Україні малий і середній бізнес приносить 55% валового внутрішнього продукту в економіку країни, тому необачно залишити цей сегмент економіки без підтримки. Проте відбувається протилежне. На початок 2016 р. в Україні налічувалось 1973 тис суб'єктів МСП проти 1932 тис у попередньому році. Однак на кінець 2016 р. ситуація змінилася в бік зменшення кількості МСП до 1864 тис суб'єктів, що свідчить про зниження ефективності інструментів стимулювання їх розвитку²³. З 2019 р. збільшився

²¹How to Help Small Businesses Survive COVID's. Next Phase. URL: <https://hbswk.hbs.edu/item/how-to-help-small-businesses-survive-covid-s-next-phase>

²²Clark D., Number of Small and Medium-sized Enterprises (SMEs) in the European Union in 2018. September, 25. 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/878412/number-of-smes-in-europe-by-size/#statisticContainer>

²³Кизим М. О., Чечетова-Терашвілі Т. М., Хаустова В. С. Мале та середнє підприємництво в Україні: особливості та проблеми розвитку. БІЗНЕСІНФОРМ. 2019. № 10. С. 304

податковий тиск та надмірна фіскалізація МСП. Через непропорційність введених обмежень, нерівність контролю за дотриманням карантинних вимог усіма суб'єктами соціального діалогу та через невідповідні умови для МСП, порівняно з великими корпораціями, по всій країні посилюються протести підприємців. За словами представників Комітету підприємців України, "діалогу немає. Ані між бізнесом і владою, ані між політичними групами"²⁴. Внаслідок недалекогоглядної та хаотичної державної політики в деяких регіонах України підприємці почали стихійно виходити з карантину, а протистояння місцевої влади з центральною загрожує кризою не лише економіки, а й політичної системи.

Така ситуація спостерігається на тлі зростання в Україні безробіття, рівень якого піднявся до 9,90% у другому кварталі 2020 р. (8,60% було у першому кварталі 2020 р.), а рівень зайнятості знизився до 66,10% у другому кварталі 2020 р. (67,90% у першому кварталі 2020 р.)²⁵. Усім без винятку країнам надзвичайно важливо враховувати заклик Світового банку: "Зважаючи на цей тривожний прогноз, безпосереднім пріоритетом для політиків є вирішення кризи в галузі охорони здоров'я та стримування короткострокової економічної шкоди. У довгостроковій перспективі, владі необхідно здійснити комплексні програми реформ, щоб покращити основні рушії економічного зростання після того, як криза скасується"²⁶.

Влада повинна допомогти малому і середньому бізнесу не просто пережити кризовий період, а й надати можливість працювати легально, не переходити до тіньової економіки. Адже після кризи малі та середні підприємства можуть стати двигуном економіки та зайнятості, тому обов'язок зберегти їх лежить безпосередньо на владі України.

²⁴ Асоціації малого бізнесу зробили заяви щодо ППО. URL: <https://platforma-msb.org/asotsiatsiyi-malogo-biznesu-zrobyly-zayavy-shhodo-ppo/> листопад 9, 2020.

²⁵ URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

²⁶ The Global Economic Outlook During the COVID-19 Pandemic: A Changed World. JUNE 8, 2020. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/06/08/the-global-economic-outlook-during-the-covid-19-pandemic-a-changed-world>

До прикладу, в Польщі захист працівників – один із основних принципів, на яких базується Кодекс законів про працю. Відповідно до нього роботодавець зобов'язаний берегти життя та здоров'я працівників, гарантуючи їм безпечні та гігієнічні умови праці. Понад те, на час пандемії коронавірусу в Польщі запроваджено широкі нормативні акти стосовно захисту працівника та зобов'язань роботодавця. Вони стосуються віддаленої роботи, відпустки, догляду за дітьми, відряджень, дотримання правил охорони праці. Крім того, роботодавець зобов'язаний забезпечити адекватний захист здоров'я працівників. Міністр сім'ї, праці та соціальної політики Польщі Марлена Малець підкреслила, що пріоритетом уряду зараз є захист робочих місць. Усі ці заходи дістали назву "Антикризового щита", який був уведений в дію 31 березня 2020 р. "Антикризовий щит" передбачає захист підприємців та службовців від наслідків епідемії коронавірусу шляхом звільнення від сплати внесків на соціальне страхування строком на 3 місяці, призупинення стягнення авансованої сплати податків та перенесення строків їх сплати²⁷.

Україна спочатку обрала, як здавалося, найпростіший спосіб боротьби з пандемією – локдаун. Але заборонні заходи уряду не покращили ситуацію, оскільки ані сама держава, ані громадяни не мали достатньо резервів для підтримки ані безробітних або тих, хто тимчасово залишився без роботи, ані самих себе. Ситуація ускладнилася й тим, що бізнес, наближений до влади, та й самі керівники держави не дотримувалися карантину. Такі карантинні заходи лише погіршили ситуацію на ринку праці, викликавши незадоволення та протести. Українська ситуація є ілюстрацією того, що "політики викликають хаос навмисно. Це стан дисбалансу, своєрідна розгубленість, безлад, розлад, що виникає в часі та просторі... Проблема полягає в тому, що концепції нового, кращого порядку тут не видно, а навпаки – все спрямоване на підтримку хаосу як зручної формули для доктринерів, дилетантів та декораторів"²⁸.

²⁷ URL: <https://poradnikprzedsiebiorcy.pl/-tarcza-antykryzysowa-wsparcie-dla-firm-w-zwiazku-z-covid-19>

²⁸ Auleytner J., Grewiński M. Pandemia koronawirusa i ryzyka społeczne z nią związane a chaos w zarządzaniu państwem – dokąd zmierzamy? Wyzwania dla polityki

Отже, дії Української держави не приводять до зниження рівня безробіття, населенню доводиться обмежувати витрати, що так само впливає на спад економіки. Замість реальної допомоги, влада пропонує фактично "уявні гроші" та потужну пропаганду своєї діяльності. Альтернативою мало б стати створення більших можливостей для заробітку та чіткий і зрозумілий план подолання пандемії, наприклад, масове тестування на COVID-19 та цільова ізоляція хворих. У соціальному плані важливим мав би стати широкий діалог держави з усіма учасниками трудових відносин, насамперед профспілками, які під час кризи є важливою ланкою у зусиллях з подолання економічної кризи. Це сприяло б зміцненню впевненості громадян та формуванню у них відчуття безпеки, наскільки вона може бути можливою в такий непростий час. Але українські профспілки наразі не є справжніми соціальними партнерами: з одного боку, вони майже повністю виключені державою з переговорного процесу з найважливіших питань соціально-економічного життя України, а з іншого – фактично самоусунулися від представницької функції. Кроком, який загрожує правам найманих працівників, став "Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо окремих питань діяльності професійних спілок)", який швидко дістав назву "антипрофспілкового". Законом передбачається суттєве обмеження прав і функцій профспілок, що порушує норми Конституції та закони України, низку ратифікованих Україною фундаментальних Конвенцій МОП. По всій країні пройшли акції протесту проти прийняття цього закону та з вимогою відставки голови Комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів Галини Третякової за ведення антисоціальної політики та антигуманну позицію щодо громадян України. На захист прав українських профспілок виступили Міжнародна конфедерація профспілок, Паневропейська регіональна рада МКП, Європейська конфедерація профспілок, Вашингтонський офіс МКП та інші міжнародні організації, що стоять на захисті найманих працівників. Чим розвиненішими та впливовішими є об'єднання працівників, тим більш самостійними вони є під час вибору політичного партнера. Зменшення самостійності у виборі проф-

спілок пов'язане насамперед із зовнішніми стосовно партійних систем політичними чинниками: нормативним регулюванням державою політичної діяльності громадських організацій, режимними характеристиками політичної системи, а також специфікою політичної активності мас.

Про низьку роль профспілок у сучасному житті України свідчать дані опитувань Центру Разумкова (жовтень–листопад 2020 р.). Рівень довіри громадян до профспілок становить загалом 22,1 %, а недовіра сягає 53,9 %²⁹. За останні роки зв'язок між роботодавцем та найманими робітниками втратив пріоритетність у державній політиці. Зокрема, колективні переговори переживають глибоку кризу. Їх практичне значення дуже обмежене, хоча соціальний діалог повинен становити одну з основ соціально-економічної системи. Фактично втрачено політичний вимір трудових відносин. На сьогодні в Україні політичні уподобання стають на заваді реалізації природних функцій профспілок. Політична заангажованість викликає сумніви щодо того, чиї саме інтереси обстоюють профспілки – найманих працівників чи представників великого бізнесу.

Ринок праці варто підтримувати під час економічного спаду політичними рішеннями. Жодна країна під час кризи не обходилася без урядового "плану дії", або "антикризового пакета". Отже, сучасна соціально-економічна криза вимагає від владних органів радикальних реформ у сфері державного господарства, які забезпечать економічне зростання та соціальний розвиток. Тобто світова криза нагадала про багатокритеріальні вимоги в політиці. Вплив кризи помітний в усіх трьох основних сферах політики – боротьбі за здобуття та утримання влади, визначення напрямів та принципів ведення державної політики та формування угод в її рамках. Говорячи про політичну діяльність окремих інституціональних структур, політичних груп та політиків, необхідно

²⁹ Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (жовтень–листопад 2020р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r>

враховувати, що ця діяльність заслуговуватиме на позитивну оцінку лише тоді, коли вона продемонструє реальні кроки: аналітичні (здатні окреслити проблеми, надати варіанти рішень), організаційні, політичні (забезпечення лідерства), фінансові та комунікаційні (що є надзвичайно важливим в українських умовах).

Очевидно, що соціально-економічна криза, викликана коронавірусом, пов'язана з політичною сферою. Системні зміни у сфері прийняття політичних рішень повинні відбуватися прискореними темпами. Формуються нові умови ведення соціальної, політичної та економічної діяльності. Для суб'єктів політики постають нові виклики. На перше місце виходять такі сфери державної політики, як охорона здоров'я, трудові відносини та наука, які в сучасних умовах стають запорукою економічного розвитку та фінансової стабільності держави. Це порушує питання про спільну відповідальність, своєрідний новий суспільний договір, недотримання якого може породити багаторівневу кризу довіри, яка може вплинути на відносини громадянин-держава, а також на відносини громадянин-громадянин. Якщо держава не забезпечить адекватних засобів подолання кризи (особливо економічної), громадяни можуть остаточно втратити довіру до влади, що може обернутися соціальними протестами. Необхідно наголосити, що посилення інститутів громадянського суспільства іноземні партнери України визначають сьогодні як першочергову і безумовну необхідність для гарантування успішного розвитку України як незалежної демократичної держави, вирішення ключових завдань суспільно-політичного та соціального характеру.

Сьогодні відбулося ситуативне посилення позицій держави. Суттєво збільшується ризик кризи демократії. Виникає спокуса обмежити громадянські свободи та запровадити механізми, що дозволяють централізувати владу. Виховання страху – це відома в історії техніка соціальної інженерії, призначена для того, щоб держава все більше контролювала своїх громадян. А запровадження надзвичайних правових норм обґрунтовується епідеміологічною, соціальною, економічною доцільністю. З погляду політичного цинізму, пандемія дає можливість розширити владу та контроль, посприяти зміцненню авторитарної влади. На жаль, це

відповідає патерналістським настроям в українському суспільстві за даними опитування соціологічної групи "Рейтинг" майже 60% громадян тією чи іншою мірою впевнені, що відповідати за їхнє життєзабезпечення має держава, 40% підтримують зрівняння доходів населення й близько 50% виступають за збільшення державної власності в бізнесі та промисловості, а 70% українців взагалі готові поступитися частиною власних свобод заради підвищення порядку в країні³⁰.

На сьогодні активно використовуються ресурси влади. Криза, пов'язана з епідемією, стала предметом політичної гри у країні. Слід зазначити, що подвійні стандарти, до яких вдається влада (визнання недоречними і недоцільними заборонні заходи на початку карантину, закриття маленьких магазинів і дозвіл на роботу великих торговельних центрів, карантин вихідного дня), суттєво знижує рівень довіри до влади. Але, що гірше – підриває довіру до реальності загрози та необхідності справжніх профілактичних дій. У такій ситуації цілком можливий конфлікт між центральною та місцевою владою, який може початися з критики антиепідеміологічних заходів, що скеровуються з центру, а продовжитися виявом відвертих відцентрових тенденцій.

Щомісячний фінансовий обвал багатьох домогосподарств створює складні виклики для ринку праці та механізмів соціальної допомоги. Поява великої групи безробітних нового типу стає реальністю, тобто люди середнього віку, раніше активні, часто добре освічені та, як правило, з кредитними зобов'язаннями, раптово виявляються звільненими з робочих місць унаслідок зупинки (повної або часткової) фірм, в яких вони працювали або якими керували. Існує необхідність підготувати країну до тривалого періоду надзвичайної ситуації в умовах економічного спаду. У сфері заходів щодо пом'якшення наслідків кризи на ринку праці державі варто зробити акцент на субсидіях заробітної плати, частковому покритті витрат на навчання, фінансовій допомозі

³⁰ Віхров М. Прагматичний патерналізм. Як досвід і розрахунок відвертають українців від ліберальних реформ. Тиждень.ua. 6 червня, 2018. URL: <https://tyzhden.ua/Society/214700>

безробітним, а також запровадженні більш гнучкого формування робочого часу працівника. А після кризи стануть потрібні комплексні системні прогнози у фінансах та економіці.

Між тим, під час карантинних заходів усе більша кількість підприємств в Україні відходить до тіньової економіки, рівень якої у січні–березні 2020 р. становив 31% від обсягу офіційної, що на два процентних пункти більше від показника 2019 р. У звіті Міністерства економіки зазначено, що "саме незвичайний характер кризи, викликаної поширенням пандемії і введенням карантинних заходів, визначив нетиповий характер динаміки тіньової економіки з так званими секторальними особливостями"³¹. Залучення найманих працівників до сфери тіньової економіки ускладнює захист їх соціально-економічних прав, унеможливорює розв'язання соціальних проблем у майбутньому. До того ж тіньова економіка призводить до такого явища, як легальне ухиляння від сплати соціальних внесків, що завдає шкоди як економіці України в цілому, так у подальшому і безпосередньо найманим працівникам. Детінізація економіки може позитивно вплинути на збільшення і зміцнення профспілкових рядів, а це, в свою чергу, дозволить профспілкам захищати трудові права більш широкого кола людей, поліпшити якість їх захисту, рівень їх соціальних гарантій та зайнятості.

Управління демократичною державою в кризовий період вимагає методів, адекватних новому часу та проблемам. Повинна зростати роль науки в усіх галузях. Пандемія коронавірусу нагадала всім, що наука є ключовою для виходу з кризової ситуації. Наприклад, у Швеції ключова роль у боротьбі з пандемією належить ученим, саме вони приймають рішення щодо стратегії боротьби проти коронавірусу в країні. Сенат США проводить опитування вчених для визначення пріоритетів розвитку країни. В Україні під час пандемії коронавірусу вчені коментують цю тему в ЗМІ, але не впливають на політичні рішення. Верховенство політики у розв'язанні проблеми, яка

³¹ Тенденції тіньової економіки в Україні у січні–березні 2020 року. UBR: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=68e4ea4c>

потребує наукового знання, може бути прийнятним лише за умови, що політичні рішення приймаються на основі науково обґрунтованих висновків. Політики ж рідко погоджуються на такі алгоритми управління. Вони найчастіше опікуються рейтингами, короткочасною вигодою, втрачаючи довгострокові переваги виваженої, науково обґрунтованої стратегії. Ними ігнорується, що "неможливо подолати хаос, який пронизує соціально-економічні відносини, якщо короткострокова політика не пов'язана з довгостроковою стратегією розвитку. ...Мудра стратегія повинна завжди базуватися не тільки на хорошому розумінні початкової ситуації, але й використовувати яву. Тоді менше сюрпризів"³². Понад те, спостереження за політичними процесами робить очевидним, що політики більше дбають про свої індивідуальні інтереси, ніж про загальне благо, навіть у часи кризи.

Суттєвим фактором, який негативно впливає на перебіг кризи, є незацікавленість політиків у здійсненні своєчасних змін у соціальній політиці. Реформи, пов'язані зі соціально-економічною сферою, не стали достатньо важливою темою в політичних дебатах і причиною для значних змін, особливо щодо зменшення нерівності доходів та зниження рівня безробіття. Інтерес політиків до аналізу реальних соціально-економічних процесів залишається другорядним, порівняно з боротьбою за рейтинги, а якщо і піднімається в загальнополітичному контексті, то формули його реалізації набувають чітко виражених ознак популізму.

Напрямок соціально-економічної політики, яка зараз здійснюється в Україні, не сприяє суспільній консолідації та солідарності. Критерієм розподілу добробуту є ідеологічні уподобання та лояльність до влади. Здійснення соціально-економічної політики, особливо під час глобальної кризи, вимагає пояснення походження та розподілу соціальних і матеріальних благ. Відсутність виправданого та соціально й політично узгодженого плану виходу з кризи сприяє створенню та закріпленню небезпечної тенденції щодо недовіри до влади, підвищення рівня напруги. Натомість солі-

³² Колодко Гж. В. Після пандемії. Економіка і політика у постпандемічному світі. Економіка України. 2020. № 5. С.8.

дарність має особливе значення для соціальної політики як у плані створення багатства, так і в плані його розподілу, який має бути відкритим, зрозумілим та збалансованим у солідарному суспільстві.

У кризовій ситуації соціальна допомога повинна чітко орієнтуватися на конкретні проблеми. Наприклад, це може бути: перевірка матеріальних, соціальних, життєвих та медичних потреб населення, що перебуває під загрозою кризи; надання інформації місцевій громаді про те, як захиститися від загрози; співпраця в евакуації людей (за потреби); визначення закладів чи установ, які можуть забезпечити догляд у разі кризи; організація та здійснення матеріальної чи психологічної допомоги для постраждалого населення тощо. Отже, соціальна допомога потрібна, щоб зосередитися на наданні матеріальних та нематеріальних засобів для задоволення основних життєвих потреб людям, які втрачають засоби до існування.

Розмір втрат, пов'язаних з пандемією, залежатиме в першу чергу від її тривалості. Невизначеність, спричинена нею, збільшує ймовірність того, що уповільнення світової економіки, включаючи українську, збережеться і навіть посиляться. В умовах нинішньої епідеміологічної кризи дуже важливо, щоб були захищені не лише найважливіші сектори нашої економіки та інфраструктура, але, що ще більш важливо, необхідно також захистити робочі місця та робітників. Поки пандемія не буде взята під контроль, Україні важливо запровадити гнучкі пакети фіскальних стимулів, у тому числі податкові пільги та державні інвестиції. Вони мають підтримувати підприємства, особливо малий та середній бізнес, і тим самим сприяти скороченню безробіття.

Для ефективного подолання кризи Україні необхідно, з одного боку, поважати права конкретної людини, а з іншого – дотримуватися загальних демократичних правил, насамперед принципу громадянської участі для представництва інтересів. Пандемія коронавірусу COVID-19 вимагає перегляду та переоцінки впорядковуючої та організуючої ролі держави при проведенні ефективної соціально-економічної політики.

Протягом останнього року в більшості країн світу відбулося зростання соціальної нерівності, фактичне гальмування збіль-

шення заробітної плати та зниження економічних показників. Ці фактори безпосередньо вплинули на перегляд принципів соціальної політики в Європі, привели до зростання інтересу щодо нового соціального діалогу. Нині, як ніколи раніше, суспільний добробут, окрім економічних характеристик, повинен включати показники здоров'я, тривалості життя та екології. Україна, як частина Європейського простору, не може залишатись осторонь соціальних та економічних процесів, що наразі кардинально змінюють усю традиційну уяву як про соціальну політику загалом, так і про соціально-трудові відносини зокрема.

1.3. ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ КРИЗИ: ДОСЯГНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ (2014–2020)

Соціальні імперативи децентралізації

Реформа децентралізації, що передбачала реорганізацію місцевого самоврядування та територіальної організації влади, виявилася найрезультативнішою і найпомітнішою із усіх реформ, курс на які взяла нова влада у 2014 р. Реформа децентралізації була спрямована на створення якісно нової системи місцевого самоврядування, базованої на європейських цінностях розвитку місцевої демократії, наділення територіальних громад повноваженнями та ресурсами, які мають забезпечити місцевий економічний розвиток і надання населенню високоякісних та доступних публічних послуг. Унаслідок реалізації реформи роль об'єднаних територіальних громад мала стати ключовою для забезпечення потреб та інтересів громадян в усіх сферах життя.

У спадок від Радянського Союзу Україна отримала надто централізовану систему державного управління, яка стала причиною низки деструктивних явищ, таких, як низька якість державних послуг на місцях, повільний економічний розвиток багатьох українських регіонів, нестача у місцевої влади необхідних повноважень, фінансів і навичок для розв'язання елементарних інфраструктурних проблем своїх громад, відсутність у звичайних громадян важелів впливу на рішення щодо місцевих справ.

Практично на кожному етапі існування Української держави робилися спроби реформувати застарілу систему адміністративно-територіального устрою і змінити засади функціонування органів місцевого самоврядування. Проте перетворення у системі публічного управління, які розпочалися на початку 1990-х років минулого століття, мали половинчастий характер та містили в своїй основі рудименти старої радянської системи.

За цей час у сфері функціонування органів місцевого самоврядування накопичилася низка негативних явищ, які й стали причинами запровадження децентралізації влади в Україні. До них належать:

1. Надмірна владна **централізація процесу** прийняття рішень, нівелювання ролі місцевого самоврядування.

2. Проблеми **правового та інституційного характеру**:

– неефективна державна регіональна політика, яка не стимулювала громади до саморозвитку та прояву місцевої ініціативи;

– дублювання повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;

– недосконала система контролю з боку держави за законністю діяльності органів місцевого самоврядування;

– політизація діяльності органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій.

3. Істотна **фінансова залежність** територій від центру, викликана порушенням принципу субсидіарності в питанні розподілу повноважень і формуванні стабільних джерел наповнення місцевих бюджетів. Обмежені можливості органів місцевого самоврядування впливати на регулювання ставок місцевих податків та зборів, встановлення/скорочення податкових пільг.

4. **Економічна слабкість** органів місцевого самоврядування для здійснення власних і делегованих повноважень, яка виражена браком фінансових ресурсів, що, у свою чергу, викликає:

– погіршення якості та доступності публічних послуг;

– незадовільний стан розвитку інфраструктури;

– низький рівень інвестиційної привабливості територій.

5. **Невідповідність кадрового, ресурсного, організаційного потенціалу** адміністративно-територіальних одиниць їхньому статусу, що проявляється:

– зниженням рівня професіоналізму посадових осіб і, відповідно, низькою ефективністю управлінських рішень;

– відсутністю ефективної системи підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації посадових осіб.

6. **Зниження ефективності управління територіями**, породжене:

– великою кількістю дрібних територіальних громад, які через відсутність на їхній території бюджетоутворюючих підприємств та низький рівень доходів населення були нездатні самостійно розв'язати проблему наповнення місцевих бюджетів;

– розходженням у поглядах щодо соціально-економічного розвитку між органами місцевого самоврядування та реальними інтересами територіальних громад;

– наростанням відчуженості органів місцевого самоврядування від населення та їх корпоратизація, закритість і непрозорість діяльності;

– неефективним використанням комунальної власності та земельних ресурсів;

– високим рівнем корупції;

– патерналізмом у відносинах із населенням.

7. *Низький рівень довіри громадян до влади*, викликаний відсутністю відповідальності за розвиток території.

8. *Деградація сільської місцевості*.

9. *Погіршення демографічної ситуації*³³.

Динаміка самоврядування

Враховуючи всі ці проблеми і недоліки, Кабінет Міністрів України 1 квітня 2014 р. схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні³⁴. Основними завданнями реформи децентралізації визначено досягнення оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, а також утворення такої базової ланки адміністративно-територіального устрою, як територіальна громада. Складовими процесу децентралізації мала стати реформа територіальної організації влади, місцевого самоврядування і регіональної політики.

³³ Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році". Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД. 2015. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1855/>; Реформа децентралізації. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi/>;

Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Рішення Кабінету Міністрів України № 333-р, 01.04.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>; Гарнець О., Гончарук О., Дмитрук Н., Ткачук А. Децентралізація в Україні: соціологічний погляд / Швейцарсько-український проект "Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO". Київ, 2013. С. 11–12.

³⁴ Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

Передумовою для впровадження реформи децентралізації стало ухвалення низки базових нормативних документів, зокрема: Законів України "Про співробітництво територіальних громад", "Про добровільне об'єднання територіальних громад", "Про місцеві вибори", "Про засади державної регіональної політики", Стратегії сталого розвитку "Україна 2020" тощо.

Безпосередній процес укрупнення базових територіально-адміністративних одиниць в Україні став можливим після ухвалення Верховною Радою України Закону "Про добровільне об'єднання територіальних громад", який урегулював відносини, що виникали у процесі добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст, а також добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад³⁵.

Закон передбачав такі етапи процесу створення ОТГ:

- ініціювання добровільного об'єднання територіальних громад;
- підготовка проєктів рішень та рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад та схвалення їх місцевими радами;
- подача рішень облдержадміністрації для надання висновку; прийняття рішення про добровільне об'єднання територіальних громад;
- призначення перших виборів депутатів та голови ОТГ;
- проведення виборів; реорганізація органів місцевого самоврядування.

Увесь цей комплекс прийнятих законодавчих актів дав можливість для впровадження першого етапу децентралізації – формування економічно ефективних та спроможних територіальних громад у вигляді ОТГ.

До початку реформування в Україні нараховувалось 11520 територіальних громад: із них 458 міських, 783 селищних і 10279 сільських, які, відповідно до планів уряду, мали об'єднатися у близько 1500 спроможних ОТГ.

Практична реалізація процесу об'єднання територіальних громад розпочалася в середині 2015 р. Першою з них стала

³⁵ Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України № 157-VIII від 5 лютого 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>

Новопсковська ОТГ, утворена 13 липня 2015 р. шляхом об'єднання Новопсковської селищної та Осинівської сільської рад Новопсковського району Луганської області³⁶. Наступні 6 ОТГ – Скалатська, Гусятинська, Скала-Подільська, Іванівська, Мельнице-Подільська та Великогаївська – були утворені на Тернопільщині. Впродовж 2015 р. 2015 населених пунктів, що входили до 794 сільських, селищних та міських рад, добровільно об'єдналися в 159 територіальних громад. Найактивніше цей процес відбувався на Тернопільщині та Хмельниччині, де в 2015 р. було створено, відповідно, 26 та 22 ОТГ, ще по 15 ОТГ з'явилося у Дніпропетровській та Львівській областях. Аутсайдерами були Київська, Сумська, Миколаївська, Херсонська області, де було утворено по одній ОТГ; жодної об'єднаної територіальної громади не створено на Харківщині³⁷. 25 жовтня 2015 р. в цих громадах було обрано нові органи місцевого самоврядування, з 1 січня 2016 р. вони перейшли на прямі бюджетні розрахунки з Державним казначейством, отримали розширені повноваження і додаткові ресурси, що дозволило їм за результатами 2016 року показати помітну позитивну динаміку свого розвитку.

Особливо високим був темп створення об'єднаних громад у 2016 та 2017 рр. У 2016 р. з'явилося 206 нових ОТГ, їхня загальна кількість зросла зі 159 до 365, а чисельність населення перевищила 3,1 млн осіб. Змінилася й географія найактивніших у створенні ОТГ регіонів: уперед вийшли Житомирщина, Дніпропетровщина, Вінниччина, Запоріжжя³⁸. Ще 299 нових ОТГ виникло у 2017 р. Їх загальна кількість зросла до 664, а населення – до 5,7 млн осіб. У рейтингу областей щодо формування ОТГ, який визначило Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, лідерами були Житомирська, Хмельницька, Чернігівська, Дніпропетровська та Запорізька області;

³⁶ В Україні створено першу об'єднану спроможну громаду на території Луганської області. URL: http://old.loga.gov.ua/oda/officeref/news/2015/07/15/news_66793.html

³⁷ Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/191040>

³⁸ Там само.

суттєво пробуксовували децентралізаційні процеси у Кіровоградській, Черкаській, Вінницькій, Закарпатській та Київській областях³⁹.

У подальші роки темпи проведення реформи суттєво знизились: у 2018 р. було створено 141 ОТГ із населенням 2,7 млн осіб, 2019 – 177 ОТГ, у яких проживало 2,9 млн осіб, у першій половині 2020 р. – 92 ОТГ із населенням 1,0 млн осіб. Станом на липень 2020 р. в Україні було 1074 ОТГ, які населяли 12,2 млн осіб⁴⁰. У регіональному розрізі ситуація зі створенням нових ОТГ кардинально не змінилася: у 2018 р. рейтинг областей щодо формування ОТГ групу лідерів покинула Дніпропетровська область, яку замінила Волинська⁴¹, яка, у свою чергу, у 2019 р. поступилася Дніпропетровській⁴². Найнижчі темпи формування спроможних ОТГ у 2018 р. продемонстрували Закарпатська, Кіровоградська, Київська, Полтавська, Львівська області (подано за ранжиром – М. Г.), де станом на грудень 2018 р. площа ОТГ займала від 4,8 % (Закарпаття) до 21,8 % (Львівщина) від загальної площі регіону⁴³. У 2019 р. групу аутсайдерів покинула Полтавщина, яку замінила Вінниччина. На кінець року площа ОТГ становила лише 12,3 % від території Закарпатської області, 21,2 % – Київської, 21,9 % – Вінницької областей⁴⁴.

³⁹ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 8 грудня 2017 р. URL: <https://www.slideshare.net/oleksandrvmnyk/2017-84019312>

⁴⁰ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 липня 2020 р. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/591/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B3_10.07.2020.pdf

⁴¹ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 грудня 2018 р. URL: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/346/10.12.2018.pdf>

⁴² Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 грудня 2019 р. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/506/10.12.2019.pdf>

⁴³ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 грудня 2018 р. URL: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/346/10.12.2018.pdf>

⁴⁴ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 грудня 2019 р. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/506/10.12.2019.pdf>

Рис. 1

Динаміка зростання кількості ОТГ в Україні (2015 – липень 2020 рр.)

Джерело: Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 липня 2020 р. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/591/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B3_10.07.2020.pdf

Ставлення населення до заходів влади щодо проведення реформи децентралізації було позитивним від її початку і до цього часу. Причому це єдина із реформ у постмайданній Україні, що мала стабільно високий рівень підтримки. У листопаді 2014 р. на замовлення Асоціації міст України Фондом "Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва" у співпраці з фірмою "Юкрейніан соціолоджі сервіс" було проведено опитування громадської думки на предмет доцільності розширення повноважень органів місцевого самоврядування міст. Підтримали таку ініціативу 58 % респондентів, не підтримали – 12,5 %, не змогли відповісти – 29,4 %⁴⁵.

За даними циклу опитувань Моніторингу сприйняття прогресу реформ, який проводив Kantar TNS для Національної ради реформ у грудні 2015 р. – березні 2017 р.^{*}, впровадження децентралізації підтримувало 52–56 % опитаних, при цьому з них 18–

⁴⁵ Галузевий моніторинг № 18. Результати загальнонаціонального опитування міського населення України та службовців органів місцевого самоврядування міст щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади. С. 15. URL: http://auc.org.ua/sites/default/files/mon18_1obkdalyuka_tak.pdf

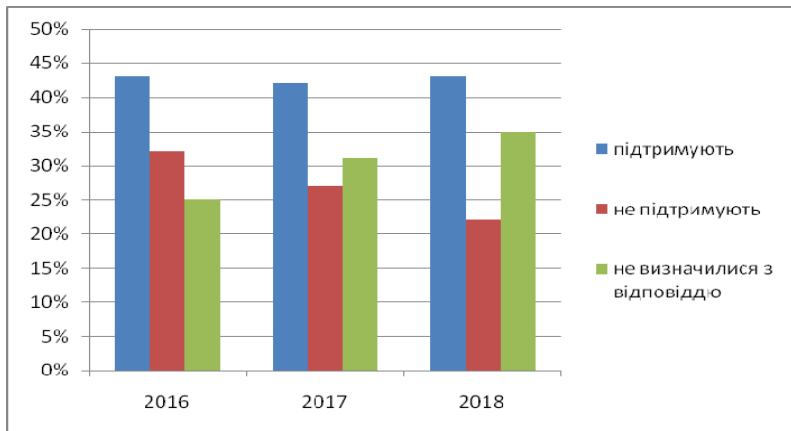
^{*} Проведено 5 опитувань у грудні 2015 р., лютому, квітні, грудні 2016 р., березні 2017 р. Вибірка – 1000 осіб для кожної хвили.

22 % підтримували реформу повністю; від 14 до 17 % респондентів – не підтримували⁴⁶.

Регулярно соціологічні опитування серед громадян України стосовно їхнього ставлення до реформи проводили Фонд "Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва" та Центр Разумкова, які також виявили порівняно високий ступінь довіри. Так, кроки, які здійснювала влада в межах децентралізації влади, підтримували 43 % опитаних у 2016 р., 42 % – у 2017 р. 43 % – у 2018 р., не підтримували, відповідно, 32 %, 27 % і 22 % (див. рис. 2). Варто зазначити, що з плином часу рівень підтримки реформи залишався практично сталим, тоді як кількість тих, хто не підтримував реформу, зменшувалась, а тих, хто не міг визначитися зі своїм ставленням – зросла.

Рис. 2

Ставлення громадян України до заходів, здійснених у межах реформи децентралізації (2016–2018 рр., %)

Джерела: Рік децентралізації: досягнення, зміни та наступні кроки. Результати опитування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2532249-rik-decentralizatsii-dosagnenna-zmini-ta-nastupni-kroki-rezultati-opituvanna.html>; Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naselennya-shchodo-reformi-detsentralizatsii>; 36,7% українців вважають, що децентралізація йде дуже повільно. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/07/24/7150397>

⁴⁶ Жиленко Д. Децентралізація на власному досвіді: в яких регіонах найбільш позитивно оцінюють реформу? URL: <https://tns-ua.com/news/detsentralizatsiya-na-vlasnomu-dosvidi-v-yakih-regionah-naybilsh-pozitivno-otsinyuyut-reformu>

Зміна влади в Україні внаслідок президентських і парламентських виборів 2019 р. не привела до зміни ставлення громадян до реформи місцевого самоврядування і децентралізації. Згідно з результатами соціологічного дослідження, проведеного Інститутом Горшеніна спільно з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні у листопаді–грудні 2019 р., 68,3% українців вважали за необхідне, щоб нова влада продовжувала реформу, а 45,3% опитаних відзначили позитивні зміни, які вже відбулися у їхньому населеному пункті внаслідок децентралізації⁴⁷.

Ставлення населення України до наслідків процесів децентралізації, тобто до переміщення багатьох функцій з центру на місця, було доволі неоднозначним – за час проведення соціологічних досліджень у 2014–2020 р. у середньому тільки від 15 % до 30% опитаних вважало, що децентралізація відкрила нові можливості для громадян впливати на владу, та від 12 % до 21% – що покращилася якість послуг для громадян (див. табл. 1). При цьому варто наголосити, що рівень позитивних оцінок реформи з плином часу знижувався.

Табл. 1

Ставлення населення до наслідків децентралізації влади (переміщення багатьох функцій з центру на місця), %

	Листопад 2014 р.*	Серпень 2016 р.	Червень 2017 р.	Серпень 2018 р.	Серпень 2020 р.
Відкрилися нові можливості для громадян впливати на владу	29,2	20,6	24,0	22,8	15,3
Покращилася якість послуг для громадян	20,2	21,0	17,7	12,1	13,4

Джерела: Галузевий моніторинг № 18. Результати загальнонаціонального опитування міського населення України та службовців органів місцевого самоврядування міст щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади. URL: http://auc.org.ua/sites/default/files/mon18_1obkdalynka_tak.pdf; Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naselennya-shchodo-reformi-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ>

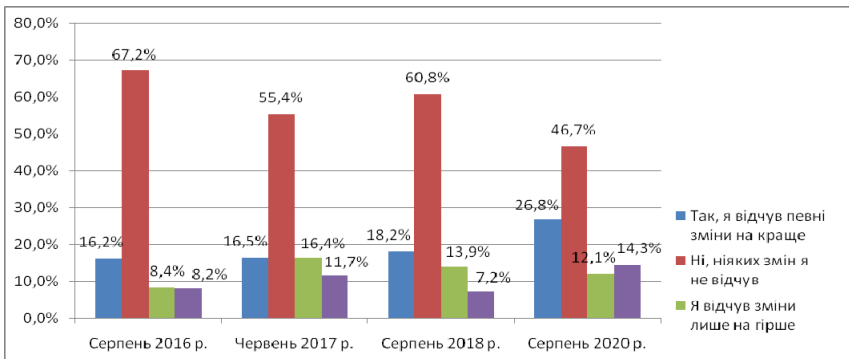
⁴⁷ 68.3% українців підтримують децентралізацію, – опитування. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12116>

* В опитуванні 2014 р. питання були сформульовані так, що респонденти висловлювали свої очікування від децентралізації влади.

У той же час, рівень оцінки якості результатів використання коштів місцевих бюджетів, що суттєво зросли внаслідок проведення децентралізації, залишається на дуже низькому рівні – більше половини опитаних заявляли, що не відчували жодних змін у сфері покращення якості послуг, благоустрою, соціальної допомоги (див. рис. 3).

Рис. 3

Оцінка якості результатів використання коштів місцевих бюджетів, що суттєво зросли внаслідок проведення децентралізації, %

Джерело: Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів (серпень 2020р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-naselelnia-shhodo-reformy-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ-serpen-2020r>

Усі ті успіхи, яких досяг український уряд на шляху децентралізації, були б неможливими без допомоги низки країн Заходу, міжнародних організацій та організацій громадянського суспільства всередині України. Однією із ключових програм, що сприяли реалізації реформи децентралізації в Україні, була а "U-LEAD з Європою: Програма для України з розширення прав і можливостей на місцевому рівні, підзвітності та розвитку", фінансована Європейським Союзом та його країнами-членами Данією, Естонією, Німеччиною, Польщею та Швецією. Загалом на

дві фази програми (01 січня 2016 р. – 31 грудня 2023 р.) заплановано витратити 152,3 млн. євро⁴⁸.

Метою програми "U-LEAD з Європою" була підтримка створення системи прозорого і підзвітного багаторівневого врядування, яке задовольнятиме потреби громадян, посилення спроможності ключових суб'єктів на національному, регіональному та місцевому рівнях впроваджувати нову державну регіональну політику, реформу місцевого самоврядування та територіальної організації влади, а також забезпечувати покращення якості адміністративних послуг на місцевому рівні. Програма передбачала реалізацію низки заходів у двох основних напрямках. Перший, за який відповідала Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ), полягав у координації та посиленні спроможностей на вертикальному і горизонтальному рівнях на всій території України – від рівня громад до районного, обласного та центрального рівнів. Другий, виконавцем якого було Шведське агентство з питань міжнародного співробітництва і розвитку (Sida), передбачав створення ефективних центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП) у щойно об'єднаних громадах і проведення роз'яснювальної роботи на національному рівні. Також у межах програми група радників, сформована консалтинговою компанією "GOPA Consultants" (Німеччина), забезпечувала підтримку впровадження державної регіональної політики в Україні (законодавче забезпечення нової державної регіональної політики; інституційне забезпечення регіонального розвитку; підтримка розроблення та реалізації державної та регіональних стратегій розвитку, проєктів регіонального розвитку; вдосконалення механізмів фінансування та системи моніторингу регіонального розвитку тощо)⁴⁹.

⁴⁸ Програма "Підтримка реформи децентралізації в Україні/U-LEAD з Європою: програма для України з розширення прав і можливостей на місцевому рівні, підзвітності та розвитку". URL: <https://donors.decentralization.gov.ua/project/u-lead>

⁴⁹ "U-LEAD з Європою: Програма для України з розширення прав і можливостей на місцевому рівні, підзвітності та розвитку". URL: <http://rdpa.regionet.org.ua/about>

У жовтні 2016 р. за підтримки "U-LEAD з Європою" була започаткована установа "Центр розвитку місцевого самоврядування", що мала сприяти зміцненню спроможності органів влади та місцевого самоврядування для реалізації нової державної регіональної політики і проведення реформи децентралізації. До 22 липня 2017 р. було створено 23 регіональні підрозділи центру⁵⁰, основними завданнями яких було:

– сприяння процесу добровільного об'єднання територіальних громад;

– проведення роз'яснювальної, консультаційної та навчальної роботи з питань децентралізації та реформи територіальної організації влади;

– участь у розробці перспективних планів формування територій громад областей;

– організація навчання з питань стратегічного планування, регіонального та/або місцевого розвитку, інвестиційної діяльності та підприємництва, бюджетного процесу та бухгалтерського обліку, електронного врядування, ефективного фінансового управління, здійснення закупівель тощо;

– надання допомоги з реалізації інфраструктурних проєктів; супровід у розробці стратегій розвитку територій;

– покращення інституційної спроможності органів державної влади на обласному рівні з питань координації процесу децентралізації⁵¹.

Швейцарсько-український проєкт "Підтримка децентралізації в Україні" DESPRO, який фінансується Швейцарською Конфедерацією через Швейцарське бюро співробітництва (ШБС/SDC) та впроваджується Швейцарським центром ресурсів та консультацій

⁵⁰ В Україні завершено формування Центрів розвитку місцевого самоврядування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2271232-v-ukraini-zaverseno-formuvanna-centriv-rozvitku-miscevogo-samovraduvanna.html>

⁵¹ Запорізький відокремлений підрозділ установи "Центр розвитку місцевого самоврядування". URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/38158>; Одеський регіональний офіс Програми "U-LEAD з Європою". URL: <https://ofis.odessa.gov.ua/pro-ofis/>; Чернігівський Центр розвитку місцевого самоврядування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2643943-irina-kudrik-direktor-cernigivskogo-centru-rozvitku-miscevogo-samovraduvanna.html>

з питань розвитку (Skat), діяв у семи регіонах України (Вінницька, Івано-Франківська, Сумська, Полтавська, Дніпропетровська, Луганська області та Автономна Республіка Крим до її окупації) з 2007 р. Проект DESPRO працював над створенням платформи для майбутніх змін шляхом розроблення законодавчої основи реформи місцевого самоврядування, підвищення професійного рівня представників місцевого самоврядування та органів державної влади, розвитку публічних послуг, зокрема проектів поводження з твердими побутовими відходами, а також водопостачання та водовідведення в селах та селищах по всій країні⁵². З 2007 р. за підтримки DESPRO було реалізовано 152 проекти розвитку комунальних послуг загальною вартістю 10,8 млн швейцарських франків, результатом чого стало будівництво в партнерських громадах 1111 км мереж водопостачання та водовідведення⁵³.

У 2014 р. було створено Школу місцевого самоврядування DESPRO для службовців органів місцевого самоврядування усіх рівнів, що мала сприяти формуванню критичної маси лідерів, які б розуміли суть і перспективи реформи, були готові запроваджувати зміни на місцях, мислять стратегічно та ефективно впроваджують місцеві стратегії розвитку на основі співпраці "влада–громада–бізнес"⁵⁴. За підтримки DESPRO було підготовлено декілька посібників, у яких надано теоретичні обґрунтування та практичні рекомендації щодо об'єднання територіальних громад (Усе для об'єднаних територіальних громад. Київ, 2016; Успішна територіальна громада: будуємо разом. Харків, 2018).

Одним із найбільш значущих донорів, що фінансували проекти з підтримки децентралізації в Україні, було Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). З 2016 р. в Україні діє програма "Децентралізація приносить кращі результати та

⁵² Основні напрямки та результати діяльності проекту. URL: <https://despro.org.ua/despro/main-results/>

⁵³ Проекти розвитку комунальних послуг в громадах. URL: <https://despro.org.ua/upload/one-pager-DESPRO-VP-VV.pdf>

⁵⁴ Школа місцевого самоврядування DESPRO. URL: <https://despro.org.ua/social-projects/spivpratsya-z-asotsiatsiyamy-organiv-mistsevogo-samovryaduvannya/shkola-m-stsevogo-samovryaduvannya/>

ефективність" (Decentralization Offering Better Results and Efficiency (DOBRE)), яку виконувала міжнародна організація Global Communities. Фінансування для реалізації програми у розмірі 50 млн доларів США надало Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Участь у проєкті змогли взяти 75 ОТГ із семи областей України – Дніпропетровської, Івано-Франківської, Харківської, Херсонської, Кіровоградської, Миколаївської та Тернопільської.

Програма була спрямована на посилення місцевого самоврядування та створення кращих умов для розвитку ОТГ, підвищення рівня залученості громадян до прийняття рішень і забезпечення підзвітності та прозорості в громадському управлінні. Об'єднаним територіальним громадам надавалася допомога у розробці стратегічних планів та технічний супровід і спільне фінансування проєктів на підтримку розвитку місцевої економіки та інфраструктури, державно-приватного партнерства тощо. DOBRE сприяла покращенню діяльності органів місцевого самоврядування шляхом підвищення кваліфікації персоналу, удосконалення систем планування та управління фінансами, зростання прозорості їх роботи⁵⁵. Зважаючи на високі результати задіяних у проєкті об'єднаних територіальних громад, USAID надало додатково 17 мільйонів доларів США, і у червні 2020 р. програма DOBRE була поширена ще на 3 області – Чернівецьку, Чернігівську та Запорізьку, у яких мали бути задіяні ще 25 ОТГ⁵⁶.

У грудні 2015 – грудні 2020 рр. реалізовувався проєкт "Розробка курсу на зміцнення місцевого самоврядування в Україні" (ПУЛЬС), спрямований на створення сприятливого середовища для впровадження децентралізаційної реформи в Україні, зміцнення місцевого самоврядування, поглиблення демократичних процесів розвитку територіальних громад та стабільності держави. Проєкт виконувався Всеукраїнською асоціацією

⁵⁵ Decentralization Offering Better Results and Efficiency (DOBRE). URL: <https://www.globalcommunities.org/dobre>

⁵⁶ USAID оголосило умови відбору 25 громад для участі у Програмі "Децентралізація приносить кращі результати та ефективність". URL: <https://uacrisis.org/uk/25-gromad-dlya-uchasti-u-programi>

органів місцевого самоврядування Асоціація міст України (АМУ) за участі її 24 регіональних відділень та був профінансований USAID на суму 8,2 млн дол. США. Проектом було передбачено роботу у трьох напрямках: формування правового поля децентралізаційної реформи, збільшення ресурсів місцевого самоврядування та посилення спроможності учасників реформи⁵⁷.

Важливу роз'яснювальну роботу щодо проведення реформи децентралізації провів Інститут громадянського суспільства в рамках впровадження проєкту "Експертна та інформаційна підтримка процесу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні" за фінансової підтримки МФ "Відродження". В ході реалізації проєкту були розроблені і надруковані буклети, у яких схематично у простій і зрозумілій формі була викладена методика формування спроможних територіальних громад, пояснювалося, що таке стратегічне планування і ресурси ОТГ, як укладаються їхні статuti та здійснюється співробітництво між ними, якими будуть повноваження органів місцевого самоврядування після децентралізації тощо⁵⁸. Також ІГС підготував низку видань, у яких давалися відповіді на питання щодо перетворень на "низовому", районному та обласному рівнях, що їх пропонувала реформа децентралізації, розподілу повноважень між ОТГ і органами виконавчої влади, бюджету та ресурсів новоутворених громад тощо⁵⁹.

⁵⁷ Розробка курсу на зміцнення місцевого самоврядування в Україні (ПУЛЬС). URL: <https://donors.decentralization.gov.ua/project/pulse>

⁵⁸ Стратегічне планування у громаді. URL: https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/A2_Strategic-planning.pdf; Ресурси об'єднаної територіальної громади. URL: https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2016/06/OTG_final_Print_web.pdf; Статут об'єднаної територіальної громади. URL: <https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2016/06/Statut2.pdf>; Повноваження органів місцевого самоврядування після децентралізації. URL: <https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2016/06/povnovajennya-OMS.pdf>; Методика формування спроможних територіальних громад. URL: https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/a3_metodyka_1.pdf

⁵⁹ Децентралізація: запитання-відповіді. Київ, 2016. 160 с. URL: http://sm.gov.ua/images/docs/dec_zap_vid.pdf; Ткачук А.Ф. Від перспективного плану до стратегії розвитку громади (через призму досвіду об'єднаних територіальних громад Хмельниччини). Київ, 2018. 76 с.

Супровід децентралізації в Україні здійснювався в межах низки інших проектів, серед яких: Проєкт ОБСЄ "Підтримка належного врядування в місцевих громадах як складової реформи децентралізації"; Програма Ради Європи "Децентралізація і територіальна консолідація в Україні", Проєкт "Партнерство для розвитку міст" (PLEDDG); Проєкт "Соціально-відповідальний бізнес як рушій децентралізації в Україні", Проєкт "Підтримка електронного урядування для децентралізації в Україні" (EGOV4UKRAINE) та інші⁶⁰.

Тема децентралізації у виборчій боротьбі

Питання проведення децентралізації доволі активно артикулювалося у президентських передвиборчих перегонах 2019 р. Так, кандидат у Президенти України П. Порошенко, який був активним лобістом децентралізації, всіляко наголошував на позитивних змінах (зростання доходів місцевих бюджетів, масштабний ремонт доріг, реконструкцію та побудову нових шкіл, лікарень, об'єктів інфраструктури) і у передвиборній програмі обіцяв продовжити реформу "як основу всебічного розвитку громад і регіонів"⁶¹. А. Гриценко наголошував на необхідності посилення децентралізації в напрямі надання місцевим громадам права розпоряджатися землями за межами забудови населених пунктів, скасування районних та радикального скорочення обласних державних адміністрацій⁶². У програмі І. Сmeshка містилося положення, що для будівництва справжньої демократії в Україні максимум функцій держави має бути делеговано в органи місцевого самоврядування, а завершення адміністративно-територіальної реформи покликане "зміцнити унітарність держави у поєднанні з її глибокою децентралізацією та передачею більшості внутрішніх функцій держави органам місцевого самоврядування"⁶³.

⁶⁰ Карта донорів децентралізації. URL: <https://donors.decentralization.gov.ua/projects>

⁶¹ Передвиборна програма Петра Порошенка. URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419445_peredviborcha_programa_petra.html

⁶² Передвиборна програма Анатолія Гриценка. URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419464_peredviborna_programa_anatoliya.html

⁶³ Передвиборна програма Ігоря Сmeshка. URL: https://lb.ua/news/2019/02/13/419622_peredviborna_programa_igorya_smeshka.html

Натомість у передвибірній програмі кандидата на пост Президента України В. Зеленського децентралізація, як і питання реформування діяльності органів місцевого самоврядування, не згадувалися взагалі⁶⁴. У передвибірній програмі Ю. Тимошенко про реформу децентралізації також не згадувалося, проте у ній декларувалося надання місцевим громадам права "формувати свої виконавчі комітети, мати гарантовано закріплені за їхнім бюджетом податки... розпоряджатися своєю землею. Земля за межами населених пунктів буде належати громадам"⁶⁵. Також програма Ю. Тимошенко містила відверто популістську обіцянку надати громадянам "беззаперечне право змінювати центральну та місцеву владу в будь-який момент через справжній референдум за народною ініціативою"⁶⁶. Варто зазначити, що критика реформи тривалий час була візитівкою ВО "Батьківщина". Так, депутат Верховної Ради України IX скликання від цієї політичної сили О. Кучеренко називав децентралізацію "великою "реформою" у виконанні дебілів"⁶⁷, а депутат VII і IX скликань В. Івченко заявляв, що "те, що відбувається, реформою навіть не варто називати. Терміни реалізації ... давно вичерпані, а більшість завдань залишилися утопічними прожектами"⁶⁸.

Прямої згадки про реформу децентралізації у передвибірній програмі О. Вілкула також не було, але наголошувалося, що Україна має стати "децентралізованою парламентською республікою". Щодо територіальних громад, то він планував сприяти їхній фінансовій самостійності, залишаючи у громадах "100% податку на прибуток фізичних осіб і екологічного податку,

⁶⁴ Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

⁶⁵ Передвиборна програма Юлії Тимошенко. URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419453_peredviborna_programa_yulii.html

⁶⁶ Передвиборна програма Юлії Тимошенко. URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419453_peredviborna_programa_yulii.html

⁶⁷ Олексій Кучеренко: Наслідки недолугої реформи. URL: <https://ba.org.ua/oleksij-kucherenko-naslidki-nedolugo%20d1%97-reformi/>

⁶⁸ Ярошенко В. Вадим Івченко: Децентралізація без гриму. URL: <https://ba.org.ua/vadim-ivchenko-decentralizaciya-bez-grimu/>

рентних платежів та акцизних зборів"⁶⁹. Так само ігнорував питання завершення реформи Ю. Бойко, втім у передвиборній програмі він наголошував на необхідності збільшення повноважень місцевої влади, забезпечення переходу до прямих виборів керівників регіонів; забезпечення економічної самостійності регіонів; зміни підходу до формування місцевих бюджетів у напрямі надання територіальним громадам додаткових фінансових можливостей для щоденних потреб і розвитку⁷⁰.

На парламентських виборах 2014 р. децентралізація була майже імперативною нормою у програмах провідних політичних партій України. Питання проведення і завершення реформи децентралізації посідало важливе місце у програмах політичних партій, що брали участь у виборах до Верховної Ради України у 2019 р. Зокрема, 7 із 12 найбільш рейтингових політичних сил планували продовжувати реформу.

Позиція лідера перегонів – політичної партії "Слуга народу" була вкрай лаконічною та полягала у "проведенні децентралізації влади відповідно до європейських норм: передати максимум можливих повноважень виконкомам місцевих рад, перетворити державні адміністрації на префектури європейського типу"⁷¹. Втім, переконання авторів програми, що реформа "відповідно до європейських норм" ще не починалася, здавалося досить дивним. Варто зазначити, що програма партії "Слуга народу" від часу виборів до парламенту не змінювалась і є повністю ідентичною передвиборчій редакції.

У передвиборній програмі політичної партії "Європейська Солідарність" тема реформи місцевого самоврядування обмежувалася однією тезою: "Завершення децентралізації і подальше проведення адміністративної реформи наділить громади більшими

⁶⁹ Передвиборна програма Олександра Вілкула. URL: https://lb.ua/news/2019/02/12/419551_peredviborna_programa_oleksandra.html

⁷⁰ Передвиборна програма Юрія Бойка. URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419474_peredviborna_programa_yuriya_boyka.html

⁷¹ Передвиборна програма. 01 – очищена, оновлена та відповідальна влада. URL: <https://sluga-narodu.com/program>

повноваженнями і коштами для їх реалізації"⁷². Втім, ця теза набула значно ширшого розвитку у програмі політичної партії "Європейська Солідарність", де у розділі "Сильні громади" фактично декларувався намір проведення реформи, при чому було озвучено багато постулатів, які або були вже реалізовані, або перебували на стадії виконання, тобто ці положення були неактуальними на той час⁷³. Програма дій партії щодо продовження і завершення реформи децентралізації передбачала побудову "країни без периферії" і включала такі пункти:

- завершення реформи шляхом формування спроможних ОТГ із подальшою децентралізацією у сферах освіти, медицини тощо;
- створення умов для забезпечення громад достатніми ресурсами;

- надання громадам інструментів впливу на ключові питання місцевого значення та контролю за ефективністю використання місцевих бюджетів;

- забезпечення державою фінансування національних програм та інфраструктурних проєктів, органів центральної влади на місцях, роботи стратегічних об'єктів⁷⁴.

Утім, незважаючи на значну увагу, приділену питанням децентралізації, слабкою стороною є те, що більшість задекларованих пунктів на час прийняття програми вже були виконані. Недосконалість формулювань у програмі партії та відсутність чіткого плану дій на майбутнє викликали критику з боку експертного середовища⁷⁵.

⁷² Передвиборна програма Політичної партії "Європейська Солідарність". Захистимо європейське майбутнє України! URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=335.html>

⁷³ Програма політичної партії "ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ" (нова редакція). Київ, 2019. С. 5. URL: https://eurosolidarity.org/wp-content/uploads/2020/02/Programa_31_05_2019.pdf

⁷⁴ Програма політичної партії "ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ" (нова редакція). Київ, 2019. С. 14. URL: https://eurosolidarity.org/wp-content/uploads/2020/02/Programa_31_05_2019.pdf

⁷⁵ Абрам'юк І. Пошук децентралізації у новому парламенті. Спроба друга: аналіз офіційних програм партій. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11283>

Цілком очікувано питання децентралізації посідало чільне місце у передвиборній програмі політичної партії "Українська стратегія Гройсмана", оскільки її лідер спочатку як віце-прем'єр, далі як Голова ВРУ та Прем'єр-міністр України чимало зробив для запуску реформи і послідовно забезпечував її впровадження. Політична сила виступала за завершення децентралізації, яка "наділяє членів територіальних громад можливістю і ресурсами самостійно визначати напрями їхнього розвитку"⁷⁶. Кінцевою метою реформи з погляду авторів партійної програми було постання комфортних міст і сіл, ключовими ознаками яких мали стати "сталий регіональний розвиток та допомога проблемним територіям", "безпечне середовище", "якісні комунальні послуги й енергоефективність", "сучасне просторове планування", "пріоритет розвитку людського капіталу"⁷⁷.

У передвиборній програмі політичної партії "Об'єднання САМОПОМІЧ"⁷⁸ термін "децентралізація" не згадувався. Але політична сила цілий розділ присвятила розвитку місцевого самоврядування. Зокрема, кандидати від "Самопоміч" в разі перемоги обіцяли: змінити розподіл зібраних податків – 50 % яких мали залишатися у громадах; забезпечити усім містам рівний доступ до податку на доходи фізичних осіб; вживати заходів для захисту місцевого самоврядування від криміналітету; стимулювати створення міських агломерацій, щоб використати потужність великих міст для розвитку регіонів; повернути Києву місцеве самоврядування, ухваливши новий закон про столицю; забезпечити спроможність об'єднаних громад реальними правами та ресурсами тощо⁷⁸.

Політична партія "ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК" у парламентських виборах взяла участь із програмою, у якій підтримувала "принцип

⁷⁶ Передвиборна програма ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "УКРАЇНСЬКА СТРАТЕГІЯ ГРОЙСМАНА". URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=398.html>

⁷⁷ Програма партії Українська стратегія Гройсмана. URL: https://www.strategy.ua/party_program

⁷⁸ Програма Політичної партії "Об'єднання САМОПОМІЧ". URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=345.html>

повної децентралізації", що передбачав передачу на місця 100% податків на доходи фізичних осіб, екологічного податку, рентних платежів, акцизних зборів, до 75% податку на прибуток підприємств, а також передачу органам місцевого самоврядування повноважень щодо інфраструктури, місцевих доріг, гуманітарної сфери, медицини, дошкільної, шкільної та середньоспеціальної освіти⁷⁹. Передвиборчі обіцянки партії нашоухнулися на різку критику експертного середовища, оскільки така фіскальна політика, у разі її реалізації, поставила б під загрозу здатність держави виконувати свої функції⁸⁰. Значно обережнішою у обіцянках була партія "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ", яка обмежилася внесенням до своєї програми пунктів про розширення повноважень місцевого самоврядування, надання обласним та районним радам права створювати виконавчі комітети, а громадянам – обирати на виборах керівників регіональної влади⁸¹.

Передвиборчі обіцянки політичної партії "СИЛА І ЧЕСТЬ"⁸² щодо реформи децентралізації повністю збігалися із заявами її лідера І. Смешка під час президентських виборів.

У передвиборних програмах ВО "Батьківщина"⁸³, "РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ ОЛЕГА ЛЯШКА"⁸⁴, партій "Громадянська позиція"⁸⁵, "Голос"⁸⁶, ВО "Свобода"⁸⁷ тема децентралізації чи/та

⁷⁹ ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК". Передвиборна програма. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=361.html>

⁸⁰ Семеряк М., Суха Н. "Згромадження" України. Як партії бачать децентралізацію. URL: <https://vybyry.pravda.com.ua/articles/2019/07/15/7150034/>

⁸¹ Передвиборна програма ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ". URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=393.html>

⁸² ПЕРЕДВИБОРНА ПРОГРАМА ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "СИЛА І ЧЕСТЬ" URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=344.html>

⁸³ Передвиборна програма. URL: <https://ba.org.ua/programm/>

⁸⁴ Передвиборна програма ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ ОЛЕГА ЛЯШКА". URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=352.html>

⁸⁵ Передвиборна програма політичної партії "Громадянська позиція". URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=354.html>

⁸⁶ ГОЛОС ЗМІН. ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА ПАРТІЇ "ГОЛОС". URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=389.html>

функціонування влади на місцевому рівні були проігноровані повністю. Правда, у програмі, що станом на жовтень 2020 р. була розміщена на сайті партії "Голос", до цілей політичної сили віднесено "закріплення децентралізації та нового територіального устрою у Конституції"; "передання більше повноважень і ресурсів на місця"; "створення умов для залучення якісних кадрів та ефективного управління на місцях"⁸⁸. Так само у програмі політичної партії "Громадянська позиція" положення про "децентралізацію державної влади" віднесено до трьох ключових принципів, на яких мають базуватися "глибинні зміни, що сприятимуть швидкій та ефективній модернізації України в усіх сферах суспільного життя"⁸⁹.

Завершальним етапом у створенні ОТГ було призначення і проведення виборів. За період з 25 жовтня 2015 р. по 29 грудня 2019 р. перші місцеві вибори відбулися у 988 об'єднаних територіальних громадах. Найбільші вибори (за кількістю громад, у яких вони відбулися) були проведені: 25 жовтня 2015 р. – у 159 ОТГ, 11 грудня 2016 р. – 41 ОТГ, 18 грудня 2016 р. – 143 ОТГ, 30 квітня 2017 р. – 47 ОТГ, 29 жовтня 2017 р. – 201 ОТГ, 24 грудня 2017 р. – 51 ОТГ, 29 квітня 2018 р. – 40 ОТГ, 23 грудня 2018 р. – 77 ОТГ, 30 червня 2019 р. – 66 ОТГ, 22 грудня 2019 р. – 86 ОТГ.

Ключовими гравцями на політичному полі новостворених ОТГ були БПП "Солідарність" та ВО "Батьківщина". ВО "Батьківщина" мала найсильнішу партійну і кадрову мережу у всіх регіонах України, завдяки чому демонструвала високі результати на виборах. Фактично, ця політична сила була головним електоральним опонентом для "партії влади". За даними КВУ за три роки реформи децентралізації (із 25 жовтня 2015 р. – по 29 жовтня 2017 р.) було організовано вісім виборчих кампаній в ОТГ, на яких

⁸⁷ Програма Всеукраїнського об'єднання "Свобода" на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року "Україна – ПОНАД УСЕ!". URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=355.html>

⁸⁸ ГОЛОС ЗМІН. Політична програма партії "Голос". URL: <https://goloszmin.org/storage/app/media/files/Program.pdf>

⁸⁹ Програма політичної партії "Громадянська позиція". URL: <https://gp.org.ua/pro-partiyu/programa-partii>

обиралися 2300 депутатів міських рад. Загалом БПП "Солідарність" висунула за цей час 2271 кандидата до міських рад об'єднаних громад, ВО "Батьківщина" – 2261, що значно перевищувало показники інших партій. Так, на третьому місці за кількістю висунутих кандидатів перебувала РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ ОЛЕГА ЛЯШКА (1703 кандидати), четвертому – Аграрна партія України (1410 кандидатів), п'ятому – ВО "Свобода" (1203 кандидати). При цьому БПП "Солідарність", ВО "Батьківщина" та РПЛ – єдині партії, що висунули кандидатів у депутати міських ОТГ у всіх 8 виборчих кампаніях. Дещо менше кандидатів за три роки висунули "Українське об'єднання патріотів "УКРОП"" – 1130, політична партія "Опозиційний блок" – 1099 та "Наш Край" – 1061⁹⁰.

За офіційними результатами виборів до органів місцевого самоврядування 29 жовтня і 24 грудня 2017 р. серед політичних партій, місцеві організації яких висували кандидатів, найбільшу кількість депутатських мандатів у місцевих радах здобуло ВО "Батьківщина". Другу позицію зайняли місцеві організації "Блоку Петра Порошенка "Солідарність", третю – Аграрна партія України. Дещо інша ситуація склалася із результатами виборів голів новоутворених ОТГ. Серед політичних партій найбільшу кількість голів ОТГ набрали місцеві організації "Блоку Петра Порошенка "Солідарність", другу позицію зайняло ВО "Батьківщина"⁹¹.

23 грудня 2018 р. відбулися вибори до 78 місцевих рад із 123, вибори до 45 були перенесені у зв'язку з введенням воєнного стану. Були обрані 1649 депутатів місцевих рад різного рівня та 9 міських голів, 15 голів селищних рад і 53 голови сільських рад. За результатами, із 47 політичних партій, які брали участь у виборах, тільки 28 партій отримали своє представництво в радах різного рівня. 7 парламентських партій (за винятком "Волі народу") отримали 54,91 % мандатів депутатів різного рівня, самовисуванці

⁹⁰ Перші вибори в об'єднаних громадах. Аналітичний звіт. 29 жовтня 2017. С. 10–11. URL: <http://www.cvu.org.ua/uploads>.

⁹¹ Остаточний звіт за результатами спостереження ОПОРИ на перших місцевих виборах в ОТГ 2017 року. URL: <https://opora.lviv.ua/ostatochnyj-zvit-za-rezultatamy-sposterezheniya-opory-na-pershyh-mistsevyh-vyborah-u-ob-yednanyh-terytorialnyh-gromadah-29-zhovtnya-ta-24-grudnya-2017-roku/>

(у сільських і селищних радах, де вибори відбувалися за мажоритарною системою) – 22,39 %, решту мандатів розподілили між собою позапарламентські партії⁹².

За даними аналітичного центру "Дім демократії" станом на березень 2018 р. серед 660 обраних голів ОТГ БПП представляли 116 голів (18%), ВО "Батьківщина" – 38 голів (6 %), "За конкретні справи" – 11 голів (2 %), "Наш Край" – 10 голів (2 %), Аграрна партія України – 8 голів, УКРОП та політична партія "Опозиційний блок" – по 7. Найбільша кількість обраних голів ОТГ – 447 голів, або 67% – були кандидати-самовисуванці, не прив'язані до жодної з партій⁹³. Схожа ситуація спостерігалася і серед депутатського корпусу місцевих рад, де найбільшу кількість мандатів здобули самовисуванці – 6236 депутатів (42 %), ВО "Батьківщина" – 2220 депутатів (15%), БПП – 1604 депутати (11 %), Аграрна партія України – 964 депутати (7%), "Наш Край" – 631 депутат (4 %), "УКРОП" – 559 депутатів (4 %), РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ ОЛЕГА ЛЯШКА – 454 депутати (3 %), політична партія "Опозиційний блок" – 321 депутати (2%), Об'єднання "САМОПОМІЧ" – 212 депутатів (1 %), інші – 1483 депутати (10 %)⁹⁴.

Варто відмітити, що БПП та ВО "Батьківщина" використовували вибори в ОТГ як майданчик для розгону на президентських виборах 2019 р., коли головам цих партій було вигідно не тільки вивести один одного у другий тур президентських виборів, але і створити ілюзію власної безальтернативності⁹⁵. Намагаючись підвищити рейтинг, обидві політичні сили заявляли про свою перемогу на виборах в ОТГ. Так, після виборів в ОТГ 23 грудня 2018 р. БПП "Солідарність" і ВО "Батьківщина" повідомили про те, що вибороли найбільше депутатських мандатів, назвавши

⁹² Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу: аналіт. доп. / Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. та ін.; за наук. ред. Я. А. Жаліла. Київ: НІСД, 2019. С.47

⁹³ Розклад політичних сил після трьох хвиль виборів в ОТГ. URL: <http://www.democracyhouse.com.ua/ua/2018/rozklad-politichnikh-sil-pislya-trokh-khv/>

⁹⁴ Розклад політичних сил після трьох хвиль виборів в ОТГ. URL: <http://www.democracyhouse.com.ua/ua/2018/rozklad-politichnikh-sil-pislya-trokh-khv/>

⁹⁵ Кравець Р. Він і Вона. Чому Порошенко і Тимошенко мріють про спільний другий тур. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/11/6/7197323/>

зовсім різні результати⁹⁶. Те саме сталося після виборів в ОТГ у квітні 2018 р.⁹⁷. У грудні 2018 р. Ю. Тимошенко заявляла, що "за останні два роки в Україні відбулося сім хвиль виборів в ОТГ, і кожен раз "Батьківщина" перемагала і нарощувала свій результат"⁹⁸.

Після поразки П. Порошенка на президентських виборах та втрати ним адміністративного ресурсу впливовість і популярність БПП у регіонах значно знизилася. Вибори до 66 ОТГ 30 червня 2019 р. зафіксували семикратне відставання БПП від ВО "Батьківщина" за кількістю здобутих мандатів депутатів місцевих рад. І це при тому, що вони висунули приблизно однакову кількість кандидатів: ВО "Батьківщина" – 194, БПП – 159⁹⁹. Загалом за результатами виборів ВО "Батьківщина" здобула 284 депутатські мандати; Аграрна партія України – 105, політична партія "Наш край" – 93, РПЛ – 53, БПП – 42, "УКРОП" – 25¹⁰⁰. За результатами виборів голів ОТГ найбільше переможців було серед кандидатів-самовисуванців (53 голови ОТГ), троє голів ОТГ обрано від ВО "Батьківщина", двоє – від партії "Наш Край", по одному голові ОТГ від ВО "Свобода", "Європейської партії України" та РПЛ (дані по 61 із 66 ОТГ)¹⁰¹.

Тріумф партії "Слуга народу" на парламентських виборах 2019 р. відобразився і на її популярності в регіонах – політсила почала відігравати помітну роль у місцевих виборах, успішно

⁹⁶ Хто насправді переміг на місцевих виборах – "Батьківщина" чи БПП? URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/12/24/7202222/>

⁹⁷ БПП і "Батьківщина" нарахували собі перемогу в ОТГ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/30/7179134/>

⁹⁸ Перемога! "Батьківщина" здобула абсолютне перше місце на виборах в об'єднаних територіальних громадах. URL: <https://www.facebook.com/YuliaTymoshenko/posts/2096081967096562>

⁹⁹ ЗВІТ за результатами довготермінового та короткотермінового спостереження за місцевими виборами 30 червня 2019 року. С. 10. URL: [http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20\(1\).pdf](http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20(1).pdf)

¹⁰⁰ ЗВІТ за результатами довготермінового та короткотермінового спостереження за місцевими виборами 30 червня 2019 року С. 22–24. URL: [http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20\(1\).pdf](http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20(1).pdf)

¹⁰¹ ЗВІТ за результатами довготермінового та короткотермінового спостереження за місцевими виборами 30 червня 2019 року. URL: [http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20\(1\).pdf](http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20(1).pdf)

конкуруючи з ВО "Батьківщина" та Аграрною партією України. На виборах 22 грудня 2019 р. партія змогла конвертувати свою популярність у посади селищних та міських голів та депутатські мандати у місцевих радах. З 84 обраних сільських і міських голів 56 посад дісталось безпартійним самовисуванцям, 24 балотувалися від партії "Слуги народу", 3 – від ВО "Батьківщина, по двоє – від Аграрної партії України та "УКРОПу" і один – від партії "Наш край". З 1717 обраних депутатів місцевих рад 430 (25%) – кандидати "Слуги народу", 278 (16,9%) – ВО "Батьківщина", решта партій здобули менше 4% мандатів кожна ("Наш край" – 57, "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА ЗА ЖИТТЯ" – 40, Аграрна партія України – 33, "Європейська Солідарність" – 27, "Рідне місто" – 19, ВО "Свобода" – 19, "УКРОП" – 14, "Єдиний Центр" – 12)¹⁰².

Помітну роль у виборах до органів місцевого самоврядування у новостворених ОТГ відігравали т. з. "регіональні партії", що були орієнтовані на отримання представництва тільки в одній чи кількох сусідніх областях. До них належать Політична партія "Українська Галицька партія" (Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська області), Політична партія "Нові обличчя" (Київська область), політична партія "Рідне місто" (Полтавська область), партія "За конкретні справи" (Хмельницька область) та Всеукраїнське об'єднання "ЧЕРКАЩАНИ" (далі – ВО "ЧЕРКАЩАНИ") (Черкаська область), "Єдиний Центр" (Закарпаття), політична партія "ВІННИЦЬКА ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ" (Вінницька область). Так, наприклад, на виборах 23 грудня 2018 р. до 27 об'єднаних територіальних громад Черкаської області ВО "ЧЕРКАЩАНИ" провело своїх представників до двох селищних і 15 (з 24) сільських рад. У багатьох із цих рад політична сила посіла перше або друге місце за кількістю здобутих мандатів¹⁰³.

¹⁰² Оприлюднили результати перших виборів в ОТГ. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/12/27/novyna/polityka/oprylyudnyly-rezultaty-pershux-vyboriv-oth>

¹⁰³ Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу: аналіт. доп. / Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. та ін.; за наук. ред. Я. А. Жаліло. Київ: НІСД, 2019. С. 47.

Загалом, із 518 депутатських мандатів ВО "ЧЕРКАЩАНИ" вибороли 56, що становило 10,8 %¹⁰⁴. На виборах 30 квітня 2017 р. до Шполянської ОТГ абсолютну більшість голосів виборців набрав діючий міський голова С. Кравченко, що балотувався від ВО "Черкащани", так само партія здобула більшість і у міській раді¹⁰⁵. Станом на березень 2018 р. регіональний проєкт власника мережі гіпермаркетів "Епіцентр" О. Гереги "За конкретні справи" зміг здобути у Хмельницькій області посади 11 голів ОТГ¹⁰⁶. Усі перераховані вище політичні сили (за винятком "Української Галицької партії") є олігархічними проєктами, діяльність яких спрямована на досягнення обмежених політичних цілей у конкретних регіонах без планів на подальше розширення до загальноукраїнського рівня.

У процесі проведення реформи децентралізації дещо змінилася роль місцевих осередків політичних партій та напрями їх діяльності. На думку експертів Національного інституту стратегічних досліджень, реформа децентралізації загалом позитивно вплинула на партійну систему України, стимулюючи великі партійні проєкти до розвитку власної регіональної мережі¹⁰⁷. Поява мережі місцевих осередків політичних партій та утвердження партійних преференцій у формуванні влади уможливили початок якісної зміни регіональної політичної еліти. Водночас, гострою була проблема відсутності партійних осередків на рівні сільських і селищних ОТГ. У середовищі експертів були

Остаточні результати виборів ОТГ Черкащини оприлюднені ГМ "ОПОРА". URL: <https://progolovne.ck.ua/ostatochni-rezultaty-vyboriv-oth-cherkaschyny-oprylyudneni-hm-opora/>

¹⁰⁴ Найбільше голосів на виборах ОТГ Черкащини набрали самовисуванці. URL: <https://provce.ck.ua/na-bil-she-holosiv-na-vyborakh-oth-cherkashchyny-nabraly-samovysuvantsi/>

¹⁰⁵ Вибори в ОТГ на Черкащині відбулися, – КВУ. URL: <https://ck.ridna.ua/2017/05/01/vybory-v-oth-na-cherkaschyni-vidbulysya-kvu/>

¹⁰⁶ Розклад політичних сил після трьох хвиль виборів в ОТГ. URL: <http://www.democracyhouse.com.ua/ua/2018/rozklad-politichnikh-sil-pislya-trokh-khv/>

¹⁰⁷ Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу: аналіт. доп. / Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. та ін. Київ, 2019. С. 29.

очікування перенесення з національного на місцевий рівень дискусії між владою та опозицією у збиток місцевій проблематиці¹⁰⁸.

В умовах децентралізації у розвитку політичних партій на місцевому рівні стали помітними такі тенденції:

– вихід на авансцену політичних партій, побудованих за горизонтальним принципом "знизу догори";

– поступове зменшення ваги проєктів вождистського типу, орієнтованих на задоволення інтересів бізнесових чи кланово-олігархічних груп;

– залучення політичними силами місцевих громадських активістів та інтелігенції задля оновлення кадрів та підвищення власного рейтингу;

– зростання внутрішньопартійної конкуренції та зменшення впливу партійних функціонерів із центрального рівня на місцеві справи;

– отримання позапарламентськими партіями важелів впливу на формування регіональної політики;

– поява у партій потреби розвивати мережу первинних партійних осередків¹⁰⁹.

Орієнтуючись на настрої населення, вітчизняна політика локального рівня нерідко демонструвала ігнорування чи уникання партійного брендингу. Як приклад, на виборах до ОТГ у 2017 р. більшість новообраних міських, сільських, селищних голів балотувалися шляхом самовисування – 29 жовтня 2017 р. таких було 58%, 24 грудня 2017 р. – 44%¹¹⁰. За даними аналітичного центру "Дім демократії" станом на березень 2018 р. 447, або 67 %, із 660 обраних голів ОТГ та 6236, або 42 %, серед 14684 депутатів

¹⁰⁸ Солонтай О. Місцеві вибори: як зміняться обіцянки кандидатів у регіонах. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/07/17/pogljad/polityka/miscevi-vybory-yak-zminyatsya-obicyanky-kandydativ-rehionax>

¹⁰⁹ Октисюк А. Децентралізація як шанс для розвитку партій. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2015/01/19/7055328>

¹¹⁰ Остаточний звіт за результатами спостереження ОПОРИ на перших місцевих виборах в ОТГ 2017 року. URL: <https://opora.lviv.ua/ostatochnyj-zvit-za-rezultatamy-sposterezheniya-opory-na-pershyyh-mistsevyh-vyborah-u-ob-yednanyh-terytorialnyh-gromadah-29-zhovtnya-ta-24-grudnya-2017-roku/>

місцевих рад були самовисуванцями¹¹¹. Найбільша кількість голів ОТГ, що балотувалися на посаду шляхом самовисування, було зафіксовано у Херсонській (96 %), Житомирській (91 %), Кіровоградській (85 %), Рівненській (82 %), Львівській (80 %) областях. Серед депутатів місцевих рад найбільше самовисуванців було у Рівненській (63 %), Луганській (61 %), Житомирській (56 %), Чернівецькій (54 %), Херсонській (51 %) та Львівській (50 %) областях¹¹².

На виборах 23 грудня 2018 р., що охопили 78 місцевих рад у ОТГ, самовисуванці здобули 22,39 % представницьких мандатів (із них – 92,41 % були безпартійними)¹¹³. Аналогічна ситуація спостерігалася на виборах 30 червня 2019 р. (відбувалися у 66 ОТГ): із 1239 обраних депутатів місцевих рад 547 (або 44,2 %) були самовисуванцями. За результатами виборів голів ОТГ найбільше переможців також було серед кандидатів-самовисуванців – 53 голови ОТГ¹¹⁴. Під час виборів до ОТГ 22 грудня 2019 р. серед 84 обраних сільських і міських голів 52 (62 %) були безпартійними самовисуванцями, а з 1717 обраних депутатів місцевих рад самовисуванцями були 752 особи (43,8 %)¹¹⁵.

Велика кількість самовисуванців серед переможців на виборах до ОТГ свідчить, з одного боку, про те, що кандидати сприймають партійну належність здебільшого як перешкоду для електорального успіху, а з іншого – про недовіру виборців до партійних брендів. Навіть у часи домінування БПП на загальнодержавному

¹¹¹ Розклад політичних сил після трьох хвиль виборів в ОТГ. URL: <http://www.democracyhouse.com.ua/ua/2018/rozklad-politichnikh-sil-pislya-trokh-khv/>

¹¹² Розклад політичних сил після трьох хвиль виборів в ОТГ. URL: <http://www.democracyhouse.com.ua/ua/2018/rozklad-politichnikh-sil-pislya-trokh-khv/>

¹¹³ Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу: аналіт. доп. / Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. та ін.; за наук. ред. Я. А. Жаліло. Київ: НІСД, 2019. С. 47.

¹¹⁴ Звіт за результатами довготермінового та короткотермінового спостереження за місцевими виборами 30 червня 2019 року. URL: [http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20\(1\).pdf](http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20(1).pdf)

¹¹⁵ Оприлюднили результати перших виборів в ОТГ. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/12/27/novyna/polityka/oprylyudnyly-rezultaty-pershyx-vyboriv-otg>

рівні більшість голів і депутатів місцевих рад ОТГ, що здобули владу, беручи участь у виборах як самовисуванці, співпрацювали із владою і заявляли про підтримку на наступних виборах, але не поспішали офіційно вступати в БПП, членство в якому принесло б токсичність та негативні асоціації місцевих діячів із національними лідерами.

Помітно низькою була ротація еліт на місцевому рівні. Традиційно значна кількість кандидатів, що балотувалися на голів ОТГ і депутатів місцевих рад, були чинними головами/депутатами сільських, селищних, міських чи районних рад. Наприклад, на виборах 30 червня 2019 р. в усіх п'яти ОТГ Вінницької області на посади голів ОТГ балотувалися чинні голови, на посади депутатів балотувалося 60% чинних депутатів. У Рівненській області в Малинській ОТГ балотувалися 16 чинних депутатів та 2 сільських голів, у Степанській ОТГ – 18 чинних депутатів і 2 чинних голів. У Черкаській області в Драбівській ОТГ балотувався чинний селищний голова, а також 18 чинних депутатів ради (із 24 депутатів загалом). У Херсонській області в Миловській ОТГ балотувалося 16 чинних депутатів ради. На Івано-Франківщині у Долинській ОТГ із 26 депутатів ради загалом 22 балотувалися на виборах, також балотувався міський голова Долини на посаду голови ОТГ¹¹⁶.

Візитною карткою виборів в ОТГ стали численні порушення виборчого законодавства (прямий та непрямий підкуп виборців, використання адміністративного ресурсу, незаконна агітація, безпідставна видача бюлетенів, порушення таємниці голосування, підвезення виборців у день голосування, голосування за межами дільниці) та застосування "брудних технологій" (реєстрація кандидатів-"двійників", використання "чорного піару").

Прямий та непрямий підкуп виборців, тобто передвиборча благодійність, виражена у матеріальному стимулюванні виборців задля отримання додаткових електоральних переваг та формування позитивної думки про суб'єкта виборчого процесу, були

¹¹⁶ Звіт за результатами довготермінового та короткотермінового спостереження за місцевими виборами 30 червня 2019 року. URL: [http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20\(1\).pdf](http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20(1).pdf)

доволі поширеним явищем на виборах в ОТГ. На одних із наймасштабніших місцевих виборах, що пройшли у 201 ОТГ 29 жовтня 2017 р., масового підкупу виборців не було. КВУ виявив лише 2 випадки прямого підкупу¹¹⁷. Один із них мав місце с. Трушки (Фурсівська ОТГ, Київська область), коли від імені кандидата від ВО "Батьківщина" виборцям роздавали кошти у розмірі 200 грн у вигляді "надбавки до пенсії"¹¹⁸), інший – підкуп виборців у Івано-Франківській області шляхом організації безкоштовних поїздок на гірськолижний курорт "Буковель"¹¹⁹. У низці громад на виборах 29 жовтня 2017 р. були зафіксовані випадки непрямого підкупу виборців: у Високопільській ОТГ на Херсонщині учасники шахового турніру, організованого висуванцем партії "УКРОП", отримали комплекти футболок та кепок; від імені кандидата на посаду голови Оліївської ОТГ (Житомирщина) під час зустрічі із виборцями безкоштовно роздавали солодку вату для дітей; на Луганщині (Біловодська ОТГ) зафіксовано факт роздачі виборцям безкоштовного "благодійного" цукру від партії "Наш край"; у Дубов'язівській ОТГ (Сумщина) здійснювалася роздача виборцям продуктових наборів із символікою одного із кандидатів-самовисуванців, що балотувався на посаду голови громади¹²⁰.

Велику кількість спроб підкупу виборців було виявлено на виборах 29 квітня 2018 р. до 40 об'єднаних територіальних громад у 17 областях. Так, у день виборів до Кілійської ОТГ (Одеська область) працівники Національної поліції вилучили в офіційного спостерігача від ВО "Батьківщина" зошит зі списком осіб та номерами телефонів виборців, які, ймовірно, отримали гроші в

¹¹⁷ На виборах в ОТГ не зафіксовано масового покупа избирателей, – Кошель. URL: <https://112.ua/obshchestvo/na-vyborah-v-otg-ne-zafiksirovano-massovogo-podkupa-izbirateley-koshel-418132.html>

¹¹⁸ Перші вибори в об'єднаних громадах. Аналітичний звіт. 29 жовтня 2017. С. 9. URL: <http://www.cvu.org.ua/uploads>

¹¹⁹ Підсумковий звіт за результатами спостереження ОПОРИ на перших місцевих виборах у об'єднаних територіальних громадах 29 жовтня та 24 грудня 2017 року. Київ, 2018. С. 80. URL: <https://opora.lviv.ua/wp-content/uploads/2018/06/Pershi-vybory-v-OTG-v-zhovtni-grudni-2017-roku.pdf>

¹²⁰ Перші вибори в об'єднаних громадах. Аналітичний звіт. 29 жовтня 2017. С. 7. URL: <http://www.cvu.org.ua/uploads>

обмін на їх голоси¹²¹. У Дніпропетровській області за виявленими фактами підкупу виборців було зареєстровано чотири кримінальні провадження: у Магдалинівському районі було зафіксовано роздачу цитрусових на користь кандидата від РПЛ; у Перещепино і Меліоративному агітатори ВО "Батьківщина" пропонували виборцям від 250 до 500 гривень за обіцянку проголосувати за потрібного кандидата, а у селі Голубівка Новомосковського району виборцям роздавали медикаменти¹²². У Торчинській ОТГ на Волині жителям декількох сіл від імені Аграрної партії України роздавали курчат та комбікорм, а від РПЛ – пакунки із солодошами¹²³. У кількох селах Запорізької області передвиборча благодійність виразилась у підвезенні сільським жителям дров для опалення¹²⁴, у селі Меліоративне (Дніпропетровська обл.) у день голосування виборців пригощали горілкою від імені одного із кандидатів у депутати¹²⁵. Загалом на цих виборах до ОТГ, за інформацією КВУ, до підкупу громадян вдалися шість політичних партій, причому найбільше випадків продемонстрували ВО "Батьківщина", Аграрна партія України та РПЛ¹²⁶. Голова КВУ О. Кошель назвав ці вибори найбільш брудною кампанією за всю історію проведення виборів до ОТГ, починаючи із жовтня 2015 р.¹²⁷. У значно менших

¹²¹ Как в Одесской области голоса избирателей покупают. URL: <https://dumskaya.net/news/kak-v-odesskoy-oblasti-golosa-pokupayut-video-084430/>; В Килийском районе женщине, уличенной в подкупе голосов, грозит пять лет тюрьмы. URL: <https://bessarabiainform.com/2018/04/v-kilijskom-rajone-zhenshhine-ulichennoj-v-podkupe-golosov-grozit-pyat-let-tyurmy/>

¹²² Соратників Юлії Тимошенко викрили у масовій скупці голосів на виборах у ОТГ на Дніпропетровщині. URL: <https://prm.ua/soratkiv-yuliyi-timoshenko-vikrili-u-masoviy-skuptsi-golosiv-na-viborah-u-otg-na-dniropetrovshhini-2/>

¹²³ На виборах в об'єднані громади виборців підкупувають курчатами і дровами – КВУ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/26/7178803/>

¹²⁴ Підкуп виборців – ключова проблема на виборах 29 квітня. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:pikcup-vybortsiv-kliuchova-problema-na-vyborakh-29-kvitnia>

¹²⁵ Вибори в ОТГ: підкуп горілкою, незаконна агітація, бюлетені на вулиці. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/29/7179103/>

¹²⁶ КВУ: підкупом на виборах в ОТГ займалися 6 партій. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/29/7179119/>

¹²⁷ КВУ: вибори до ОТГ 29 квітня – найбрудніші з 2015 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/30/7179142/>

масштабах факти підкупу виборців були зафіксовані і на місцевих виборах 22 грудня 2019 р.¹²⁸.

Звичним явищем на виборах в ОТГ було використання адміністративного ресурсу. Можливість його застосування перш за все пов'язана із тим, що значна частина кандидатів на посади депутатів та голів об'єднаних громад були представниками державних органів та посадовцями органів місцевого самоврядування. До прикладу, у 22 із 25 міст районного значення, у яких на 29 жовтня 2016 р. було призначено перші вибори, балотувалися чинні міські голови, обрані на чергових місцевих виборах 2015 р. У Славській ОТГ на Львівщині один із кандидатів у депутати звинувачував голову Львівської ОДА у агітації за одного із висуванців у ході робочого візиту. На Сумщині міський голова Конотопа 23 жовтня 2016 р. у прямому ефірі місцевої ТРК проводив агітацію із закликком голосувати за одного із кандидатів на посаду голови Дубов'язівської ОТГ¹²⁹.

Ще одним видом використання адмінресурсу був тиск на керівників і працівників бюджетних установ з боку представників органів місцевого самоврядування. Так, наприклад, наявна інформація про те, що службовці Немирівської міської ради (Вінницька область) погрожували працівникам комунальних установ скороченням робочих місць у разі, якщо діючому міському голові В. Качуру не вдасться переобратися на місцевих виборах 25 жовтня 2020 р.¹³⁰. На виборах 30 червня 2019 р. на Вінниччині керівники Літинської РДА були залучені до агітації за одного з кандидатів-чиновників¹³¹.

¹²⁸ Перші місцеві вибори у 86 ОТГ завершилися, триває підрахунок голосів: деталі та зафіксовані порушення. URL: <https://rubryka.com/2019/12/22/vyborgy-v-otg-porushennya/>

¹²⁹ Перші вибори в об'єднаних громадах. Аналітичний звіт. 29 жовтня 2017. С. 11. URL: <http://www.cvu.org.ua/uploads>

¹³⁰ Білоус С. В Немирівські ОТГ бюджетникам погрожують звільненням у разі поразки Віктора Качура на місцевих виборах. URL: <http://vlasno.info/politika/gromada/vibori/item/39988-v-nemyrivskiy-oth-biudzhetykam-poh>

¹³¹ Звіт за результатами довготермінового та короткотермінового спостереження за місцевими виборами 30 червня 2019 року. С. 17. URL: [http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20\(1\).pdf](http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20(1).pdf)

Учасники виборчого процесу в ОТГ доволі часто здійснювали незаконну агітацію. Громадянська мережа ОПОРА відзначала, що вимоги закону щодо заборони поширення передвиборчої агітації після 24 години остаточної п'ятниці перед днем голосування на виборах до ОТГ не виконуються практично усіма суб'єктами виборчого процесу¹³². Популярним типом порушень на місцевих виборах у жовтні та грудні 2017 р. було розповсюдження агітаційних матеріалів у заборонених законодавством місцях. За інформацією КВУ на виборах 29 жовтня 2017 р. порушення правил ведення передвиборної агітації було зафіксовано у більшості об'єднаних громад. Найпоширенішим із них було розміщення агітаційних матеріалів без вихідних даних¹³³. На виборах 22 грудня 2019 р. найбільша кількість порушень, виявлених Нацполіцією, були пов'язані з незаконною агітацією (14 фактів з 47)¹³⁴.

Відомі випадки використання на виборах до ОТГ "чорного піару", що часто виявлявся поширенням недостовірної негативної інформації про кандидатів у соціальних мережах. Також подекуди використовувалася технологія поширення чуток – місцевих жителів свідомо залякували наслідками перемоги на виборах того чи іншого кандидата¹³⁵. Інколи політичні сили використовували проти своїх опонентів провокаційні матеріали агітаційного характеру. Наприклад, на виборах 30 червня 2019 р. у Поголівській ОТГ Запорізької області напередодні дня голосування місцеві жителі виявляли у поштових скриньках агітаційні листівки,

¹³² Заява громадянської мережі ОПОРА щодо попередніх результатів спостереження на перших місцевих виборах у об'єднаних територіальних громадах 24 грудня 2017 року. URL: <https://www.oporaua.org/statement/vybory/persh-vybory-v-obiednanih-gromadakh/45201-zayava-hromadyanskoyi-merezhi-opora-shhodo-poperednikh-rezultativ-sposterezheniya-na-pershykh-mistsevykh-vyborakh-u-obyednanykh-terytorialnykh-hromadakh-24-hrudnya-2017-roku>

¹³³ Перші вибори в об'єднаних громадах. Аналітичний звіт. 29 жовтня 2017. С. 6. URL: <http://www.cvu.org.ua/uploads>

¹³⁴ У 23 регіонах проходять вибори до ОТГ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/12/22/7235566/>

¹³⁵ Звіт за результатами довготермінового та короткотермінового спостереження за місцевими виборами 30 червня 2019 року С. 17–18. URL: [http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20\(1\).pdf](http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20(1).pdf)

виконані в стилістиці партії "Слуга народу", у яких від імені партії лунали заклики підтримати на цих виборах ВО "Батьківщина"¹³⁶.

Загалом, порушення вимог щодо агітації мало впливало на безпосереднє викривлення результатів волевиявлення громадян, але воно було свідченням низької політичної культури і нездатності суб'єктів виборчого процесу дотримуватися правил ведення агітаційних кампаній.

Доволі частим явищем була реєстрація двійників основних кандидатів на посаду голів ОТГ – технологія, що передбачає реєстрацію кандидатів зі схожими чи ідентичними прізвищами та іменами, з метою розпорошення голосів за основного кандидата, оскільки при схожих прізвищах та іменах виборцю досить легко припуститися помилки.

Наприклад, на виборах на виборах голови Менської ОТГ (Чернігівська область), що відбулися 30 квітня 2017 р. проти найбільш рейтингового кандидата, діючого міського голови Г. Примакова, було висунуто ще 2 кандидатури – А. Примакова і П. Примакова¹³⁷. На тих самих виборах на посаду голови Козелецької ОТГ (Чернігівська область) претендували голова Козелецької районної ради Олена Дмитренко та пенсіонерка Ольга Дмитренко¹³⁸. На виборах голови Шполянської міської ОТГ (Черкаська область) політичні опоненти діючого міського голови С. Кравченка, виставили відразу п'ять "клонів" із прізвищем Кравченко¹³⁹. У боротьбі за крісло голови Немирівської міської ОТГ Вінницької області на виборах 18 грудня 2016 р. брало участь 3 претенденти із прізвищем Качур, два з яких проживали у Дніпропетровській області і мали "відтягувати" голоси у діючого

¹³⁶ Звіт за результатами довготермінового та короткотермінового спостереження за місцевими виборами 30 червня 2019 року. С. 19–20. URL: [http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20\(1\).pdf](http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20(1).pdf)

¹³⁷ На виборах в ОТГ – парад двійників. URL: <https://otg.cn.ua/2017/04/06/news-wote/na-vyborah-v-otg-parad-dvijnykiv/>

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Майборода І. Деякі політичні і технологічні аспекти місцевих виборів (центрального регіону). URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2871:mistsevi-vibori-30-kvitnya-2017-r-tsentralnij-region&catid=64&Itemid=376

"мера"¹⁴⁰. На виборах 30 червня 2019 р. у Богуславській ОТГ (Київська область) було зареєстровано двох кандидатів із прізвищем Дяченко: один із них – чинний міський голова, інший – 18-річний громадянин; у Циблівській ОТГ було зареєстровано двійника чинного сільського голови О. Балагути¹⁴¹.

За даними мережі ОПОРА на виборах 29 жовтня 2017 р. в 7,3% ОТГ виявлено "двійників" серед кандидатів у депутати і в 5% – серед кандидатів на посади місцевих голів. На технічний характер їхньої реєстрації вказувала відсутність з їхнього боку будь-якої агітаційної активності¹⁴².

Ключовою проблемою на виборах в ОТГ громадянська мережа ОПОРА та КВУ називали спроби видачі бюлетенів виборцям без пред'явлення паспорта або на підставі неналежних документів та порушення таємниці голосування.

Так, на виборах 29 жовтня 2017 р., що пройшли у 201 ОТГ, випадки безпідставної видачі бюлетенів були зафіксовані на 13,1 % виборчих дільниць¹⁴³. Недотримання порядку видачі виборчих бюлетенів членами виборчих комісій найчастіше фіксувалося у нечисельних територіальних громадах. Такі дії зазвичай не сприймалися як порушення не лише зацікавленими виборцями, але й членами комісій. Так, на виборах 18 грудня 2016 р. до Вільської ОТГ Житомирської області комісія своїм рішенням дозволила

¹⁴⁰ Величко Н. У Немирівській ОТГ серед кандидатів на міського голову зареєстровані "двійники". URL: <https://opora.ua/news/vybory/pershi-vybory-v-obiednanih-gromadakh/43583-u-nemyrivskii-oth-sered-kandydativ-na-miskoho-holovu-zareiestrovani-dviinyky>

¹⁴¹ Звіт за результатами довготермінового та короткотермінового спостереження за місцевими виборами 30 червня 2019 року. С. 15–16. URL: [http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20\(1\).pdf](http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20(1).pdf)

¹⁴² Підсумковий звіт за результатами спостереження ОПОРИ на перших місцевих виборах у об'єднаних територіальних громадах 29 жовтня та 24 грудня 2017 року. Київ, 2018. С. 80. URL: <https://opora.lviv.ua/wp-content/uploads/2018/06/Pershi-vybory-v-OTG-v-zhovtni-grudni-2017-roku.pdf>

¹⁴³ Підсумковий звіт за результатами спостереження ОПОРИ на перших місцевих виборах у об'єднаних територіальних громадах 29 жовтня та 24 грудня 2017 року. Київ, 2018. С. 80. URL: <https://opora.lviv.ua/wp-content/uploads/2018/06/Pershi-vybory-v-OTG-v-zhovtni-grudni-2017-roku.pdf>

виборцям голосувати без паспортів¹⁴⁴. На виборах 24 грудня 2017 р. до Новоолексіївської ОТГ Запорізької області члени ДВК своїм одногосним рішенням дозволили виборцю проголосувати на підставі ксерокопії паспорта, посилаючись на факт особистого знайомства з ним¹⁴⁵. Видача бюлетенів для голосування без пред'явлення паспорта була традиційним порушенням і на виборах 30 червня 2019 р.¹⁴⁶.

Те, що такі неправомірні дії членів комісії зазвичай знаходили підтримку та розуміння у виборців, вказувало на критично низький рівень правової культури громадян і їхньої обізнаності із законом та наслідками його порушення.

Під час виборів в ОТГ також були зафіксовані поодинокі випадки таких порушень, як підвезення виборців у день голосування та голосування за межами дільниці¹⁴⁷.

Спостерігачі відзначали симптоми криміналізації виборчого процесу в ОТГ. Зокрема, на виборах 18 грудня 2016 р. у Полянській ОТГ (Закарпаття) мав місце факт залякування кандидата (підпал належного йому гірськолижного комплексу). У Немирові (Вінницька область) відбулася масова бійка між прихильниками

¹⁴⁴ Заява громадянської мережі ОПОРА щодо попередніх результатів спостереження на перших місцевих виборах у об'єднаних територіальних громадах 18 грудня 2016 року. URL: <https://www.oporaua.org/statement/vybory/pershi-vybory-v-obiednanikh-gromadakh/43981-zaiava-hromadianskoi-merezhi-opora-shchodo-poperednikh-rezultativ-sposterezhenia-na-pershykh-mistsevykh-vyborakh-u-obiednanykh-terytorialnykh-hromadakh-18-hrudnia-2016-roku>

¹⁴⁵ Заява громадянської мережі ОПОРА щодо попередніх результатів спостереження на перших місцевих виборах у об'єднаних територіальних громадах 24 грудня 2017 року. URL: <https://www.oporaua.org/statement/vybory/pershi-vybory-v-obiednanikh-gromadakh/45201-zayava-hromadyanskoyi-merezhi-opora-shchodo-poperednikh-rezultativ-sposterezhenia-na-pershykh-mistsevykh-vyborakh-u-obyednanykh-terytorialnykh-hromadakh-24-hrudnya-2017-roku>

¹⁴⁶ Звіт за результатами довготермінового та короткотермінового спостереження за місцевими виборами 30 червня 2019 року. С. 19. URL: [http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20\(1\).pdf](http://electioninfo.org.ua/uploads/broshuraA5_KVU_zvit%20(1).pdf)

¹⁴⁷ В целом местные выборы в ОТГ прошли без существенных нарушений, – "Опора". URL: <https://112.ua/mir/v-celom-mestnye-vybory-v-otg-proshli-bez-sushhestvennyh-narusheniy-opora-418105.html>; Вибори в ОТГ: підкуп горілкою, незаконна агітація, бюлетені на вулиці. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/29/7179103/>

різних кандидатів, яка призвела до госпіталізації двох громадян. У Тальному (Черкаська область) велика кількість "чорного піару" викликала значну напругу між штабами кандидатів. Цей перелік доповнило застосування підрозділу спецпризначення поліції для підтримання порядку на одній із виборчих дільниць у Миколаївській ОТГ Донецької області¹⁴⁸. На виборах 29 жовтня 2017 р. на виборчу дільницю у с. Майське Синельниківського району Дніпропетровської області увірвалася група з 15–20 невідомих осіб, які побили у приміщенні вікна, пошкодили майно та кинули димові шашки, після чого зникли на автомобілях. Під час нападу тілесні ушкодження дістали двоє працівників поліції¹⁴⁹.

Хід виборів в ОТГ засвідчив низький рівень компетентності та професійної підготовки членів виборчих комісій, який виявився у таких порушеннях та зловживаннях:

- нечасне відкриття виборчих дільниць;
- на великій кількості ДВК не велися журнали реєстрації спостерігачів, а члени комісії пояснювали це тим, що вони запам'ятовують людей, які перебувають на дільниці¹⁵⁰;
- відсутність пломб на скриньках для голосування;
- невнесення даних у протоколи про підрахунок голосів у процесі голосування;
- зумисне перешкоджання членами виборчих комісій роботі офіційних спостерігачів;
- спроби видачі членами комісії виборчого бюлетеня стороннім особам;
- спроби фальсифікації виборчих документів;
- допуск окремими виборчими комісіями сторонніх осіб на свої засідання;
- низький рівень інформаційної відкритості виборчих комісій.

¹⁴⁸ Голова КВУ назвав головні проблеми виборів тергромадах. URL: <https://wz.lviv.ua/article/189320-v-ukraini-sohodni-pershi-vybory-u-144-obiednanykhterytorialnykh-hromadakh>

¹⁴⁹ У Майському група невідомих напала на виборчу дільницю, постраждали двоє поліцейських. URL: <https://www.unian.ua/incidents/2214094-u-mayskomu-grupa-nevidomih-napala-na-viborchu-dilnitsyu-postrajdali-dvoe-politseyskih.html>

¹⁵⁰ Вибори в ОТГ: Підсумки спостереження на Вінниччині. URL: <http://opora.vn.ua/vibori-v-otg-pdsumki-sposterezhennya-na-vnnichchin.html>

Позитивні наслідки реформи децентралізації, такі як розширення владних повноважень ОМС, право на прямі міжбюджетні відносини, розмежування податків та зборів між різними рівнями бюджетів, запровадження інфраструктурної субвенції, значне зростання зацікавленості міжнародних донорів щодо надання грантової підтримки новоствореним громадам, стали помітними вже впродовж перших років її проведення. Втім, відразу ж виявилася й велика кількість суперечностей, проблем та викликів.

Децентралізація і громадська думка

Однією із ключових проблем, що виникла із самого початку проведення реформи, була *погана комунікація між владою та громадянами*, яка викликала інформаційний вакуум на місцях. Як показали соціологічні опитування, громадяни України мали доволі низьку поінформованість про реформу децентралізації (див. рис. 4). У 2014 р. про урядову ініціативу з децентралізації, яка передбачала передачу більше повноважень органам місцевого самоврядування, чули 68% респондентів: 15% з них добре знали про неї, а 53% – щось чули. Нічого не чули про це або не змогли відповісти 32% опитаних¹⁵¹. Станом на серпень 2016 р., більш ніж через два роки після старту реформи, третина українців нічого про неї не знала, 12% – добре знали про неї, а 54% – щось про неї чули¹⁵². У 2017 р. тільки 20% респондентів відповіли, що добре володіють інформацією про ініціативи влади щодо децентралізації, 62 % опитаних – щось чули про них, 18% респондентів – не володіли такою інформацією взагалі¹⁵³. Соціологічне дослідження, проведене в серпні 2018 р., показало, що, порівняно з попереднім роком, рівень обізнаності українців у питаннях децентралізації дещо знизився: добре знали, у чому полягає реформа, трохи більш

¹⁵¹ Галузевий моніторинг № 18. Результати загальнонаціонального опитування міського населення України та службовців органів місцевого самоврядування міст щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади. URL: http://auc.org.ua/sites/default/files/mon18_1obkdalyuka_tak.pdf;

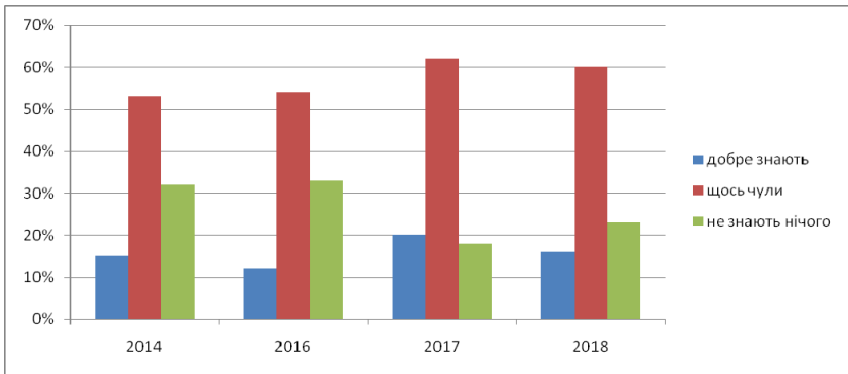
¹⁵² Децентралізація: результати, виклики та перспективи. Проміжний звіт. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-rezultat-i-vikliki-i-perspektivi>

¹⁵³ 36,7% українців вважають, що децентралізація йде дуже повільно. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/07/24/7150397>

ніж 16 %, ще 60 % "щось чули" про децентралізацію, не знали нічого про неї близько 23 %¹⁵⁴. На думку І. Бекешкіної, однією з причин, чому люди недостатньо володіли інформацією про децентралізацію, є політика ЗМІ, а саме – їхня недостатня увага до процесу реформ¹⁵⁵.

Рис. 4

Рівень поінформованості населення про реформу децентралізації у 2014–2018 рр., %

Джерела: Галузевий моніторинг № 18. Результати загальнонаціонального опитування міського населення України та службовців органів місцевого самоврядування міст щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади. URL: http://auc.org.ua/sites/default/files/mon18_1obkdalyuka_tak.pdf; Децентралізація: результати, виклики та перспективи. Проміжний звіт. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-rezultati-vikliki-i-perspektivi>; 36,7% українців вважають, що децентралізація йде дуже повільно. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/07/24/7150397>; Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan>

¹⁵⁴ Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan>

¹⁵⁵ Рік децентралізації: досягнення, зміни та наступні кроки. Результати опитування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshall/2532249-rik-decentralizacii-dosagnenna-zmini-ta-nastupni-kroki-rezultati-opituvanna.html>

Дослідження швейцарсько-українського проєкту "Підтримка децентралізації в Україні" DESPRO (проводилось у два етапи: жовтень–грудень 2014 р., квітень–травень 2015 р.) показало, що громадська обізнаність щодо децентралізації змінилася з "намагання зрозуміти, що таке децентралізація" (восени 2014 р.), на "те, як її впроваджуватимуть" (навесні 2015 р.). На відміну від 2014 р., коли респонденти розділилися на прибічників та противників децентралізації, у 2015 р. вони вже умовно поділялися на так званих "демократів", які розцінювали децентралізацію як шанс на побудову демократичного суспільства, та "господарників", які вбачали у реформі можливості більш ефективного господарювання на місцях, розв'язання конкретних проблем у місцевих громадах. Результати дослідження показали, що переважна більшість опитаних в основних рисах розуміла переваги та необхідність реформи, але мала конкретні питання щодо її впровадження та усвідомлювала проблеми на цьому шляху. Брак чіткої інформації, відповідей на конкретні питання призводили до зневіри, спротиву реформі, побоювань щодо її наслідків. Мешканців громад драгували загальні фрази, брехня високопосадовців, розбіжності в інтерпретації окремих положень, популістські обіцянки. Фінансування, повноваження та контроль – три основні питання, на які люди хотіли отримати відповідь¹⁵⁶. Отже, громадськість підтримувала процес у загальних рисах, але не розуміла його належним чином, тому інформаційно-роз'яснювальна робота мала бути одним із основних завдань.

На початковому етапі реформи нерозуміння її основ та принципів було поширеним явищем не лише на рівні пересічних громадян. Представники місцевого самоврядування зазначали, що створюючи об'єднані громади як своєрідні стартапи, багато хто не розумів обсягу повноважень і відповідальності, що супроводжували цю реформу. Брак інформації, особливо у 2015–2016 рр., також сприяв поширенню негативних міфів про реформу¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Децентралізація: як змінюється думка людей? DESPRO оприлюднив результати серії фокус-групових досліджень, їх порівняння у піврічній динаміці (2014–2015). URL: https://despro.org.ua/news/detail.php?ID=1540&sphrase_id=1078

¹⁵⁷ Взаємозв'язок між децентралізацією та європейською інтеграцією. С. 18. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Decentralization_ukr_web-2.pdf

Важливим було вирішення питання забезпечення спроможності утворених громад. Реформа децентралізації передбачала створення об'єднаних територіальних громад, що "здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці"¹⁵⁸. Тобто, ключовим завданням реформи було створення спроможних громад, які відповідно до Методики формування спроможних територіальних громад, розробленої Міністерством розвитку громад та територій України, мали відповідати низці критеріїв: нерозривність та географічна цілісність територій громади; відстань від центру до громади з населенням понад 10% від усього населення ОТГ мало становити не більш 20 км; наявність не менше 250 дітей шкільного та 100 дітей дошкільного віку; наявність школи I–III ступеня з проектною потужністю не менше 250 учнів; чисельність населення не менше 3000 осіб, площа – не менше 200 кв. км.¹⁵⁹

Педалювання реформи, недосконалість низки законодавчих норм, врахування державними органами інтересів регіональних та локальних еліт призвели до затвердження на початковому етапі реформи низки ОТГ, створених добровільно, але не за перспективними планами областей і з порушенням методики. З іншого боку, перспективні плани стали "підганятися" під уже сформовані громади, які були створені без урахування цих перспективних планів. Це стало причиною існування ОТГ, які не були спроможними забезпечити відповідний рівень послуг та власний економічний розвиток. За наявними підрахунками, методиці не відповідали 38,5 % ОТГ Донецької, 31,4 % – Хмельницької, 25,6% – Херсонської, 25 % – Житомирської, 24,3% – Дніпропет-

¹⁵⁸ Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад. Постанова Кабінету Міністрів України від 08 квітня 2015 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text>

¹⁵⁹ Там само.

ровської області¹⁶⁰. Станом на вересень 2019 р. 73 % об'єднаних громад в Україні мали дотаційні бюджети¹⁶¹.

Такий стан справ таїв у собі ризик подальшого перегляду меж адміністративно-територіальних одиниць шляхом укрупнення раніше створених на добровільній основі ОТГ (з метою забезпечення їх фінансової спроможності) шляхом примусового включення до них прилеглих населених пунктів, які свого часу не погодилися на добровільне об'єднання, або приєднання менш спроможних громад до більш спроможних. Станом на травень 2020 р., за даними Асоціації ОТГ під укрупнення мали потрапити близько 120 об'єднаних громад, а це приблизно 10% із тих, які пройшли шлях добровільно¹⁶².

Ще однією нагальною проблемою впровадження децентралізації була неузгодженість повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади загалом, а також функцій та повноважень між місцевими радами ОТГ та районними державними адміністраціями й районними радами. Ця проблема виражалася, наприклад у відсутності механізму перерозподілу районного бюджету у зв'язку з формуванням на його території ОТГ. Створені всередині року об'єднані громади до кінця бюджетного року були змушені працювати відповідно до бюджету, затвердженого районною радою¹⁶³. До цього часу не вирішеними остаточно є питання повноважень, які залишаються за райдержадміністрацією та райрадою¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Курочкіна Ю. Вплив законодавства на ОТГ: чи справді дотримання формальних норм створює спроможні громади? URL: <https://voxukraine.org/uk/vpliv-zakonodavstva-na-otg-chi-spravdi-dotrimannya-formalnih-norm-stvoryuye-spromozhni-gromadi/>

¹⁶¹ З добровільної фази об'єднання громади ми переходимо до об'єднання, заснованого на спроможності – Альона Бабак. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11593>

¹⁶² Голуб А. Остаточний відлік. Скільки ОТГ існуватиме в Україні та чому зникає з мап частина вже утворених. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/244038>

¹⁶³ Весперіс С. З., Решетняк Я. В. Децентралізація: проблеми новосформованих об'єднаних територіальних громад. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Вип. 19, част. 1. 2018. С. 48–49.

¹⁶⁴ Козуб В. П'ять проблем децентралізації, або Як стати господарем у своєму місті. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/11/16/7162180/>

Проблемою була і слабка прив'язка системи реформування місцевого самоврядування до секторальних реформ, зокрема, медичної, освітньої, реформи адміністративних послуг та соціальної політики. Децентралізація тісно пов'язана із реформами, для запровадження яких на рівні ОТГ доводиться приймати непопулярні рішення, наприклад, закривати малоукомплектовані школи у зв'язку із оптимізацією та підвищенням якості освітніх послуг; реформи системи охорони здоров'я також не завжди синхронізовані з децентралізацією. Ці реформи, які від початку мали бути частиною однієї комплексної стратегії, проводяться окремо. Крім того, дається взнаки недостатня координація між установами на центральному рівні. Міністерство розвитку громад та територій є провідною інституцією децентралізації, але не несе відповідальності за галузеві реформи, які були розроблені та впроваджуються на регіональному рівні іншими міністерствами¹⁶⁵.

Складним викликом для новостворених ОТГ було і залишається залучення до управління ними висококваліфікованих спеціалістів. Низька якість кадрів зазвичай пов'язана з тим, що більшість об'єднаних громад утворена винятково з сіл, які не можуть забезпечити конкурентну зарплату та високі стандарти життя. Дається взнаки і невисока кількість осіб з вищою освітою (не більше двох третин) серед службовців місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад¹⁶⁶. Недостатній рівень кваліфікації кадрів частково пов'язаний із поширеною у дореформений час жорсткою централізацією прийняття управлінських рішень, що, наприклад, не вимагала від бухгалтерів у сільських радах досконалого знання Бюджетного кодексу, оскільки бюджети зазвичай їм надходили з районного рівня¹⁶⁷. Однією з проблем є й

¹⁶⁵ Взаємозв'язок між децентралізацією та європейською інтеграцією. 2020. С. 17. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Decentralization_ukr_web-2.pdf

¹⁶⁶ Жук В. Напрями розвитку та зміцнення управлінського потенціалу органів місцевої влади. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Jul08/01.htm>

¹⁶⁷ Весперіс С. З., Решетняк Я. В. Децентралізація: проблеми новосформованих об'єднаних територіальних громад. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Вип. 19, част. 1. 2018. С. 49.

те, що більшість фахівців – люди пенсійного та передпенсійного віку, яким немає заміни. На заваді нормальній роботі органів місцевого самоврядування стоїть і відсутність фахівців, які належно володіють іноземною мовою, хоча б для написання проектних заявок¹⁶⁸.

Відсутність якісних кадрів призводить до неефективного використання фінансових ресурсів територіальних громад, неспроможності освоїти кошти державних субвенцій на розвиток. Органи місцевого самоврядування ОТГ виявилися не готовими до запровадження стратегічного планування та програмування розвитку громад, залучення інвестицій та отримання грантів.

Значним викликом для новостворених ОТГ виявилася проблема неефективного використання фінансових ресурсів. Кошти переважно використовувалися для реалізації проектів із високою презентаційністю (ремонт шкіл, будинків культури, фельдшерсько-акушерських пунктів) з метою підняття рейтингу голови громади і збільшення шансів на переобрання на наступних виборах. Водночас, помітним було небажання брати на себе додаткову відповідальність і роботу із залучення інвестицій (наприклад, для розвитку інфраструктури)¹⁶⁹. Подекуди керівництво ОТГ не вкладало отримані з бюджету гроші у розвиток громад, а зберігало їх на депозитних рахунках. За даними Мінрегіонбуду, станом на 1 серпня 2018 р. на банківських депозитах перебувало 0,5 млрд грн коштів бюджетів ОТГ¹⁷⁰. Найчастіше причинами неосвоєння коштів були: процедура приєднання нових громад, законодавча неврегульованість, відсутність довгострокових планів щодо об'єднання і фінансового регулювання, протидія зацікавлених сторін¹⁷¹.

¹⁶⁸ Бевз Т. А. Специфіка здійснення реформ місцевого самоврядування та територіальної організації влади в регіонах України: здобутки і прорахунки. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць. Київ, 2019. С. 208.

¹⁶⁹ Взаємозв'язок між децентралізацією та європейською інтеграцією. С. 17–18. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Decentralization_ukr_web-2.pdf

¹⁷⁰ Голуб А. Подолати владу у владі. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/225224>

¹⁷¹ Бевз Т. А. Вказ. праця, 2019. С. 219.

На локальному рівні були помітні зволікання з об'єднанням чи спротив жителів місцевих громад реформі, причиною чого, на нашу думку, є такі фактори:

1) економічний – викликаний імовірним зниженням фінансових можливостей конкретного населеного пункту внаслідок його об'єднання з іншими громадами, небажанням ділитися фінансовими і матеріальними ресурсами із біднішими селами. Тобто громади, котрі мали джерела наповнення своїх бюджетів (місцеві акцизи, кошти від оренди землі), вкрай неохоче йшли на об'єднання з тими населеними пунктами, котрі таких джерел не мали. Наприклад, Підгайцівська ОТГ Луцького району Волинської області тривалий час противилась об'єднанню як з Луцьком, так і з Липинською ОТГ, оскільки "була за всіма показниками утричі потужнішою" за останню¹⁷². Активно чинили опір запланованому об'єднанню зі Сіверськом мешканці сіл Званівка та Верхньокам'янське Бахмутського району Донецької області, аргументуючи це тим, що вони "живуть набагато краще, ніж місто, де не лишилося жодного підприємства"¹⁷³.

Ще одним проявом було небажання об'єднуватися із великими містами через страх втратити контроль за місцевим бюджетом та небажанням закриття/перенесення об'єктів соціальної інфраструктури. Так, мешканці п'яти сіл Золотоніського району Черкаської області 5 лютого 2020 р. блокували рух транспорту поблизу села Домантове на трасі Київ–Запоріжжя, протестуючи проти планів обласної влади приєднати їх до міста Золотоноша. Вони наполягали на створенні сільської Новодмитрівської ОТГ, побоюючись, що "всі фінанси, бюджет будуть перекачуватися в Золотоношу, а наші села просто зникнуть з лиця"¹⁷⁴. 1 червня 2020 р. мешканці деяких прильвівських сіл упродовж двох годин

¹⁷² Чому Підгайцівська ОТГ не хоче об'єднуватися ні з Луцьком, ні з Липинами. URL: <https://pershyj.com/p-chomu-pidgaitsivska-otg-ne-hoche-obyednuvatisya-ni-z-lutskom-ni-z-lipinami-41410>

¹⁷³ Гончарова Є. Самоврядування біля лінії фронту. URL: <https://tyzhden.ua/publication/191025>

¹⁷⁴ Гуржій О. Жителі Золотоніщини перекидали дорогу через створення ОТГ. URL: <https://suspilne.media/81762-cerkaski-agrarii-zibrali-98-urozau-ta-zaversuut-posivnu/>

перекривали шість трас біля Львова, протестуючи проти рішення уряду щодо утворення Львівської ОТГ у складі 18 міст та сіл. Проти створення Львівської ОТГ у затвердженому урядом форматі виступали і очільники Винників і Брюховичів¹⁷⁵.

2) соціокультурний фактор – мав місце тоді, коли об'єднуються не бажали населені пункти, мешканці яких відрізнялися за етнічними, мовними, релігійними, культурними ознаками. Мешканці сіл Званівка та Верхньокам'янське Бахмутського району Донецької області, які здебільшого є лемками за етнічним походженням і греко-католиками за віросповіданням, нащадками тих, хто у 1951 р. були переселені на Донбас через зміни демаркаційної лінії з Польщею, опиралися приєднанню до переважно російськомовного Сіверська, мотивуючи це, в тому числі, прагненням "зберегти культурну спадщину"¹⁷⁶ і тим, що у них "спільна культура, спільні звичаї, спільні проблеми, спільні переселенці"¹⁷⁷. Званівську сільську ОТГ у складі 6 населених пунктів було утворено у жовтні 2017 р.¹⁷⁸

У Запорізькій та Чернівецькій областях етнічний чинник впливав на формування громад, принаймні він не був визначальним при обговоренні їх конфігурацій. Мотивами небажання об'єднуватися могли бути не розуміння переваг від нього або не згода щодо адміністративних центрів ОТГ, але не упорядження представниками інших національностей¹⁷⁹. Існує низка позитивних прикладів створення поліетнічних громад у Чернівецькій області. Наприклад, у Мамалигівській ОТГ станом на квітень 2019 р. проживало 2400 українців і 9600 молдаван, а сама громада, зі слів

¹⁷⁵ Шутка Н. Мешканці сусідніх сіл заблокували більшість трас біля Львова. URL: https://zaxid.net/meshkantsi_prilvivskih_sil_zablokuvali_bilshist_tras_navkolo_lvova_n1502987

¹⁷⁶ Гончарова Є. Самоврядування біля лінії фронту. URL: <https://tyzhden.ua/publication/191025>

¹⁷⁷ Сердюк А., Шибіко А. Найменший борець. Чим важлива та незвичайна Званівська ОТГ. URL: <https://freeradio.com.ua/zvanivka/>

¹⁷⁸ Званівська сільська об'єднана територіальна громада. Історія ОТГ. URL: <https://zvanivska-gromada.gov.ua/istoriya-otg-1525375126/>

¹⁷⁹ Етнічний фактор не стоїть на заваді об'єднанню громад. Результати дослідження. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11970>

заступника її голови В. Антончука, "утворилася не за етнічним, а за економічним принципом"¹⁸⁰. Без проблем були створені Волоківська ОТГ, де об'єдналися одне українське село і 2 румунські, та Красноільська ОТГ у складі польського та румунського сіл¹⁸¹. Новоселицьку ОТГ її голова М. Нікорич називала громадою "поліетнічної культури та національно-релігійної толерантності"¹⁸².

Подекуди етнічні особливості структури місцевого населення все ж таки негативно впливали на процес створення об'єднаних територіальних громад. Особливо чутливими до етнічних питань були деякі громади Закарпаття та Одеської області. Траплялися випадки, коли на Закарпатті угорські села не об'єднувалися з українськими через мовний бар'єр. Утім, за даними соціологічних досліджень, близько половини опитаних закарпатців погоджувались із тим, що реформа децентралізації дасть національним спільнотам області більше можливостей для розвитку, тоді як не вірили у таку перспективу 22 %¹⁸³. На процес децентралізації у регіоні значною мірою впливала політизація етнічних факторів як з боку місцевої влади (керівництво Закарпатської ОДА вбачало у ній загрозу активізації сепаратизму в області та утворення національних територіальних автономій¹⁸⁴), так і неоднозначні заяви про створення автономії для угорської національної меншини деяких угорських політиків¹⁸⁵. На думку представників

¹⁸⁰ Етнічний фактор. Мистецтво жити разом. Репортаж з Буковини. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10876?page=55>

¹⁸¹ Чернівецька ОДА в особі Фищука зайняла неконструктивну позицію, проголосивши для всіх громад: "Один район – одна громада", що призводить до гальмування реформи децентралізації – Ярослав Курко. URL: <http://www.bukinfo.com.ua/show/news?lid=92858>

¹⁸² Міський голова М. Нікорич бере участь у форумі у Відні. URL: <https://www.novoselica.cv.ua/post/2019/03/05/>

¹⁸³ Суспільно-політичні настрої на Закарпатті. URL: <https://dif.org.ua/article/stan-suspilnoi-svidomosti-na-zakarpatti>

¹⁸⁴ Геннадій Москаль заявив, що децентралізація створила механізми для відокремлення Закарпаття. URL: https://zik.ua/news/2019/05/10/gennadiy_moskal_zayavyv_shcho_detsentralizatsiya_stvoryla_mehanizmy_dlya_1569033

¹⁸⁵ Лідер ультраправого угорського "Йоббіка" на Закарпатті заговорив про автономію. URL: <https://zakarpatty.net.ua/News/192038-Lider-ultrapravohohorsko-ho-lobbika-naZakarpatti--zahovoryv-pro-avtonomiiu-VIDEO>

експертного середовища, створення ОТГ з врахуванням компактного проживання угорської національної меншини в області сприятиме як деполітизації "угорського питання", так і зниженню напруги в українсько-угорських відносинах¹⁸⁶.

У Одеській області прослідковувалися проблеми зі створенням ОТГ у районах з компактним проживанням болгар, гагаузів, молдован (Болрадський, Ізмаїльський та Ренійський райони), яке супроводжувалося пасивністю громад у процесі об'єднання та низькою поінформованістю про хід реформи¹⁸⁷. Також окремі лідери етнічних громад області різко критикували урядовий проєкт створення ОТГ області за неврахування історичних, національних, культурних та мовних чинників у ході реформи¹⁸⁸. Був наявним і спротив на рівні окремих населених пунктів, жителі яких не бажали об'єднуватися з іншими громадами через етнічну належність їх мешканців¹⁸⁹. У експертних колах було поширене переконання, що проблеми зі створенням ОТГ у Одеській області мали швидше політичне, ніж етнічне підґрунтя¹⁹⁰. А окремі керівники органів місцевого самоврядування у етноконтактних регіонах Одеської області заявляли, що проблеми створюють політики, зацікавлені в об'єднанні всіх болгарських сіл у один район¹⁹¹.

¹⁸⁶ Бакальчук В. О. Основні тенденції громадської активності національних меншин в Україні у контексті реформи децентралізації. Аналітична записка. Серія "Громадянське суспільство", № 1, 2019. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-08/ANALIT%20BAKALCHUK%20CIVIL%20SOCIETY%20%23%201%202019.pdf>

¹⁸⁷ Реформа місцевого самоврядування на Півдні України: проблеми і перспективи. URL: https://issuu.com/irf_ua/docs/dp-2016-46

¹⁸⁸ На встрече нардепа от Одесщины с Премьер-министром Украины достигнуты важные договоренности по актуальным вопросам. URL: <http://antonkisse.com/na-vstretche-nardepa-otodessthtin-s-premyer-ministrom-ukrain-dostignut-vazhne-dogovorennosti-po-aktualnym-voprosam/>

¹⁸⁹ Об'єднання громад в етноконтактних регіонах: особливості та перспективи. С. 32–33. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/505/1.pdf>

¹⁹⁰ Етнічний фактор не стоїть на заваді об'єднанню громад. Результати дослідження. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11970>

¹⁹¹ Об'єднання громад в етноконтактних регіонах: особливості та перспективи. С. 33. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/505/1.pdf>

Глибинні інтерв'ю, проведені ВГО "Асоціація сприяння самоорганізації населення" з представниками громад, розташованих в етноконтактних зонах, показали, що соціально-економічні фактори здебільшого переважають над етнічними. Респонденти вказували на такі чинники, що впливали на бажання створити громаду в тій чи іншій конфігурації, як: розташування сіл та природні ресурси; наявність інфраструктури (стан доріг, транспортне сполучення, медичні заклади); економічна спроможність (наявність прибуткових об'єктів на території)¹⁹².

3) психологічний фактор – очікування катастрофи (небезпека закриття бюджетних установ та підприємств, втрата робочих місць, занепад периферійних сіл), недовіра до центральної та місцевої влади, страх перед новим, зневіра, нерозуміння перспектив у цілому¹⁹³.

Причинами повільного об'єднання громад були такі прояви суспільної кризи, як бідність населення та пов'язаний з нею низький рівень раціонального мислення, недостатня поінформованість та погана комунікація між народом та владою. Наведений перелік призвів до появи у суспільній свідомості низки побоювань, пов'язаних з децентралізацією, які, врешті-решт, стали факторами сповільнення темпів реформи:

а) страх, що внаслідок об'єднання населених пунктів у одну громаду відбудеться зменшення об'єктів соціальної сфери (об'єднання/закриття шкіл, дитячих садочків, амбулаторій та сільських рад);

б) страх перед посиленням локальних еліт, коли "не буде сільради – не буде села, а місцеві "князьки" чинитимуть беззаконня"¹⁹⁴.

¹⁹² Децентралізація та етнічні аспекти. Дослідження ВГО "Асоціація сприяння самоорганізації населення". URL: <https://www.ednist-fond.com.ua/2020/01/15>

¹⁹³ Аналітичний звіт за підсумками міжрегіонального дослідження участі громадськості у процесах об'єднання та розвитку територіальних громад. Одеса, 2016. С. 5. URL: <https://samorg.com.ua/wp-content/uploads/2016/11/Analitichniy-zvit-povniy.pdf>

¹⁹⁴ Голубева О. Зради і перемоги децентралізації: Що здобули ОТГ Львівщини від об'єднання. URL: <https://ua.112.ua/siatji/zrady-i-peremohydetentralizatsii-shcho-zdobuly-oth-lvivshchyny-vidobiednannia-482136.html>

Згідно із даними соціопитувань Фонду "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва такого сценарію побоювалося 21,0% респондентів у листопаді 2014 р.¹⁹⁵, 26,8 % – у 2016 р., 28,7 % – у 2017 р., 22,7% – у 2018 р.¹⁹⁶ та 29,7 % – у 2020 р.¹⁹⁷.

в) страх перед скороченням населення і зникненням малих населених пунктів, уявлення про децентралізацію як про своєрідний "акт геноциду, спрямованого на винищення українського села"¹⁹⁸. Такі побоювання були поширеним явищем. Згідно із даними соціологічних опитувань, у листопаді 2014 р. на депопуляцію в якихось районах як негативний очікуваний наслідок реформи децентралізації вказувало 8,1% опитаних¹⁹⁹, 2016 р. – 14,7 %²⁰⁰, 2017 р. – 15,9 %, а у 2018 р. та 2020 р. – близько 22 %²⁰¹.

Значною мірою на темпи проведення реформи і об'єднання територіальних громад впливали пасивність і байдужість місцевих жителів, корені якої крились у недовірі до органів влади, переконанні, що вони мало впливають на неї. Так, за результатами соціологічного дослідження у міських громадах України, прове-

¹⁹⁵ Галузевий моніторинг № 18. Результати загальнонаціонального опитування міського населення України та службовців органів місцевого самоврядування міст щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади. URL: http://auc.org.ua/sites/default/files/mon18_lobkdalynka_tak.pdf

¹⁹⁶ Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan>

¹⁹⁷ Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naselennya-shchodo-reformi-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ>

¹⁹⁸ Колотвин П., Шевчук М. Плюси та мінуси децентралізації на Одещині. URL: <https://news.informer.od.ua/page2317844.html>

¹⁹⁹ Галузевий моніторинг № 18. Результати загальнонаціонального опитування міського населення України та службовців органів місцевого самоврядування міст щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади. URL: http://auc.org.ua/sites/default/files/mon18_lobkdalynka_tak.pdf

²⁰⁰ Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan>

²⁰¹ Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naselennya-shchodo-reformi-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ>

деного у листопаді 2015 р., абсолютна більшість жителів міст була незадоволена поточним рівнем свого впливу на рішення влади у власних населених пунктах – таких виявилось 74%, тоді як лише 9% були безумовно або скоріше задоволені таким впливом²⁰². До причин повільного об'єднання громад відносимо і менталітет місцевого населення, мешканці частини громад, керуючись девізом "моя хата скраю", займали вичікувальну позицію, лише спостерігаючи за досвідом досягнень/невдач інших.

4) географічний фактор – пов'язаний із погіршенням доступу місцевого населення до соціальних послуг унаслідок збільшення відстані до центру їх надання. Так, наприклад, мешканці одного із сіл Хмельницької області проігнорували участь у виборах, протестуючи проти приєднання їхнього села до Чемеровецької ОТГ. Свою позицію вони мотивували бажанням приєднатися до Смотрицької ОТГ, відстань до центра якої становила 3 км, тоді як до Чемеровець – 30 км²⁰³. У Іллінівській ОТГ на Донеччині невдоволення мешканців окремих сіл було пов'язане із ускладненням доступу до здобуття середньої освіти²⁰⁴.

5) екологічний фактор – був однією з важливих перепон на шляху приєднання сіл до міських ОТГ. Органи місцевого самоврядування сіл та селищ здебільшого вважали, що для міст таке приєднання розширює можливості безперешкодного виведення шкідливих та небезпечних виробництв за свої межі (відкриття нових звалищ для захоронення твердих побутових відходів, будівництво заводів з їх переробки). У свою чергу, для сіл та селищ це могло б призвести до погіршення екології на їх території та

²⁰² Галузевий моніторинг № 18. Результати загальнонаціонального опитування міського населення України та службовців органів місцевого самоврядування міст щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади. С. 21. URL: http://auc.org.ua/sites/default/files/mon18_1obkdalynka_tak.pdf

²⁰³ Пальчук В. Підсумки перших місцевих виборів в об'єднаних територіальних громадах 11 і 18 грудня 2016 року. Україна: події, факти, коментарі. 2017. № 2. С. 30–45. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2017/ukr2.pdf>

²⁰⁴ Гончарова Є. Самоврядування біля лінії фронту. URL: <https://tyzhden.ua/publication/191025>

прискорення скорочення населення, а також до знищення рекреаційних зон за межами міст²⁰⁵.

Аналіз процесу об'єднання територіальних громад у ході децентралізації показав його часову і географічну нерівномірність. Те, що в одних областях створення ОТГ проходило швидше, а в інших повільніше, вказує на залежність цього процесу від позиції політичних акторів різних рівнів – центрального, регіонального, субрегіонального і місцевого²⁰⁶.

Визначальний вплив на швидкість та ефективність проведення реформи децентралізації у конкретному регіоні мали ОДА та обласні ради. Зважаючи на надані їм повноваження (ОДА здійснювали розробку та подавали на розгляд обласних рад перспективні плани формування спроможних громад області; надсилали остаточні рішення громад про об'єднання до ЦВК щодо призначення перших виборів в ОТГ; обласні ради брали участь у розробці перспективних планів формування спроможних громад, а також розглядали їх на сесіях, вносили зміни та затверджували) ці органи влади могли як сприяти, так і перешкоджати децентралізаційним процесам.

Ми виділяємо три групи регіонів за ставленням обласного керівництва до реалізації реформи децентралізації: 1. Конструктивна позиція/підтримка; 2. Пасивний спротив; 3. Активний спротив.

Всебічною підтримкою реформа користувалась у Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Тернопільській, Хмельницькій, Чернігівській областях. Тут створення ОТГ проходить швидко і без особливих труднощів, а регіони лідирували у різних рейтингах.

²⁰⁵ Котенко Н. В., Решетняк Я. В. Фіскальна децентралізація: досвід вразливості сільських територіальних громад в Україні. IV Міжнародна науково-практична конференція "Фінансові аспекти розвитку держави, регіонів та суб'єктів господарювання: сучасний стан та перспективи". м. Одеса. Травень. 2017. С. 243–245.

²⁰⁶ Див.: Горбатюк М. Вплив регіональної і місцевих політичних еліт на проведення реформи децентралізації у Вінницькій області. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2019/1 (97). С. 97–122.

Пасивний спротив спостерігався, наприклад, у Київській, Вінницькій та Одеській областях. Особливо критична ситуація зі створенням ОТГ склалась у Київській області, де реформа була фактично заблокована через величезний негативний вплив політичних еліт державного та регіонального рівня, незадовільну роботу облдержадміністрації через часту зміну голови ОДА, відсутність місцевих еліт, спроможних проводити реформи, звільнення обласної ради із затвердженням перспективного плану формування територіальних громад регіону²⁰⁷.

Прикладом активного спротиву була Закарпатська область, де голова ОДА Г. Москаль (2015–2019 рр.) тривалий час відкрито перешкоджав проведенню реформи. Перш за все він вбачав у впровадженні реформи загрозу активізації сепаратизму в області та утворення національних територіальних автономій²⁰⁸. До 2019 р. Закарпаття було єдиним регіоном в Україні, де не було затверджено перспективний план формування спроможних громад через небажання голови ОДА вносити його на розгляд обласної ради²⁰⁹. Документи, які громади подавали на затвердження, ОДА або відмовлялася приймати, або повертала з формальними претензіями. Результати слухань ОДА ігнорувала, заявляючи, що в них взяла участь недостатня кількість членів громади²¹⁰. Понад те, Г. Москаль подавав позовну заяву до Верховного Суду України з проханням скасувати окремі положення Закону "Про добровільне об'єднання територіальних громад", аргументуючи її тим, що

²⁰⁷ Про проблеми об'єднання територіальних громад – на засіданні правління Київського РВ АМУ. URL: <http://auc.org.ua/novyna/pro-problemy-obyednannya-terytorialnyh-gromad-na-zasidanni-pravlinnya-kyuyivskogo-rv-amu>; За кулісами децентралізації. Чому буксує улюблена реформа Гройсмана. URL: <https://glavcom.ua/publications/za-kulisami-decentralizaciji-chomu-buksuje-ulyublena-reforma-groysmana-526775.html>

²⁰⁸ Геннадій Москаль заявив, що децентралізація створила механізми для відокремлення Закарпаття. URL: https://zik.ua/news/2019/05/10/gennadiy_moskal_zayavyv_shcho_detsentralizatsiya_stvoryla_mehanizmy_dlya_1569033

²⁰⁹ Москаль пояснив, чому не підписує план створення ОТГ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2432757-moskal-poasniv-comu-ne-pidpisue-plan-stvorennia-otg.html>

²¹⁰ Децентралізація в Україні. Досягнення, надії і побоювання. С. 18. URL: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_UK_2017.pdf

низка положень суперечить Конституції та законам України. Втім, Верховний Суд відмовив Г. Москалю у відкритті провадження²¹¹. Перспективний план формування територіальних громад Закарпатської області був затверджений лише після зміни керівництва ОДА.

Найбільший спротив реформі спостерігався на районному рівні. Він був повсюдний і не мав географічних особливостей. Серед противників децентралізації найчастіше були голови районних державних адміністрацій та голови і депутати районних рад, які побоювалися втратити контроль над ресурсами, повноваження та посади в разі створення об'єднаних територіальних громад та подальшого укрупнення районів чи ліквідації РДА. Деякі регіональні експерти акцентували увагу на небажанні районної влади віддавати повноваження новоствореним ОТГ. Майже половина опитаних голів ОТГ зізнались у погіршенні стосунків з органами районної влади після завершення процесу об'єднання, і практично жоден із опитаних не відзначив покращення відносин²¹².

Типовими формами протидії створенню ОТГ з боку голів РДА, голів/депутатів районних рад були відкрита агітація проти об'єднання; сприяння організації збору підписів проти об'єднання в громадах; тиск на громади з метою об'єднання їхніх територій у вигідному для районного керівництва форматі; блокування проєктів рішень громад про об'єднання; ігнорування судових постанов; фінансовий тиск (виділення фінансування необ'єднаним громадам за умови, що вони не будуть об'єднуватись)²¹³.

Проведенню реформи також опиралися місцеві бізнес-еліти, що не хотіли втратити вплив на сільські та районні ради, оскільки

²¹¹ Чурилова К. Закарпатській ОДА відмовили у скасуванні окремих норм закону про децентралізацію. URL: https://zaxid.net/verhovniy_sud_vidmoviv_zakarpatskiy_oda_u_skasuvanni_okremih_norm_zakonu_pro_detsentralizatsiyu_n1453927

²¹² Децентралізація: результати, виклики та перспективи. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-rezultati-vikliki-i-perspektivi>

²¹³ Горбатюк М. Вплив регіональної і місцевих політичних еліт на проведення реформи децентралізації у Вінницькій області. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2019. Вип. 1. С. 110–111.

створення ОТГ супроводжувалося переформатуванням органів влади та зміною акцентів в управлінні на користь громад. У низці аграрних регіонів (Вінницька, Черкаська області) реформа пробуксовувала через небажання агрохолдингів втратити доступ до дешевої оренди землі, вартість якої зростає у разі проведення інвентаризації землі, що є неодмінною умовою створення ОТГ. Прикладом втручання місцевих бізнес-еліт у процес децентралізації може бути вплив компанії ДТЕК на створення Добропільської ОТГ на Донеччині, про що свого часу заявляв голова Донецької обласної державної адміністрації П. Жебрівський²¹⁴.

В окремих випадках спостерігався спротив створенню ОТГ на рівні сільських голів, особливо у районах із дорогою землею, оскільки в разі об'єднання двох сільських рад в одну одна з них втрачала можливість розподіляти земельні ділянки²¹⁵. Також небажання об'єднуватися зі сусідами було помітне у громадах, голови яких не мали впевненості у перемозі на наступних місцевих виборах.

Наближення чергових місцевих виборів у 2020 р. поставило центральну владу перед необхідністю подолати практику паралельного існування спроможних та повноважних об'єднаних територіальних громад і територіальних громад з обмеженими повноваженнями, відійти від принципу добровільності та завершити реформу адміністративним способом.

Першим важливим кроком на цьому шляху було остаточне завершення роботи над перспективними планами формування територій громад. 27 травня 2020 р., після затвердження Кабінетом Міністрів України трьох останніх перспективних планів, ними було покрито 100% території всіх 24 областей України²¹⁶.

²¹⁴ Жебрівський пообіцяв Ахметову проблеми. URL: https://dt.ua/POLITICS/zhebrivskiy-poobicyav-ahmetovu-problemi-229940_.html

²¹⁵ За кулісами децентралізації. Чому буксує улюблена реформа Гройсмана. URL: <https://glavcom.ua/publications/za-kulisami-decentralizaciji-chomu-buksuje-ulyublena-reforma-groysmana-526775.html>

²¹⁶ Дайджест децентралізації на ТК РАДА – основа адмінтерустрою базового рівня: Уряд затвердив перспективні плани усіх областей. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12496>

Винятком стала окупована територія Криму, де, за словами Прем'єр-міністра Д. Шмигала, плани формування територій ОТГ будуть затверджені після деокупації²¹⁷.

Наступним викликом перед урядом була потреба підвищення рівня спроможності громад, що мало забезпечити їх укрупнення. Теоретично існувало два варіанти укрупнення – примусове включення до них прилеглих населених пунктів, які свого часу не погодилися на добровільне об'єднання, та приєднання менш спроможних громад до більш спроможних. Станом на травень 2020 р. за даними Всеукраїнської асоціації ОТГ під укрупнення мали потрапити 127 об'єднаних громад, а це приблизно 10 % із тих, які пройшли шлях добровільно²¹⁸.

На підставі перспективних планів формування територій громад областей Кабінет Міністрів України розробив і 12 червня 2020 р. затвердив розпорядження про адміністративні центри та території територіальних громад усіх 24 областей України²¹⁹. В результаті, у країні було створено 1469 спроможних територіальних громад (у т. ч. 31 на непідконтрольній території в межах Донецької та Луганської областей)²²⁰. Таким способом Кабмін фактично сформував нову територіальну основу місцевого самоврядування, а Центральна виборча комісія дістала законну підставу для призначення перших місцевих виборів у 2020 р. на новій територіальній основі.

Унаслідок затвердження розпоряджень уряду від 12 червня 2020 р. про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад областей і подальшого приєднання низки менш спроможних об'єднаних територіальних громад

²¹⁷ Кабмін затвердив плани формування територій ОТГ в Запорізькій, Львівській та Одеській областях. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/665071.html>

²¹⁸ Всеукраїнська асоціація ОТГ просить владу не допустити знищення вже наявних громад під час затвердження перспективних планів. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/660695.html>

²¹⁹ Про формування територіальних громад. URL: <https://decentralization.gov.ua/gromadas/legislation>

²²⁰ Перелік територіальних громад. URL: <https://decentralization.gov.ua/newgromada>

до більш спроможних кількість ОТГ з червня по вересень 2020 р. зменшилася з 1074 ОТГ до 983 ОТГ.

Наступним етапом реформи стало упорядкування адміністративно-територіального устрою на субрегіональному рівні. Районний поділ, що існував на середину 2020 р., уже не відповідав вимогам часу. Із 490 районів 26 були вже повністю покриті спроможними громадами, ще у 173 районах ОТГ займали 50% і більше їхньої площі. Переважна більшість повноважень перейшла від органів влади районного рівня до громад. Тобто система була не збалансована²²¹. Виникла гостра потреба забезпечити відповідність системи адміністративно-територіального устрою районного рівня сучасним вимогам та європейським стандартам, що також сприятиме визначенню обґрунтованої територіальної основи для діяльності органів виконавчої влади.

1 липня 2020 р. Комітет з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування рекомендував Верховній Раді України прийняти проект Постанови про утворення та ліквідацію районів²²². Проти прийняття постанови виступило 469 голів громадських організацій, експертів, депутатів місцевих рад, голів міст та ОТГ, які вимагали спочатку внесення змін до Конституції, де б визначалось, яку роль влада відводить субрегіональному рівню, а вже потім вносити інші законопроекти, які будуть приводити законодавство в гармонію з новим конституційним дизайном²²³. Проти запровадження нової структури адміністративно-територіального поділу України виступили фракції "Європейська Солідарність" і ВО "Батьківщина"²²⁴. Втім, не зважаючи на певний

²²¹ Реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня (районів). URL: <https://decentralization.gov.ua/new-rayons>

²²² Постанова про утворення та ліквідацію районів готова до розгляду у Верховній Раді. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12582>

²²³ Більше двохсот лідерів місцевого самоврядування закликали депутатів не голосувати за реорганізацію районів та оголошення виборів до районних рад до закінчення консультацій з децентралізації. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-vms-vikrili-rosiyskogo-agenta-novini-ukrajini-50094552.html>

²²⁴ Сміян Н. Місцеві вибори призначено на 25 жовтня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/333331>

спротив, 17 липня 2020 р. Верховна Рада України прийняла Постанову № 3650 "Про утворення та ліквідацію районів", згідно якої на субрегіональному рівні адміністративно-територіального устрою України замість 490 старих районів з'явилося 136 нових²²⁵.

15 липня 2020 р. Верховна Рада України призначила перші вибори депутатів місцевих рад територіальних громад та їх голів на 25 жовтня 2020 р., що мали відбутися у 1438 з 1469 ОТГ (за винятком 31 громади на непідконтрольній території Донецької та Луганської областей)²²⁶. Ці вибори мали низку особливостей, зокрема: вибори відбулися на новій територіальній основі; вибори депутатів місцевих рад були проведені за новою виборчою системою; місцеві вибори передбачали дотримання гендерної квоти (серед кожних п'яти кандидатів у списку мало бути щонайменше дві жінки).

Фактично місцеві вибори 25 жовтня 2020 р. стали завершальним етапом процесу формування ОТГ. Після них усі громади вийдуть з-під впливу районних органів влади. Район матиме свої повноваження і джерела наповнення бюджету, які не перетинатимуться з повноваженнями і ресурсами громад. Усі громади будуть рівними за статусом і матимуть прямі бюджетні відносини з державою. Основною функцією районів буде координація територіальних підрозділів органів виконавчої влади²²⁷. Однак новостворені громади зможуть сформувати свій бюджет лише із 1 січня 2021 р.

²²⁵ Про утворення та ліквідацію районів. Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 р. № 807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>

²²⁶ Про призначення чергових місцевих виборів у 2020 році. Постанова Верховної Ради України від 15 липня 2020 р. № 795-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/795-20#Text>

²²⁷ Постанова про утворення та ліквідацію районів готова до розгляду у Верховній Раді. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12582>

1.4. МАНІПУЛЯТИВНІ ПРАКТИКИ В ДІЯЛЬНОСТІ ВЛАДІ Й ОПОЗИЦІЇ

Маніпуляція свідомістю – одна з найбільших загроз, із якою зіткнулася сучасність. І річ не в тім, що маніпуляція свідомістю – новітній феномен. Політика, релігійне життя, культурний процес і поготів – навіть сама комунікація як така – завжди й неминуче містять елементи маніпуляції. Однак тільки нині, з розвитком засобів інформації, які надали маніпулятивним практикам тотального характеру, та з поступом поведінкових наук, котрі привернули увагу до цього феномену, маніпуляція свідомістю почала усвідомлюватись як загроза і джерело соціальної фобії.

Аби чітко проаналізувати маніпулятивні практики, які мають місце в українському політичному житті, необхідно, насамперед, визначитися із поняттями. Зокрема, уточнити відмінність між маніпуляцією свідомістю і політичною комунікацією. Маніпуляція свідомістю розгортається в процесі комунікації і є одним із її проявів. Маніпуляція свідомістю – це вплив на реципієнта (соціальну групу чи все суспільство загалом). Якщо є об'єкт, яким маніпулюють, то, відповідно, є й суб'єкт, який здійснює маніпуляцію. Отже, витоки маніпуляції свідомістю лежать у мотивації суб'єкта-маніпулятора. Однак сам феномен маніпуляції настає лише після того, коли маніпулятивна спроба досягає успіху. Отже, маніпуляція свідомістю визначається соціально-політичним фактом, тоді, коли, по-перше, є суб'єкт-маніпулятор і, по-друге, є об'єкт-маніпульований, котрий піддається впливу. Маніпуляція свідомістю є, таким чином, "двостороннім рухом". Отже, варто розрізняти: 1) мотивацію до маніпулятивних дій; 2) акт маніпуляції, котрий здійснюється об'єктом маніпуляції; 3) поведінку маніпульованого об'єкта.

У свою чергу, кажучи про акт маніпуляції, зазначимо, що останній містить такі складники: а) раціональна аргументація, з якою маніпулятор звертається до цільової аудиторії; б) емоційний супровід, котрий, зазвичай, домінує над раціональними аргументами, – метафори, особистісні історії, заклики до справедливості, конструювання образу ворога, знеособлення опонента тощо;

3) конструювання ситуації, в якій раціонально й емоційно мотивований суб'єкт переходить до певних дій – каналізація політичної активності.

Кажучи про розрізнення політичної комунікації та політичної маніпуляції, за основу треба брати мотивацію і ставлення до цільової аудиторії. Адже в політичній комунікації як такій також є раціональна аргументація, емоційний супровід як апеляція до ірраціональних образів і каналізація масової активності у потрібному річищі. Розрізнення ж проходить саме у сфері мотивації та ставлення до реципієнтів. Аби конкретизувати сутнісну відмінність, варто звернутися до однієї з етичних максим, сформульованих Е. Кантом: *стався до іншого не як до засобу, а тільки як до мети*. Коли суб'єкт використовує соціальну групу чи все суспільство як засіб для досягнення лише своїх егоїстичних інтересів, то ми маємо справу з маніпуляцією свідомістю. І вона відсутня, коли політик, апелюючи до суспільства чи соціальної групи (наприклад, прибічників його політичної партії), має на меті інтереси тих, до кого він звертається.

Ми ще повернемося до "механіки" маніпулятивних актів і цілей, які мають на меті суб'єкти-маніпулятори, коли аналізуватимемо українські реалії. Наразі ж звернімося до феномену, який доцільно визначити поняттям "готовність до маніпульованості". Бо, як ми вже зазначали, маніпуляція свідомістю є "двостороннім рухом". Відповідно, здійснення маніпуляції неможливе і без дій маніпулятора, і без сугестивної готовності маніпульованого об'єкта, яка дуже часто нагадує слова О. Пушкіна "Я сам обманываться рад".

Підходячи до означеної проблеми, важливо наголосити: у понятті "маніпуляція свідомістю" важливою є не лише лексема "маніпуляція", а й "свідомість". Тобто, зміни політичної активності відбуваються завдяки зміні свідомості. Такими чином, досягнути феномен маніпуляції можна тільки зрозумівши ті трансформації свідомості, які відбуваються під дією певних впливів. У свою чергу, впливи на раціо- й емоційну сферу об'єкта мають не механічний характер. Будь-яка інформація, зокрема й маніпулятивного змісту, піддається рефлексії – вона аналізується, їй дається

оцінка "важлива– неважлива", "істинна– хибна" тощо. Такий аналіз інформації – цілеспрямований чи мимовільний, індивідуальний чи такий, який опирається на авторитети, – не є, однак, достатньою підставою для політичної активності. Суб'єкт завжди пов'язує інформацію із власною особистістю. Таким чином, оцінювання інформації має не тільки предметний характер, а й характер особистісної рефлексії. Отже, ми маємо послідовність двох процесів: перший – оцінювання інформації; другий – сприйняття її як особистісно значущої чи індивідуальної. Значуща інформація, у свою чергу, може оцінюватися як повідомлення про загрозу чи можливі вигоди. Варіативність реакцій в обох випадках може бути дуже різною, розгортаючись від найрізноманітніших форм витіснення до активності.

Наразі ми не можемо проаналізувати всі форми сприйняття інформації. Зосередимося тільки на тих випадках, коли маніпулятивні спроби мають предметом радикальну зміну свідомості реципієнта. Адже саме в цьому випадку ми говоримо про маніпуляцію свідомістю. І тут треба наголосити: згідно з теоріями особистості, які представлені в працях Зигмунда Фрейда, Еріха Фромма, Еріка Еріксона та ін., свідомість тяжіє до цілісності, тобто Его витісняє всі повідомлення, які йдуть у розріз із його базовими конструктами. Завдяки цьому, наголошує Еріксон, зберігається цілісність особистості. Таким чином, до снаги дійти умовиводу: маніпуляція свідомістю не є довільною. Вона може мати успіх тільки в тому разі, коли актуалізує, виводить на рівень свідомості вже наявні когнітивні конструкти. Отже, перший базовий принцип маніпуляції свідомістю – апеляція до, як правило, прихованих фобій, потреб та очікувань, які властиві реципієнту; другий – морально-естетичне схвалення об'єкта, який піддається маніпуляції, тобто конструювання його образу Я як незрівнянно вищого, аніж до етапу участі у маніпуляції. Таким чином, маніпуляція свідомістю завжди, по суті, "продає" об'єктові його бажане Я. Наприклад, звільняє, за відомим висловом, від химери совісті. Але "від химери совісті" можна звільнити тільки в тому разі, коли совість уже була обтяжливою й існувала потреба звільнитися від її тягаря, однак це жадання витіснялось як

несхвальне зі соціального погляду. Аналогічну гру зі звільненням і схваленням можна простежити і в інших маніпулятивних практиках.

Як ми зазначали, сприйняття мініпулятивних впливів опосередковується предметною й особистісною рефлексією. Останній піддаються витіснені складники підсвідомості. Однак свідомість вдається до витіснення з наявних на те соціальних причин. Відмова ж від витіснення неминуче веде до внутрішнього конфлікту, який також має передбачатись у акті маніпуляції. Простіше кажучи, маніпулятор повинен надати санкцію ігнорувати соціальний мотив, який спричиняв витіснення. Таким чином, маніпуляція свідомістю дає ілюзію доброчесності. Маніпульована особистість цілком усвідомлює, що вона є предметом гри. Проте вона водночас і приймає визначену їй роль, і рефлексує факт власної згоди на маніпуляцію. Утім, статус предмета маніпуляції є етично заниженим, а це мимоволі викликає психологічне неприйняття і самої маніпуляції, і готовності до підпорядкованого статусу, що спричиняє болісні переживання й агресію як соціальну, так і власну. Коли людина намагається уникнути переживання аморальності, то досягти цього можна у два способи: або змінити ситуацію (подолати маніпуляцію), або змінити ставлення до ситуації (погодитися на маніпуляцію, замістивши образ Я)²²⁸.

Звернімо увагу й на те, що являє собою особа, яка в підпорядкованому статусі бере участь у маніпулятивній грі. Ця особа, безперечно, переживає кризу діяльності. Відчуваючи брак здатності реалізувати ближні цілі, вона може ставити собі цілі об'єктивно недосяжні, завдяки чому отримує слушне виправдання постійним поразкам і бездіяльності. Наслідком стає конфліктна самооцінка: поєднання претензії на якусь визначальну роль і відчуття цілковитої нікчемності. Останнє переживання вносить дискомфорт, і тоді особа створює собі образ ворога, на котрому й

²²⁸ Бушанський В. В. Маніпуляція свідомістю: від фрустрації до нової ідентичності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. № 5 (55). С. 74–86.

лежить провина за всі негаразди. Цей ворог (реальний чи уявний) стає об'єктом, на якого спрямовується агресія. Але агресія (з огляду на рефлексію соціальної нереалізованості) спрямовується об'єктом маніпулювання і на самого себе. Як наслідок, агресія стає основною формою діяльності. Тобто, катування інших і самого себе перетворюється на мету і, до того ж, на мету цілком досягну. Не маючи успіху в продуктивній діяльності, особа скеровує всі зусилля на деструкцію. Звісно, руйнування – не така вже й проста справа. Вона теж потребує зусиль, наполегливості та системності. Але емоційне переживання спричинених і відчутих страждань створює враження своєрідної повноти буття. Це Р. Декарту, аби пересвідчитись у тому, що він існує, потрібно було просто збагнути, що він мислить. Але Декарт був філософом і математиком. А нефілософам і нематематикам для осягнення факту існування достатньо страждання: я страждаю, а отже – існую. І поготів, цілком можливо, що страждання є не лише достатнім, а й необхідним чинником усвідомлення існування.

Отже, підбиваючи певний підсумок, варто конкретизувати функціональну структуру сприйняття маніпуляції свідомістю. Остання опосередковує такі складники: 1) фрустровану особистість (наголосимо: нефрустрована свідомість не може бути предметом маніпулювання), 2) прояви фрустрованості – соціальну й особистісну агресію, 3) рефлексію та переживання аморальності, 4) уникання переживання шляхом зміни оцінки ситуації, що досягається лише шляхом заміщення образу Я.

Маніпуляція свідомістю, спрямовуючись на фрустровану особистість, використовує її агресивну мотивацію. Відбувається "каналізування" агресії, надання їй легітимності, певної законності. Агресія, яка християнською культурою трактується негативно і тому й засуджується, набуває виправданості. І маніпульований об'єкт, проявляючи агресію, цілком слушно може вважати, що він діє морально, адже діє за соціальною згодою.

Фрустрованість завжди супроводжується саморуйнуванням. І що більше особистість проявляє соціальну агресивність, то більше, з огляду на докори надсвідомості, вдається й до власної агресії. Прагнучи уникнути цього деструктивного стану, вона із

заповзяттям вдається до соціальної агресії, котра дає відчуття моральності. Це відчуття моральності та соціальної активності у формі агресивної поведінки набуває синтезового втілення в новому образі Я.

Соціальна активність є складним феноменом. Вона включає картину світу й образ самосвідомості особистості. Картина світу, у свою чергу, опосередковує: а) релігійно-метафізичні уявлення (релігійна віра, теїзм, атеїзм), б) міфологічний образ природи та життя як такого, в) особистісний сенс життя і смерті, г) соціально-політичні цінності та поведінкові навички, г) історичну свідомість, д) образ власного Я, що тісно пов'язаний із національно-етнічною та соціальною ідентичністю, а також соціально-політичними цінностями. Таким чином, соціальна активність суб'єкта, який є об'єктом маніпуляції, не може бути випадковим і відстороненим процесом. Вона неодмінно потребує системного обґрунтування: релігійно-метафізичної санкції, узгодженості з розумінням життя, відповідності соціально-політичним цінностям, історичної образності (тощо). Саме тому маніпуляції свідомістю передують створення ситуації соціально-культурного відчаю. Людина має пережити стрес. І це відчуття катастрофічності життя мусить тривати доволі довго, аби людина втратила віру в усі цінності і вдалася до агресивної поведінки. Відтак маніпуляція свідомістю призводить не тільки до поведінкових проявів, а й до ментальних новоутворень. Аби, маніпулюючи свідомістю, змусити людину до певних учинків, потрібно не лише змінити її уявлення про соціально-політичну ситуацію, а й змінити образ її Я, для чого принадити її новою релігійно-метафізичною, соціально-політичною, національно-етнічною й особистісною ідентичністю. Цілком зрозуміло, що для таких експериментів найпридатніша фрустрована особистість, якій осоружне її безпорадне і вразливе Я.

Отже, привернувши увагу, по-перше, до особистості об'єкта маніпулювання, поведінка якого визначається наслідками маніпуляції свідомістю, та, по-друге, присутніх рис такої свідомості, зосередьмося на самій "механіці" маніпуляції. Наше трактування цього поняття дещо відрізняється від запропонованих іншими авторами, що містяться, зокрема, в антології "Маніпуляція

свідомістю", опублікованої у 30-му числі часопису "І". Скажімо, М. Попович у розмові з упорядником цього числа журналу Я. Чайковським наголошував, що маніпуляція свідомістю насамперед зосереджується на емоційній сфері людини (її "занепокоєнні", "страхах", "прагненнях"), і водночас зазначає: "Там, де люди активно чогось хочуть, ними маніпулювати неможливо. Маніпулювати можна тільки там, де люди більш-менш пасивні"²²⁹. Погляд М. Поповича, безперечно, слухний: особистість, увесь світогляд якої визначається екраном телевізора, дуже легко піддається маніпуляції. Однак для нас принципове значення має аналітика людської "пасивності": чим вона зумовлюється й до чого призводить? Цілком зрозуміло, що позірно пасивна людина може бути активною духовно. І навпаки, людина, яка спричиняє забагато галасу, може нічого з себе не являти. Та не в цьому суть. Коли йдеться про пасивну людину, то конотативно розуміється людина споживчого суспільства, обиватель, цінності якого визначаються телевізійною рамкою. Для такого індивіда меркантильна мотивація, як правило, є домінантною. Саме такий тип особистості – цільова аудиторія всіх маніпулятивних дій, у яких ключове слово "вигідно". Скажімо, доцільність провадити торговельні операції з окупованим Кримом обґрунтовується саме за допомогою такої риторики; дніпровську воду можна постачати до Криму, бо це – "вигідно". Заперечення таких маніпуляцій базується на цінностях більш високого штибу – неприпустимості торгівлі з країною-окупантом.

Така мотивація суто ідеалістична. Але їй протистоїть аргументація на рівні матеріальних цінностей. Однак, якщо звернутися до історії, то можна побачити, що таке протиставлення суто умоглядних і матеріальних цінностей уже мало місце. Пригадаймо риторику довкола продовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі, яка зводилася виключно до гендлярської аргументації: "знижка" на газ, виплати за оренду самої бази, можливість контрактів на ремонт кораблів тощо. Ця меркантильна логіка була щиро прийнята частиною істеблїшменту

²²⁹Попович М. Байдужість – поле для маніпуляції. *І*. 2003. № 30. С. 10–25.

та громадськості. Принаймні інших аргументів чути не було. Утім, лихварська риторика та маніпуляція свідомістю – не завжди тотожні речі. Остання може звертатися (і зазвичай звертається) до високих етичних мотивів. Річ лише в тім, що в спеціально створеній ситуації об'єкт маніпуляції (із огляду на особливості ситуації та властивості йому свідомості) іноді й не годен розпізнати фальшивість закликів, скажімо, до патріотизму та самопожертви. І водночас, беручи участь у запропонованих формах діяльності, що розгортається під пафосну барабанну тріскотню, він керується деструктивними мотивами.

Загалом тотожний погляд на маніпульовану особистість поділяє і С. Московічі. Французький автор бере за основу запропоноване Г. Ле Боном трактування масової психології. Саме людина з натовпу (пасивний обиватель, про якого мовить і М. Попович) є представником аудиторії, що піддається ідеологічному навіюванню. Політична пропаганда, наголошує Московічі, послуговується спрощеними гаслами-формулюваннями. Зрештою, політичний дискурс перетворюється на суцільне цитування одних і тих самих тез. І саме ця цитатність (повторюваність) надає риторичі правдоподібності²³⁰. Адже, за міркуваннями особи, яка не аналізує суть проблеми, правдоподібним є те, про що вона вже чула. І тут варто лише погодитися з Московічі. Послухаймо наших політиків. Як часто від них можна почути щось нове, не кажучи вже про цікаве? Однак ця риторична банальність не шкодить, а, парадоксально, сприяє популярності речників, мова яких видається серйозною, а позиція виваженою. Лише найуїдливіший мозок годен спитати: можливо, за банальністю слів є лише банальність думки?

С. Московічі слідом за Г. Ле Боном акцентує увагу й на таких двох аспектах: по-перше, людині з юрби властиве почуття безвідповідальності. Як наслідок, вона схильна вдаватися до агресії. По-друге, постановочна театральність політичних акцій –

²³⁰Московічі С. Стратегія пропаганди і керованого навіювання. І. 2003. № 30. С. 46–61.

їхня багатолюдність, святковість, сфокусованість на персоні лідера – є необхідним атрибутом сугестивного впливу.

Тут варто уточнити поняття "агресія". Агресія юрби й агресія, каналізована шляхом маніпуляції свідомістю, – різні за природою феномени. Чому юрба є агресивною? Почуття колективної сили поєднується з відчуттям анонімності. Дійовою особою є не Я, а – Ми. Людина з юрби завжди наче випадково присутня в ній. Їй здається, що вона будь-якої миті може розвернутися й піти у своїх справах. І не ставить собі запитання: а як так сталося, що вона опинилася в юрбі – з кийком у правиці, з прапором над головою? Людина з юрби зберігає відчуття моральної цнотливості, ніколи не погоджується із власною провиною. В її уяві в усьому винні вождь, партія й абстрактна ідеологія. Інша річ – зв'язок агресії та маніпуляції свідомістю: тут використовується вже накопичений потенціал агресії, причиною якого є фрустрація. Утім, маніпулятивна організація агресивної поведінки, звісно, опосередковує особливості масової поведінки.

Викликає інтерес і думка С. Кара-Мурзи щодо феномену політичної театральності²³¹. За спостереженням російського автора, сучасна політика зловживає створенням "великих спектаклів, що занадто б'ють по відчуттях". Приміром, "непотрібний" танковий обстріл Російського парламенту (1993 рік), чи "безглузде руйнування Грозного" (1995 р.). Колись, нагадає С. Кара-Мурза, режисер Ю. Любімов виводив театр на вулицю, а нині вулиця перетворилася на театр. За правилами драматургії вибудовується, приміром, "Оксамитова революція" у Празі (1989 рік), повалення режиму Чаушеску в Румунії (1989 р.), "Горбачов-путч" (1991 р.). Не з усіма інтерпретаціями конкретних подій, на які посилається С. Кара-Мурза, можна погодитися. Але два положення, на які він наголошує, мають посутнє значення: це, по-перше, провокаційний характер маніпуляції свідомістю, а по-друге, "театральність" політичного дійства, у яке оформлена маніпуляція.

Зупинімося на першому аспекті. У чому суть маніпулятивної провокації? У тому, що *провокація звужує варіативність*

²³¹Кара-Мурза С. Суспільство спектаклю. Ї. 2003. № 30. С. 38–45.

політичної дії. Людина завжди перебуває в ситуації вибору. Принаймні навіть якщо вона бачить лише один поведінковий варіант, у неї завжди є можливість взагалі нічого не робити. І поготів, бездіяльність, зазвичай, є найімовірнішим варіантом діяльності, бо людина за єством своїм, – доволі пасивне й нерішуче створіння. Тож політичні заклики на кшталт "будьте відповідальними", "будьте свідомими" найчастіше є марними. І тут вельми корисною є провокація, що ґрунтується на передбачуваному варіанті відповіді та реакції на цю відповідь. Хрестоматійний приклад – подія 31 серпня 1939 року, коли був інсценований напад на німецьку радіостанцію в місті Гляйвіці із відомими наслідками. Провокація породжує ситуацію, в якій суб'єкт вимушений сказати: ми не маємо іншого виходу, ми вимушені, це – наш обов'язок. І завдяки велінню обов'язку він робить нечуване: встає з канапи, аби пристати до політичних лав. Уже в самій провокативності є елемент театральності. Статус жертви, прагнення помсти, співчуття та солідарність – глибокі етичні почуття та високі естетичні вчинки. Маніпуляція свідомістю завжди розгортається за естетичними канонами, проявляючись як політика-театр.

Отже, із усією очевидністю постає така структура маніпуляції свідомістю: 1) мета – результат, який можна досягнути лише завдяки політичній активності мас, 2) фрустрування майбутніх учасників політичної активності, 3) провокація – спосіб актуалізації активності шляхом створення ситуації з вимушеним вибором, 4) заміщення Я – створення нової соціально-політичної ідентичності.

Подивімося на приклад участі СРСР у Другій світовій війні. Злидні, голодомори, репресії перетворили громадян Країни Рад на озлоблену, перелякану масу. Бронепоезд революції прогуркотів, а електричка щастя так і не прибула на жоден перон. Це і є фрустрація – почуття ошуканості та безнадії. А потім були чотири воєнні роки і Перемога, яка стала неодмінно писатися з великої літери, і завдяки їй зацькована й зневажена людина здобула право на самоповагу та пошану як з етичного, так і з естетичного погляду. Культу Перемоги у Другій світовій війні, культу прапора Перемоги, відповідно, ніколи не було б, якби не страхіття передвоєнних років.

Парадоксально, але маніпуляція свідомістю пробуджує в людях здатність на моральний учинок. Дає їй можливість трансформувати власний страх у героїзм, а злостивість – у жертвовність. Інша річ, що героїзм і жертвовність – моральність і краса вчинку – так і залишаться її єдиними, суто індивідуальними здобутками. Бо на політичній шахівниці маніпульована особистість – лише пішак, який не помічає руку, котра переносить його з поля Е2 на поле Е4. І пішак вважає, що це його вільний вибір і свідомий крок, породжений його свободою волі.

У парадигмі висловленого можна подивитися на маніпулятивні практики в українському політичному житті. Всебічно вони проявляються у виборчому процесі, трактуванні російсько-української війни, статусу української мови, витоків та історії українського етногенезу тощо. Маніпулятивні практики розгортаються з метою вирішення певних ситуативних завдань і радикальної зміни ідентичності. Відповідно, маніпуляції свідомістю доцільно розділити на дві групи: 1) ситуативні маніпуляції, мета яких – досягнення маніпулятором тих чи тих цілей; 2) ідентичнісні маніпуляції – спрямовані на трансформацію ідентичності усього суспільства, окремої верстви чи жителів певного регіону.

На жаль, маніпулятивні практики вкрай поширені. Вони здійснюються російською пропагандою; політичними суб'єктами в Україні, котрі діють в інтересах РФ; політичними партіями під час комунікації з громадськістю; групами за інтересом, котрі прагнуть реалізувати свої корпоративні цілі. Виразна ознака маніпуляції, свідомістю – поширення необ'єктивних трактувань подій і створення ситуації, перебуваючи в якій маніпульовані суб'єкти діють в інтересах маніпулятора вважаючи, що здійснюють прагматичний і морально відповідальний учинок. У повному обсязі ситуативні й ідентичнісні маніпуляції простежуються на прикладі висвітлення російсько-української війни та мінських перемовин. Виразні ознаки маніпуляції можна бачити й у конституційній кризі – конфлікті, який розгорівся довкола діяльності Конституційного Суду України. Про це говорить і аналіз конкретних політичних подій, і їх тлумачень, де проявляються пропагандистські практики, предметом яких є маніпулювання ідентичністю.

Так, російські пропагандисти намагаються довести, що ніякої України ніколи не існувало, українці – це вигадка і, за великим рахунком, "провокація Австрійського генштабу". У дечому вони мають рацію. Україна – не річ. Вона не дається свідомості у відчуттях. Це свідомість навчає відчуття віднаходити і сприймати свої конструкти. Україна – мислительний і афективний феномен, який відображається у рецепторній активності. Спершу мислення та почуття, а вже потім – відчуття, тобто сприйняття реальності, яка є втіленням образів і емоцій. Бо Україна зникає, щойно про неї забувають і перестають переживати її як значущу реальність.

України вже нема на Берестейщині й у Гомелі, про який Шевченко написав, що це перше місто, з якого розпочинається Україна. Вона зникла з Білгорода та Воронежа. Її вже не знайти на берегах Волги; є тільки згадка в повному зібранні творів В. Леніна: лист українцям Саратова. Від неї тільки тінь на Кубані – літні люди, які по станицях розмовляють українською, Кубанський народний хор, у репертуарі якого наші пісні іменуються "козацькими", та маргінали – учасники "козацьких формувань" в усіх гарячих точках пострадянського простору.

Кубанська Народна Республіка, яка підписала унію з УНР, була знищена не тільки в інституційному, а й у культурно-антропологічному сенсі. Оскільки Україна не річ, то покласти край її існуванню можна тільки в один спосіб – знищивши здатність суб'єктів мислити про Україну, а себе усвідомлювати українцями. Спершу червоний терор, потім Голодомор – і Україна з передгір'їв Кавказу зникла. Це були і геноцид, і етноцид нашого народу, про який ми воліємо не згадувати з причин політичної кон'юнктури і щоб не тривожити власну свідомість.

Кажучи мовою етнополітології, Україна і примордіальне, і в чомусь конструктивістське явище. І, на відміну від українських, так би мовити, "ідеологів", російські пропагандисти про це знають. "Уявленість України" їх надихає, сповнює ентузіазму та жаги дій. Якщо українців удалося стерти з берегів Кубані, Дону та Волги, то вдасться і з берегів Дніпра. Вони жадають "остаточного вирішення" українського питання.

Якщо пристати на думку, що Україну вигадали поети, а читачі зробили її реальністю, тоді й самих росіян слід вважати сновидінням двоголового орла. Якщо Україну вважати маренням українців, то росіян – маренням кремлівських вож. Належні форми марення прописані у статутах, параграфах і артикулах. Росіяни вигадуються регламентовано, відповідно до розрядки і графіка роботи бюрократичної машини. Є вертикаль влади – є й росіяни; ламається вертикаль – розсипаються й нанизані на неї росіяни. Бути росіянином – означає бути віропідданим. І що ти віропідданіший, то в більшій мірі ти росіянин.

Російські пропагандисти дуже добре розуміють конструктивістський аспект феномену України. В Україні ж навіть питання не ставиться про те, як саме "змайстровано" Росію. Росіяни завжди, послідовно і регулярно б'ють у найвразливіші точки української ідентичності. В Україні ж навіть не задумуються про те, як функціонує російська машина.

Мета російських маніпулятивних практик – нав'язати Україні федералізацію. 3 вересня відбулося чергове засідання Тристоронньої контактної групи. Однак її засідання вигідні тільки Росії, оскільки дають шанс на легітимацію "ДНР" і "ЛНР". Сама назва цієї групи: "Контактна група з мирного врегулювання ситуації на Сході України" є точним цитуванням російського пропагандистського дискурсу: є Схід України і там відбувається конфлікт, а вся стурбована міжнародна громадськість намагається посприяти його врегулюванню. Але факти свідчать про інше: є Крим і Схід України, які шляхом здійснення воєнної агресії окупувала Росія. Крим анексувала, а на окупованих територіях Донецької та Луганської областей створила колабораціоністські режими, так звані "ДНР" і "ЛНР".

Отже, минає вже шість років, як стоїть без відповіді питання: якщо в рамках міжнародних переговорів замовчуються політичні факти і поготів – їм дається хибне тлумачення, яке вигідне країні-агресору, – то навіщо Україні такі переговори? За здорового глузду і за чіткого розуміння українських національних інтересів, за неухильного виконання Конституції у жодні подібні переговори Україна не повинна була б вступати. Однак ситуація протилежна:

Петро Порошенко втягнув Україну в неприйнятний формат переговорів, а Володимир Зеленський, який обіцяв бути трунарем свого попередника, їх продовжив.

У коментарі Еспресо. TV від 2 вересня Л. Кравчук – новий очільник української делегації – робив великі очі: на всіх документах Тристоронньої групи підписи представника ОБСЄ, України, "ДНР", "ЛНР" і спостерігача – Росії. "І що з цим робити?" – запитує пан Кравчук. Вочевидь, це запитання свідчить про те, що він не знає, як бути з цією ситуацією. А ситуація кваліфікується однозначно: Україна вже вступила в переговори з колабораціоністськими режимами. Вони тривають уже шість років. І подальші контакти тільки крок за кроком посилюють їхню легітимність, бо ж неможливо ігнорувати факт існування того, з ким ти ведеш перемовини, чиї умови виконуєш, від кого очікуєш виконання власних пропозицій. Така реальність – невтішна, безглузда й антиконституційна.

Мінський процес використовується лише з метою створення ілюзії, ніби російсько-українську війну можна зупинити шляхом переговорів. І це є маніпулятивний підхід, оскільки він ігнорує причини російської воєнної агресії та цілі, які ставить собі РФ у цій війні.

Упродовж жовтня головні інформаційні тренди задавав Президент України Зеленський. Зокрема, 12 жовтня, перебуваючи у Великій Британії, він дав інтерв'ю програмі "Hard-talk" студії BBC; 14–16 жовтня представив громадськості п'ять питань для всенародного обговорення; 20 жовтня виступив із Посланням до Верховної Ради про внутрішнє та зовнішнє становище України. Отже, маємо заяви для предметного обговорення.

Почнімо з інтерв'ю BBC²³². Це інтерв'ю є прикметним тим, що, спілкуючись із британським журналістом Стівеном Сакуром, Президент зіткнувся з геть іншою політичною культурою: жодною компліментарності, а лише жорстка і предметна розмова. Британське ставлення до політиків – ніяких поблажок, скидок на

²³²Володимир Зеленський: якщо не закінчу війну, потрібна інша людина. BBC. 12 жовтня 2020 року. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54453711>

недосвідченість чи інші пом'якшувальні фактори – відобразилось уже в розшифровці інтерв'ю на сайті української редакції ВВС: усі обмовки, всі блукання в синтаксисі відтворені в повному обсязі. Британці не дають спуску своїм політикам. Так само ставляться й до закордонних. Бо, якщо ви, добродію, представляєте націю, то будьте ласкаві відповідати статусу.

Це інтерв'ю цікаве і тим, що на його прикладі можна бачити, як відбувається розвінчування маніпулятивних наративів. Звернімо увагу вже на перше запитання, яке було поставлене нашому Президенту: "Ви пообіцяли українському народу, що забезпечите фундаментальні зміни. Ви дотримались цієї обіцянки?". Таке дуже загальне питання передбачало загальну, але структуровану відповідь, у якій були б відображені стратегічні цілі політичних трансформацій в Україні. Однак Президент України спромігся згадати тільки про три реформи: 1) ухвалення закону про імпичмент, 2) запровадження ринку землі, 3) початок роботи Вищого антикорупційного суду.

Залишимо за дужками всі особливості мовлення пана президента. Звернімо увагу на головне: неструктурованість відповіді. Які мали б бути акценти? Насамперед, потрібна була згадка, що "фундаментальні зміни" мають бути системними. Далі потрібно було розкрити суть системи – по-перше, протидія олігархічним впливам на політику; по-друге, контроль за діяльністю монополій, ліквідація рентної економіки; по-третє, забезпечення діяльності вільних ЗМІ, а отже, й поступу демократії. Мав би зробити акцент, що згадані негаразди спричиняють: кризу демократичних інститутів, наслідок якої – перебіг революцій; кризу політичної культури, бо масова свідомість піддається постійним маніпуляціям; і економічні проблеми: домогосподарства виснажуються непосильними тарифами, а дрібний і середній бізнес перебуває в нерівних конкурентних умовах щодо монополій. Окремою мала б бути загадка про російський вплив на політико-економічну ситуацію й інформаційне середовище в Україні. За розуміння суті політичних процесів наголошувалося б на необхідності протидіяти кремлівському проникненню в суспільно-політичне життя Украї-

ни. Однак, натомість, українська й міжнародна громадськість не отримала цілісної картини політичних процесів в Україні.

Друге запитання – російсько-українська війна. Журналіст нагадав про передвиборчу обіцянку "завершити конфлікт на Сході" й додав: "У цьому за півтора року ви зазнали невдачі". З чого мав би почати Зеленський, то це з коректного зауваження: немає ніякого "конфлікту на Сході". Такі формулювання, котрі, на жаль, усталились у політичній мові, – цитати з російської пропаганди, мета якої – приховування інтервенції й створення враження громадянського "конфлікту на Сході України". І тому один із напрямів протидії російській експансії – корекція політичної мови. Ми, європейці, повинні називати речі своїми іменами. А факти свідчать про наступне: частина Донецької та Луганської областей окуповані Росією і там створені колабораціоністські режими; Крим окупований і анексований усупереч усім нормам міжнародного права, не кажучи вже про українсько-російські угоди. Але, на жаль, Президент про це не сказав. Чому? Бо він не відчуває тонкощів політичної мови і не володіє політико-правовою термінологією, хоча перебуває на посту президента вже півтора роки.

Утім, звернімося до відповіді Зеленського: "Це діалог. Ми повернули всіх за стіл. Президент Франції Еммануель Макрон був готовий, він дійсно підтримує Україну. Вдячний також пані Меркель. Ми повернули президента Російської Федерації". На жаль, немає певності, що за допомогою процитованих слів, навіть у перекладі англійською, Президент України зумів донести свою думку.

У своєму виступі Президент України наголосив на важливості перемир'я. Зокрема, він сказав: "Сьогодні 75 днів тиші, 75 днів не стріляють. У нас є з тимчасово окупованої території постріли..." Ці слова приязно були б сприйняті українськими журналістами. Але з Президентом розмовляв європейський журналіст. І гість програми зіткнувся з різкою реакцією: "Пане президенте, це не зовсім так. Миру немає, тиші немає. Спостерігачі ОБСЄ, що стежать за ситуацією на Сході, розповіли про 1400 порушень режиму припинення вогню з липня".

Цитую слова, які, на жаль, відображають неготовність Президента України до жорсткої розмови: "Це так. Я розумію, що є такі складні й трагічні цифри. Якщо ми порівнюємо з вами 14 тисяч і, наприклад, у такий самий період раніше це було 80 чи 90 тисяч порушень, то ви бачите велику різницю. Ми реально не реагуємо на якісь поодинокі постріли з окупованої території... Хоча є втрати".

Президент елементарно не володіє цифрами, які характеризують ситуацію на лінії фронту. Чому? Бо, вочевидь, не відстежує її щоденно й не аналізує динаміку в часі. Війна, як бачимо, не в фокусі його уваги. А ще він зізнався, що "режим тиші" є тільки з українського боку – бійцям заборонено вести вогонь у відповідь, але обопільного припинення вогню немає.

Реакцією журналіста було запитання: "Пане президенте.., ви пообіцяли українському народу, що говоритимете правду... Хіба правда не в тому, що з Володимиром Путіним при владі у Москві немає можливості миру, при якому ви повернете всі території, які зараз більше не контролюєте? Пан Путін чітко дав зрозуміти, що, наприклад, на Сході мир може бути, лише якщо ви дасте тим територіям особливий автономний статус, проведете вибори на цих територіях і дозволите їм проголосувати. І лише після цього ви зможете повернути українські війська на свій кордон. Чи готові ви прийняти це?"

Це розлоге запитання продемонструвало, що британський журналіст чітко розуміє суть Мінського процесу – примушування України до федералізації. Але Зеленський лише освідчується у відданості мінським домовленостям і зазначає: "Що стосується тих розбіжностей, які є і в мене, і в нашому суспільстві, щодо того, що підписав пан Порошенко, так, вони є, і всі знають – і пані Меркель, і пан Путін, – я йому неодноразово відкрито говорив: ні, будуть умови, будуть особливі умови, закон про особливий статус – це зміни в Конституції згідно з децентралізацією. Воно все має бути, я з цим згоден, але зміни Конституції, ті, які вони хочуть, вони сьогодні неможливі".

Це важливі слова. Вони означають: Президент України пообіцяв Президенту РФ зміни до Конституції – надання Донбасу

особливого статусу, – але зізнається, що не може виконати обіцяне. Така реальність. Такі розмови ведуться за лаштунками переговорів у Нормандському форматі.

Після цих одкровень Зеленський знову наражається на пряме запитання: "Ви говорите про Мінськ – суть Мінського процесу полягає в тому, що Володимир Путін каже цілком чітко: ви отримаєте контроль над своїм східним кордоном тільки в кінці процесу. Тому моє запитання до вас дуже просте. Дайте мені просту відповідь – так чи ні? Чи вірите ви, що зможете укласти мирну угоду з Володимиром Путіним, яка поверне вам усі ваші території, включно з Кримом?". Відповідь: "Я вірю в це". Отже, Президент України вірить у можливість домовитися з Путіним. Однак невідомо, на чому базується його віра.

Президентське зізнання підвело журналіста до наступного запитання: "Війна, вочевидь, є частиною ширшого геополітичного контексту. Росіяни досі мають дуже чітке уявлення про свою сферу впливу. Це впливає на те, як вони діють на Сході. Це відбиває їхню позицію щодо Білорусі..., на багато речей у вашому регіоні. Чи вірите ви у цьому контексті, що Україна може і буде домагатися членства в НАТО?". Зеленський сказав: "Ми йдемо до НАТО", – й у трьох реченнях розкрив цей поступ. Але наразі варто звернути увагу не на його відповідь про набуття членства в Альянсі як тривалий процес із невизначеною перспективою, а на саме запитання. Британський журналіст бачить політику Кремля комплексно, розуміє, що світ зіткнувся зі системною агресією. І війна проти України, яку веде Росія, – це не випадковість, яку можна залагодити завдяки дипломатичній гнучкості, а закономірність, котра впливає з цілей офіційної Москви. Однак створюється таке враження, що це розуміє інтерв'юер, а не його співрозмовник. В інтерв'ю BBC було ще багато цікавих пасажів. Та суть зрозуміла: із відповідей Зеленського вкрай складно зробити висновок про те, що він об'єктивно сприймає політичну реальність.

14–16 жовтня 2020 р. Зеленський виступив із відеозверненнями, в яких представив п'ять запитань до українського народу. Останні, за логікою, виносилися на всенародне обговорення чи ж просто являли собою запитання соціологічного

опитування. На жаль, Президент не уточнив статус запитань. Сама невизначеність звернення вже дає підстави трактувати його як спробу маніпулювати громадською свідомістю. Прикметною є і сама стилістика президентського звернення. "Усім привіт!", звернувся до своїх співвітчизників Президент України. "25 жовтня, – продовжив він, – на виборчій дільниці ти зможеш дати відповідь на п'ять важливих питань"²³³. Вочевидь, процитована стилістика мала свідчити про безпосередність і викликати довіру аудиторії. Однак чимало громадян сприйняли її лише як прояв безпідставної фамільярності.

Отже, п'ять запитань:

1. "Чи потрібно запроваджувати довічне ув'язнення за корупцію в особливо великих розмірах?". А сам Президент певен, що він хоче ствердної відповіді? Скажімо, в США є кримінальні провадження проти Ігоря Коломойського й Геннадія Боголюбова. Їм інкримінують корупцію та рекет. В ЄС лунають голоси, що Україні недоцільно надавати допомогу, оскільки поза увагою слідчих органів залишається справа про виведення грошей з "Приватбанку". Президент має відповісти на запитання: чому він не зателефонував очільнику СБУ пану Баканову і не поцікавився, чи розслідується інформація про ймовірні злочини, вчинені Ігорем Коломойським?

2. "Чи підтримуєш ти створення на Донбасі вільної економічної зони?"²³⁴.

Логічним є контрзапитання: якщо на окупованих територіях неможливо провести вибори, то як там може функціонувати вільна економічна зона? Отже неважко дійти висновку, що постановка питання президентського опитування є суто маніпулятивною.

²³³Президент України анонсував перше питання загальнонаціонального опитування: Чи потрібне довічне ув'язнення за корупцію? /Президент України. Офіційне інтернет-представництво. 14 жовтня 2020 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-anonsuvav-pershe-pitannya-zagalnonacional-64573>

²³⁴Президент назвав друге запитання загальнонаціонального опитування: чи потрібна на Донбасі вільна економічна зона? Президент України. Офіційне інтернет-представництво. 15 жовтня 2020 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-nazvav-druge-zapitannya-zagalnonacionalnogo-opituv-64593>

3. "Чи потрібно скоротити Верховну Раду до трьохсот народних депутатів?"²³⁵ А з цим запитанням пов'язане інше – скільки коштує виборча кампанія кандидата в народні депутати? Якщо кількість округів скоротити на третину, з 450 до 300, то, відповідно, принаймні на третину зросте і вартість агітації. Вже нині балотуватися можуть тільки дуже заможні люди або ті, котрі згодні лобювати інтереси олігархів. І це – одна з проблем України. Але скорочення кількості народних депутатів не виправить цю проблему, а лише поглибить.

Однак сама ідея перманентних опитувань і референдумів – це ідея Віктора Медведчука, який ще у 2000 році зробив спробу перетворити парламент на закритий клуб. Згодом ця ідея репрезентувалася політичною партією "Український вибір". А повернув цю ідею до життя Руслан Стефанчук – вірний соратник Президента. Цілком очевидно, що обкраяна безпосередня демократія, за низької політичної культури й відсутності об'єктивної подачі інформації ЗМІ, призведе лише до політичної нестабільності.

4. "Чи підтримуєш ти легалізацію в Україні медичного канабісу для зменшення болю важких хворих?"

Зазначене запитання має бути спершу обговорене фахівцями, а вже потім, базуючись на їхніх висновках, суспільство може висловлювати ті чи ті судження. Коли ж зазначена послідовність перевертається і всенародним голосуванням вирішуються медичні питання, то йдеться, вочевидь, не про медицину, а про маніпулювання громадською свідомістю.

5. "Чи потрібно Україні, в якій анексували частину території, підняти питання: або всі виконують Будапештський меморандум, або ніхто?"

Для початку Президенту та його спічрайтерам варто підняти словник. І тоді вони дізнаються, що питання не "піднімають", а порушують, – це по-перше. А по-друге, єдиний наслідок ствердної

²³⁵ Володимир Зеленський оголосив усі запитання загальнонаціонального опитування 25 жовтня 2020 р. Президент України. Офіційне інтернет-представництво. 16 жовтня 2020 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-ogolosiv-usi-zapitannya-zagalnonacionaln-64629>

відповіді – набуття Україною ядерного статусу. Уявити такий крок за Президента Зеленського неможливо. Отже, результати опитування, в разі ствердної відповіді, будуть розцінені як дешевий шантаж з усіма наслідками, які з цього випливають.

Одне слово, п'ять запитань Зеленського – як мінімум сумнівний піар-хід, який немає нічого спільного з Конституцією та законами. А як максимум – свідомо провокація, котра призведе до міжнародно-політичної ізоляції України.

Утім, подивімося на цю ситуації і з погляду формально-юридичного, і з погляду піар-кампанії. У пункт 6 Статті 106 Конституції України говориться: президент призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою. Далі. Частина друга Статті 76 говорить: всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

У буквальному сенсі, згідно з Конституцією, ми маємо наступне: по-перше, президент може призначити референдум тільки з питання змін Конституції. Інших питань на референдум він виносити не має права. По-друге, він може ініціювати збір підписів для винесення того чи іншого питання на референдум. Але не більше. А сам референдум може бути ним призначений тільки в тому разі, якщо дотримано всіх попередніх умов.

Наступний аспект. Права громадян описуються формулою: дозволено все, що не заборонено. Права ж і повноваження президента, парламенту, органів виконавчої та судової влади чітко окреслені законами і підзаконними актами. І переступати їх вони не мають права. Тож нескладно припустити, що в разі звернення до Конституційного Суду ініціатива президента буде визнана неконституційною. Бо в діях президента має місце перевищення його повноважень.

Але є запитання: навіщо Президенту Зеленському знадобився весь цей перформанс, названий ним "опитуванням"? За його

словами, "опитування" має відбуватися на виборчих дільницях. Але проблема у тому, що згідно з законом про вибори в день виборів на виборчих дільницях не можуть проводитися жодні "опитування". Вони не можуть проводитися навіть поблизу виборчих дільниць. Якщо ж такі проводяться, то це є грубим порушенням виборчого процесу. Суть у тому, що президентське "опитування" в день виборів, та до того ж на виборчих дільницях, – це агітація за президентську партію "Слуга народу". Згідно з даними соціологічного дослідження, проведеного групою "Рейтинг" 16–18 жовтня, напередодні місцевих виборів симпатії виборців розподіляються наступним чином: "Слуга народу" – 13%, "Опозиційна платформа – За життя!" – 9,8%, "Європейська солідарність" – 8,4%, ВО "Батьківщина" – 6,2%, "За майбутнє" – 5,5%.

Ці дані, звичайно ж, середня температура по палаті. Рейтинги партій в окремих містах і регіонах істотно різняться. Є партії, які мають суто регіональний вплив. Але факт залишається фактом: "Служі народу" вже не повторити успіх 2019 року, коли ця партія відхопила 43,16% голосів. Але це вже в минулому.

Звідси і крок, до якого вдався Президент, – агітація прямо на виборчих дільницях. Адже участь громадян в "опитуванні", ініційованому Президентом, неминуче вплине на їхні уподобання під час голосування. І політтехнологи, які придумали цей фінт, прекрасно це розуміють.

Запропоновані Президентом запитання піддалися різкій критиці. По кожному з них були висловлені вагомні заперечення. Були висміяні і слова Президента з його звернення до громадян: "буде так, як захочеш ти". Ні, не буде. Тому що "опитування" – це не імперативний референдум, про який і слова немає в Конституції. "Опитування" в цьому контексті і в цьому конкретному випадку – це тільки цинічне порушення виборчого права.

Але подивімося на 5 запропонованих Президентом запитань не як на законодавчі ініціативи, а виключно як на політтехнологічний хід. Справа в тому, що кожне запитання орієнтоване на цільову аудиторію. І винесення цих запитань на "обговорення" – спосіб повернути виборців на дільниці і схилити їх голосувати за "Слугу народу".

Отже, цільова аудиторія першого запитання – люди, які бачать головну проблему країни в корупції. Вони вже розлючені бездіяльністю Генпрокуратури, НАБУ, САП і т. д. Люди, для яких невинні історії в стилі "Роттердам +".

Друге запитання: цільова аудиторія – жителі Донецької та Луганської областей плюс переселенці з окупованих територій. Навіть за наявності мінімального здорового глузду зрозуміло, що вільна економічна зона не може бути створена в бандитському анклаві. Але справа в тому, що ніхто і ніщо створювати не збирається. Це запитання – символічна політика. Простіше кажучи – просто слова. Навіщо? А щоб підштовхнути до голосування за президентську партію.

Третє запитання: казус в тому, що воно вже вирішене самими народними депутатами. Вирішено позитивно. Законопроект проголосовано в першому читанні. Зміни до Конституції підтримані Конституційним Судом. І ніхто ні про що громадян не питав. Однак згадане запитання теж має цільову аудиторію – громадян, які вважають народних депутатів не своїми представниками, а "паразитами". Це запитання звернене до натовпу анархістів. Президенту знадобилася їхня підтримка.

Четверте запитання: цільова аудиторія – люди, які вважають марихуану стилем життя. До медицини це питання не має жодного відношення. Доступ хворих, які страждають хронічними болями, до медичної марихуани забезпечується рішенням МОЗ, максимум – постановою уряду. Навіщо ж увесь цей галас? Правильно. Чистий піар.

П'яте запитання: цільова аудиторія – патріотична громадськість, яка вважає Мінський процес безперспективним. Однак жодні попередні заяви Президента Зеленського не свідчать про його інтерес до Будапештського меморандуму. Отже, саме винесення згаданого запитання на обговорення – лише піар-хід.

А тепер сухий залишок.

1. "Опитування" суперечить Конституції.
2. Його результати не мають юридичної сили.
3. Результати "опитування" не можуть бути визнані репрезентативними.

4. Проведення опитування – суто політтехнологічний хід.

5. Ініціатива Президента – грубе втручання у виборчий процес.

Таким чином, ми маємо: правовий нігілізм, маніпуляцію громадською думкою, безсовісний піар і тотальне порушення законів України.

20 жовтня 2020 р. Президент виступив з Посланням до Верховної Ради²³⁶. У Посланні висловлено низку ідей, актуальних, на думку Президента, для подальшого розвитку України.

Ідея перша: на виголошення наступного Послання мають бути запрошені прості громадяни. Питання: навіщо? Яка їхня функція? Послання має зорієнтувати парламентаріїв у їхній законодавчій роботі. Яка функція посланців регіонів? Аплодувати? Пускати кульки? Брати автографи? Хотілося б дізнатись. На жаль, відповіді Президент не надав. Наступне питання: як, за якими критеріями, за якою процедурою добирати представників регіонів? Є два варіанти – або запровадити спеціальні правила добору, або продавати квитки. Що з цього приводу думає Президент? Якщо він все ж схиляється до врегульованої законом процедури, то ця система вже є і називається "вибори народних депутатів". Президент Зеленський тримав слово перед представниками народу, але, вочевидь, не розумів цього.

Ідея друга: нове гасло України – "Країна, яка готова до всього". Хотілося б знати, що розуміється під "до всього"? Бо є чимало людей, які "до всього" не готові.

Ідея третя: діти з ОРДЛО і Криму мають навчатись у ВНЗ безкоштовно. Питання: а вони спроможні скласти ЗНО, зокрема з гуманітарних питань? Може, варто починати з іншого – безкоштовних підготовчих курсів для випускників шкіл на окупованих територіях й іноземців?

Ідея четверта: запровадження "Кримської платформи" – повернення питання про статус півострова до міжнародного

²³⁶Послання Президента України Володимира Зеленського до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України. Президент України. Офіційне інтернет-представництво. 20 жовтня 2020 року. URL: <https://www.president.gov.ua/videos/poslannya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-verho-1825>

порядку денного. Чудова ідея! Але, знову ж таки, питання: які базові принципи "Кримської платформи"? Конституція України? Норми міжнародного права? Чи якісь інші? Наприклад, дружба з РФ в обмін на воду в Крим? Хотілося б знати. Формат Послання якраз і передбачав розкриття таких базових принципів. Однак, окрім слів "Кримська платформа", жодних інших напрацювань своїх інтелектуалів Президент не представив.

Ідея п'ята: більше опитувань, більше референдумів! От, промовляв Президент, безпосередню демократію критикують, бо немає вільних ЗМІ. У цій залі, завважив Зеленський, народні депутати, один із яких володіє трьома телевізійними каналами, а другий – двома. Це були прозорі натяки на Віктора Медведчука та Петра Порошенка. Але натяки, погодьтеся, не знімають проблему: як забезпечити неупередженість доступної інформації, якщо немає незалежних ЗМІ? Утім, Президент, вочевидь, не вважає це проблемою. Тотальна маніпуляція свідомістю його не лякає.

27 жовтня 2020 р. розгорілася конституційна криза. Тренд, як це вже часто трапляється, задала програма "Bihus-info", представивши 2 листопада журналістське розслідування маєстностей суддів КСУ. Герої програми володіють непоясненими статками. Точніше, все пояснити можна на рівні банальної ерудиції. Тільки довести нічого не можна. А якщо ще точніше, то досі ніхто й нічого доводити не збирався. А тому, що КСУ – це конституційний орган, повноваження, порядок формування та діяльності якого чітко регулюються XII розділом Конституції, що означає, що хоч які б нарікання в нас були до його діяльності, ані "скасувати" його, ані "розпустити" не лише неможливо, а й небезпечно, бо такі дії руйнують конституційний лад України.

2 листопада Зеленський взяв участь у програмі "Свобода слова" на телеканалі ICTV. Серед гостей студії були й відомі професійні борці з корупцією. Особливе враження справили слова Президента: "Навіть якщо не працюватиме КСУ – це стабільність". Утім, є підстави вважати, що це колапс конституційного ладу. Бо жодні спори, предметом яких є конституційна юрисдикція, – поділ влади, відповідність НПА Основному закону України, конфлікт центр–регіони тощо – не матимуть легітимного способу

розв'язання. Справило враження і підлабузництво гостей студії. Намір Президента (абсолютно антиконституційний!) розпустити КСУ не лише був активно підтриманий, а й підкидалися пропозиції відправити Верховну Раду на дострокові вибори, якщо парламентарії не проголосують за президентський законопроект.

Вимальовується цікава картина. КСУ Президенту не подобається. І він вважає, що Конституція йому не писана. ВР має неухильно реалізовувати всі його примхи. Бо, як ми пам'ятаємо, розпустити парламент йому вже не страшно. Питання: а що ж тоді подобається Президенту? І взагалі, чи релевантним є критерій "подобається – не подобається" в суспільно-політичному процесі?

30 жовтня в програмі "Свобода слова Савіка Шустера" Марина Ставнійчук висловила варту уваги зауваження: спостерегаючи за тим, як упродовж каденції Президента Зеленського його представники виступають у КСУ, складається враження, що Президент свідомо й послідовно йшов на конфлікт із КСУ, аби ліквідувати його. Пані Ставнійчук – відома й досвідчена юристка. І, вочевидь, її спостереженню варто довіряти. Однак, якщо це так, то те, що ми називаємо "конституційною кризою", – не випадковість, а реалізація Президентом чіткого плану з ліквідації конституційного судочинства, а отже, й позбавлення України легітимного інституту, вповноваженого розв'язувати конституційні спори. А це означає, що Президент свідомо і послідовно веде країну до тотальної кризи, зміст якої – злам конституційного ладу.

Те, що до суддів КСУ є претензії – не викликає сумніву. Але розв'язання цієї проблеми є. І воно лежить у правовій площині. Алгоритм такий: слідство, яке веде НАБУ; обвинувачення, з яким виступає САП; вердикт, який виносить Вищий антикорупційний суд. Але той шлях, який пропонує Зеленський, може призвести до розвалу країни.

Маніпуляція свідомістю є негативним проявом комунікації з громадськістю. Як зазначала Х. Арендт, за демократичного режиму комунікація з громадськістю розгортається як переконування. Мета переконування – формування громадської думки, яка надалі може бути виражена демократичним шляхом. Натомість маніпуляція свідомістю базується на актуалізації тривоги,

історичних травм, які властиві суспільству, тобто звертається до вразливих сторін масової свідомості.

За своїми цілями маніпуляція свідомістю є засобом реалізації маніпулятором його корисливих цілей без огляду на інтереси суспільства чи соціальної групи – реципієнтів.

Отже, з погляду етики, маніпуляція свідомістю є антисуспільним феноменом. За своїми наслідками вона веде до спрямування масової активності до хибного політичного руслу, на вирішення ілюзорних завдань, на досягнення ефемерних цілей. Як наслідок, суспільство, яке було піддане маніпулятивному впливу, виявляється обманутим. Оскільки раціонально розкрити факт масового ошукування вкрай складно, наслідок маніпуляції свідомістю – формування іще однієї ментальної травми. Остання веде до тотальної недовіри до політичного життя, формує негативізм і абсентеїзм у політичній поведінці.

Протидія політичним маніпуляціям має розгортатися, зокрема, шляхом розвінчування політичних фейків і спроб впливати на масову свідомість, спростування неправдивої чи спотвореної інформації, поширеної російськими ЗМІ, ЗМК і політичними речниками. Зокрема, такі заходи актуальні у сфері протидії російській пропаганді. З цією метою доцільно створити аналітичний центр, який відстежуватиме, аналізуватиме й даватиме оцінку російським пропагандистським нарративам. Аналогічні центри вже діють у Чехії та Литві. Така діяльність є актуальною як відповідь на інформаційну війну, яку РФ веде проти демократичного світу;

Викоринити маніпуляцію свідомістю неможливо. Єдиний і об'єктивний спосіб протидіяти їй – формування політичної культури, в якій актуальними будуть цінності раціональності. Відповідно, органам державно-політичної влади доцільно базувати свої звернення до громадськості на принципах об'єктивності. Зокрема, відповідні практики варто впроваджувати в діяльності Верховної Ради та Кабінету Міністрів України. Згідно із законом, кожна п'ятниця сесійного тижня є днем уряду. Відповідно, день уряду має бути звітом членів КМ перед парламентаріями – публічної відповіді на всі актуальні запитання. Така практика успішно функціонує в Парламенті Великої Британії.

Освітній процес має актуалізувати навички й уміння раціонального мислення. Їх формування має бути закладене до освітньої програми як мета навчального та виховного процесу.

Демократія неможлива без відповідальності виборців. Саме тому необхідним є запровадження освітнього цензу, який відкриватиме доступ до виборчих дільниць тільки тим громадянам, котрі володіють базовими знаннями у сфері конституційного права та суспільствознавства. Свідоме волевиявлення не можуть здійснювати особи, які не володіють українською мовою, не мають знань з історії України та правознавства бодай на рівні шкільної програми. Виборчий ценз за критерієм компетентності не є обмеженням загального виборчого права, бо набуття відповідних знань є доступним для усіх громадян України незалежно від їх етнічного походження, мовних практик, релігійних переконань, статі чи інших есенціалістських критеріїв. З цією метою доцільно розробити відповідні зміни до чинного законодавства та забезпечити організаційні заходи з метою тестування всіх громадян, котрі мають право голосу, на предмет володіння ними відповідними освітніми компетенціями.

2.1. КОНВЕРГЕНЦІЯ ЦІННІСНИХ НАРАТИВІВ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Бідність держави і переважної більшості українців, трагічна (як для європейської країни) різниця між доходами 1% суспільства і його решти є тим бекграундом, який консервує патернальний ціннісний фон українців, живить стан відчуження людини від політики і активного громадянського життя, унеможливує процес усвідомленої заміни еліт суспільством. Загальний валовий внутрішній продукт України (560 млрд дол.) у 2,5 раза менший за аналогічний показник у Польщі (1299 млрд дол.), майже в 4,5 раза менше, ніж у Туреччині (2325 млрд дол.). ВВП у перерахунку на одну людину (13341 дол.) майже в три рази менший аналогічних показників у Польщі (34218 дол.) і РФ (29 181 дол.)²³⁷.

Фактично, патернальне суспільство "дарує" власну країну олігархам, які майже без проблем будують тут неефективну, але зручну для них конструкцію – із монополізованою, сировинною та слабкою економікою та корумпованою із нестабільними і погано працюючими інституціями політичну систему. Наскільки реалістичними є сподівання на те, що еволюція українців як нації матиме позитивну динаміку, результатом якої стане розбудова більш ефективно працюючої держави і фіналізація домінування патернальних наративів?

Зовнішня рамка національного транзиту: світ, COVID-19 та Україна. Для будь-якої серйозної розмови про модернізацію цінностей та, відповідно, формування ефективної держави потрібне стабільне та суттєве зростання економіки. Наприклад, Олексій Гончарук, перший Прем'єр-міністр президентської каденції Володимира Зеленського, ставив собі і Україні за мету збільшити ВВП на 40% протягом п'яти років²³⁸. Олег Устенко, радник В. Зеленського з економічних питань, восени 2019 р.

²³⁷ Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України", жовтень 2020 р. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-do-schorichnogo-poslannya-prezidenta-4>

²³⁸ URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/goncharuk-vvp-40-vidsotkiv/30142305.html>

вважав реальними три джерела економічного зростання – монетарну стимуляцію, виведення економіки з тіні та боротьбу з контрабандою²³⁹. 4 березня 2020 р. пішов у відставку Олексій Гончарук. 24 квітня 2020 уряд таки звільнив керівника Митної служби М. Нефьодова разом із заступниками Р. Зелді, Д. Шендриком і С. Петуховим, що пояснювалося зниженням надходжень до державного бюджету у 2019 році. В цей же день було звільнено з посади керівника Фіскальної служби С. Верланова. Майже одночасно з його відставкою розпочався скандал із т.зв. "скрутками" (ухилення від сплати ПДВ). Економіка України стрімко падає, економічні реформи – гальмуються, політичне життя повертається до вже старих політичних практик відкритого (майже публічного) формування влади олігархічними ФПП.

Г. Гопінаого, керівниця департаменту досліджень МВФ, у вересні 2020 р. підкреслила, що епідемія COVID спровокувала найбільшу світову кризу після Великої депресії. Так, середнє економічне падіння країн із розвинутою економікою за підсумками 2020 р. імовірно становитиме 5,8%, а економічний відкат таких країн, як Італія, Іспанія та Франція, може зафіксуватися на позначці -10%. За дуже обережним прогнозом, економічне зростання має поновитися у 2021 р. і наблизитися до 3,9%. Найменшу готовність до кризи демонструють малі сировинні економіки з високим рівнем боргового навантаження, до яких, безумовно, належить і українська економіка²⁴⁰. Український експорт має переважно сировинний характер і складається з низько-технологічних товарів (сільськогосподарська та металургійна продукція), що робить національну економіку вразливою від коливань світових цін, виштовхує її на узбіччя науково-технологічного та економічного розвитку.

²³⁹. URL: <https://economics.segodayna.ua/ua/economics/enews/rost-ekonomiki-ukrainy-nazvany-tri-glavnyh-puti-1354816.html>

²⁴⁰ Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України", жовтень 2020 р. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-do-schorichnogo-poslannya-prezidenta-4>

На перше місце серед рушіїв економіки вийшов аграрний сектор. Україна – один з лідерів на світовому ринку за обсягом експорту с/г сировини чи напівсировини (соняшникової олії, кукурудзи, ячменю, пшениці). Сільське господарство зберігає спеціалізацію на виробництві зернових та олійних культур, переважно великими агрохолдингами. Промисловість втратила свою роль рушія зростання. Останні роки характеризуються стагнацією виробництва промислової продукції. Структура промисловості визначається експортною спеціалізацією: переважає сировинна та низькотехнологічна продукція (руди, метал, комплектуючі для машин з низьким рівнем доданої вартості тощо). Структурні диспропорції у промисловості мають наслідком її неспроможність забезпечувати зростаючий попит на продукцію як споживчого, так і інвестиційного призначення, а отже, консервують периферійну сировинну модель міжнародної спеціалізації, закріплюють імпортозалежність і хронічний дефіцит зовнішньої торгівлі, посилюють вразливість національної економіки від зовнішньоекономічної кон'юнктури та політики торговельних партнерів²⁴¹ (див. діаграму №1).

²⁴¹URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-do-schorichnogo-poslannya-prezidenta-4>

Такі країни, як Україна, чия економіка розвивається, ринкові відносини тільки формуються, а сировинна складова є домінуючою, можуть очікувати падіння ВВП унаслідок кризи на рівні 5,7%²⁴². Економіка України, згідно розрахунків ЄБРР, внаслідок пандемії мала б упасти у 2020 р майже на 7%, і це мало бути чи не найвищим показником економічної деградації серед країн Східної Європи та Кавказу.

Повернення до економічного зростання в Україні відбуватиметься дуже повільно: на відміну від країн з ринковою економікою (наприклад, за прогнозами МВФ Італія покаже зростання ВВП у 2021 р. на рівні 5%, Іспанія – на рівні 7%)²⁴³, Україна у наступному році продовжить падіння на рівні 1% на рік і зможе повернути показник ВВП у розрахунку на одну людину на рівень 2019 р. лише у 4-му кв. 2022 р.²⁴⁴ Отже, COVID-19 став тим фактором, який унеможливив необхідні Україні темпи зростання, а відповідно, виступив у ролі тригера, що збільшує відрив України від решти більш розвинутого світу.

У цілому пандемія майже не додала нових трендів до розвитку світової економіки та соціально-економічної сфери, а лише "підсвітила" чи пришвидшила еволюцію більшості вже раніше зафіксованих. Такі базові характеристики Четвертої промислової революції, як нові технології (штучний інтелект, "зелена" економіка, циркулярна економіка, дрони, 3D-друк, квантові комп'ютери тощо), стали ще більш помітними та важливими в структурі розвинутих економік і менш доступними для бідних та трансформаційних економічних систем (до яких належить і Україна). Це стосується таких, наприклад, технологій, як відтворення в цифровому вигляді людських органів, що дозволить тим країнам, які мають інноваційну фармацевтичну галузь, вже найближчим часом скоротити використання людей для тестування ліків, або відцифровка геному, що зробить виліковними більшість генетичних захворювань там, де функціонують сучасні медичні системи,

²⁴²URL: <https://blogs.imf.org/2020/10/13/a-long-uneven-and-uncertain-ascend/>

²⁴³URL: <https://blogs.imf.org/2020/10/13/a-long-uneven-and-uncertain-ascend/>

²⁴⁴Regional Economic Prospects in the EBRD Regions 09.2020. URL: <https://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/rep.html>

такого роду технологій визнані аналітиками World Economic Forum одними з топ-10 найкращих у 2020 р.²⁴⁵.

Високої сучасності та професійності від влади та еліт будь-якої країни потребує не лише необхідність вбудувати власну систему в "промисловість 4.0", а й інші глобальні виклики. Глобальне потепління, зростання загроз продовольчої безпеки, дефіцит чистої води не лише погіршують навколишнє середовище, а й збільшують витрати на захист довкілля, охорону здоров'я, соціальне забезпечення. Окрема проблема – це демографічна ситуація у світі: демографічне старіння (особливо активно – в Європі), масштабні та вимушені переселення та трудова міграція, яка не була повністю зупинена навіть коронакризою. Експерти ООН прогнозують, що у 2030 р. в Україні житиме менше ніж 41 мільйон, у 2050 році – близько 35 мільйонів, у 2075 році – 28,5 мільйона, у 2100 – менше ніж 25 мільйонів осіб. Якщо нині кількість осіб віком понад 65 років становить близько 17% загальної кількості населення України, то до кінця століття цей показник, згідно з прогнозом ООН, зросте до 28%.

Аналітики Світового Банку зауважують, що пандемія COVID-19 стала найбільшою катастрофою на шляху боротьби людства із бідністю за останні тридцять років.

Пандемія, ймовірно, мала б підштовхнути до бідності від 88 до 115 млн осіб у 2020 р. і законсервує процес скорочення бідності в світі мінімум на 3 роки. Щоб зрозуміти масштаби руйнівної сили пандемії для глобальної бідності, аналітики порівнюють її з азійською фінансовою кризою 1997/1998 рр., що збільшила бідність на 1,3% у 1998 р., порівняно із 1997 р. Пандемія, як очікувалося, збільшила бідність на 8%–12% у 2020 р., порівняно з 2019 р.²⁴⁶

Україна, безумовно, не є найбіднішою країною світу, але є однією з найбідніших в Європі. Так, за індексом людського

²⁴⁵The se are the top 10 emerging technologies of 2020. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2020/11/2020-top-10-emerging-technologies/>

²⁴⁶Poverty and Shared Prosperity 2020: Reversals of Fortune. Washington, DC: WorldBank. doi: 10.1596/978-1-4648-1602-4. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO.. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34496/9781464816024.pdf>

капіталу (Світовий Банк, 2020 р.), Україна має майже найменший показник (НСІ=62) серед європейських країн. Позаду України, за значенням індексу, перебувають більше 100 інших держав. На жаль, низька (як для центральноєвропейської країни) якість життя українців є причиною того, що мінімум 35% їх міркували над варіантом трудової міграції за кордон. Серед мігрантів зростає частка молоді, високоосвічених і висококваліфікованих осіб. На тлі несприятливих демографічних тенденцій дефіцит кваліфікованих працівників гальмує економічний розвиток. Становлення ефективного та збалансованого ринку праці гальмується збереженням значної частки неефективних робочих місць; зниженням мотивації до праці внаслідок збереження моделі "дешевої робочої сили"; суттєвою професійно-кваліфікаційною невідповідністю робочої сили потребам ринку; поширенням незадекларованої зайнятості. Одна з найгірших характеристик бідності полягає в тому, що якщо не прикладати консолідованих надзусиль для її подолання з боку влади та суспільства, вона, так би мовити, передається у спадок. Наприклад, незважаючи на зростання у 2020 р. бідності в світі, її регіональне розповсюдження залишається традиційним: більшість з тих, хто перебуває за межею бідності, живуть у Південній Азії, в Африці на південь від Сахари, у Східній Азії та Тихоокеанському регіоні. Тому, якщо найближчим часом не зробити реальний прорив у питанні подолання бідності в Україні, ми ризикуємо назавжди залишитися чимось на кшталт європейської "Центрально-Африканської Республіки".

Беззахисність людства перед COVID-19, катастрофічні підсумки перших двох хвиль пандемії для демократичних країн (США та Західна Європа), шокуюча ефективність у боротьбі із хворобою з боку авторитарних режимів (передусім – Китаю) сприяють зростанню патернальних трендів у світі, підсилюють дискусії щодо "сумнівності" переваг демократичних практик та "привабливості сили" авторитарних режимів та активізують геополітичну, економічну, ціннісну боротьбу між двома найбільшими економіками світу – китайською та економікою США. Так, поки що на рівні експертів у США обговорюється перспектива створення (після офіційного вступу Дж.Байдена на посаду президента)

групи "Т-12", яка об'єднає технодемократії (США, Німеччину, Францію, Японію, Велику Британію, Корею, Австралію, Канаду, Фінляндію, Швецію, Ізраїль та Індію) заради обмеження зростання технологічного лідерства автократій (у першу чергу – Китаю) та встановлення стандартів використання сучасних технологій. "Технології надважливі, щоб залишати їх на розсуд технологів. Т-12 допоможе демократіям повернути ініціативу в глобальній технологічній конкуренції", – наголошують автори концепту²⁴⁷.

Світ змушений робити вибір не лише між технологіями і, відповідно, інвестиціями США та Китаю. Обирати потрібно між ціннісними, політичними і культурними світами протидіючих, не здатних до геополітичної взаємодії держав. Аналітична доповідь "Демократія в умовах локдауну" Freedom House та дослідницької компанії GQR, презентована у вересні 2020 р., містить висновок про те, що пандемія COVID-19 зробила глибшою кризу демократії, яка триває вже 14 років. Демократія стала більш слабкою у 80 країнах світу. Можна вважати, що 2020 р. став свого роду геополітичним тріумфом Китаю, який останні десять років витрачає величезні зусилля на популяризацію власних цінностей через технології soft power в усіх регіонах світу. Ефективність авторитарного режиму у протистоянні із COVID-19 зробила Китай такою собі антиутопічною моделлю майбутнього. За межами уваги нових симпатиків китайського авторитаризму лишаються такі його прояви, як піднесення пропаганди в середині країни у відповідь на зовнішні заклики до прозорості та підзвітності влади, застосування нових технологій у спостереженні за громадянами, репресії щодо критиків режиму та до відкритих для спілкування із зовнішнім світом громадян, переслідування потенційно можливих критиків чинної влади серед діючої еліти²⁴⁸.

²⁴⁷Jared Cohen, Richard Fontaine "UnitingtheTechno-Democracies. Howto Build Digital Cooperation» // ForeignAffairs- 11-12.2020. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ united-states/2020-10-13/uniting-techno-democracies#author-info>

²⁴⁸Democracy under lockdown: The Impact of COVID-19 on the Global Strugglefor Freedom. Freedom House – October 2020. URL: <https://freedomhouse.org/report/special-report/2020/democracy-under-lockdown>

Щодо України, наголошує професорка університету Сап'єнца (Італія) Оксана Пахльовська, то українці сьогодні знову опинилися на розпутті між європейським і східним напрямом розвитку. Цікаво, наголошує Пахльовська, що це нове розпуття тепер формується у новому політичному контексті, коли від європейських цінностей віддаляються західні сусіди України, серед них Польща та Угорщина²⁴⁹. Все більше лідерів у Центральній і Східній Європі перестали навіть прикидатися, що грають за правилами демократії. У міру того, як демократичний консенсус, установлений після "холодної війни", поступався місцем суперництву великих держав і відвертому бажанні домагатися власних інтересів, частина політиків Східного регіону Європи (Польща, Угорщина, Сербія, Чорногорія) почала активно атакувати демократичні інститути і боротися з рештою обмежень їх влади. Ці події, наголошують аналітики Freedom House, сприяли приголомшливому розвалу демократії у 29 країнах, охоплених дослідженням "Країни транзиту". Один з висновків дослідження – сьогодні в регіоні менше демократії, ніж будь-коли з моменту публікації річного звіту в 1995 р.²⁵⁰

Отже, формат зовнішньої рамки формування української внутрішньої політики вражає. Тут і світова економічна криза, що зупинила на декілька років перспективу позитивної локальної динаміки. Тут і диспропорції між переважно сировинною структурою української та відцифрованою промисловістю 4.0 розвинутих економік. Тут демографічна криза і необхідність інвестувати в соціальний капітал для підтримки конкурентоздатності країни. Тут і необхідність вкладатися у розв'язання глобальних екологічних проблем, і ризики консервації бідності. Тут і декларована однозначність українського геополітичного вибору (прагнення

²⁴⁹Ukrainian Studies in Prague Conference. "Trauma Nation: Ukraine at a Crossroads" Day 2 Session 1 (3): Oksana Pachlovska, Mykola Riabchuk. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SUFJ7BXwlgw&feature=youtu.be&fbclid=IwAR2c9ZILY1i441NKqf0D9ru5G2EkBz7mGUY5rWOPCeZy6nhwHtVCa9FGZL0>

²⁵⁰Nations in transit 2020: Dropping the Democratic Facade. Freedom House. 2020. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2020/dropping-democratic-facade>

європейської та євроатлантичної інтеграції) разом із тектонічними змінами геополітичної карти світу, що супроводжується запеклою конкуренцією між США та Китаєм і за ринки, і за ціннісне, культурне та політичне домінування в світі. Тут і розбудова в Україні демократичних практик, процесів та інституцій, боротьба за домінування серед українців західних цивілізаційних цінностей одночасно із втратою світом зацікавленості в демократії.

Утім, формат внутрішньої рамки, що визначає трансформаційні можливості країни, залежить не лише від якості політичного класу. Є великі питання і до самого суспільства, яке дозволяє еліті бути такою, якою вона є – обмеженою, не прогресивною, не інноваційною, компрадорською, провінційною, корумпованою. Як каже український дисидент та науковець М. Мариневич, "угорі є тільки екстракт того, що в наших душах нанизу". Якщо спрощено, то базові суспільні дисфункції можна сформулювати таким чином. Перша – ціннісна дуальність українців. Вони люблять свободу і начебто цінують демократію, та водночас вважають, що їм усім винна держава. Вони хочуть жити в країні без корупції, але у буденному житті уникають сплати податків та толерують хабарі. Вони мріють про красиву країну, а самі навіть не завжди прибирають за собою сміття. Друга – більшість з українців не лише живе локально, а й мислить дуже локально/консервативно/не сучасно, не розуміючи швидкості і величності перетворень, що відбуваються сьогодні в світі. Патернальність та інфантильність заважають перетворенню українців у сучасну модерну націю. Лише один факт для ілюстрації: керівники великого бізнесу в країнах, що демонструють найбільші темпи економічного зростання та концентруються на інноваційному розвитку економіки, вже наголошують на тому, що вони готові зачекати від 4 до 12 місяців (не більше!) перекваліфікації та набуття нових навичок найманими працівниками²⁵¹. Пасіонарна меншість їде з України, патернальна більшість – лишається тут. І нікуди не поспішає.

²⁵¹The Future of Jobs Report 2020. – 20.10.2020. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2020>

Питання, чи є в українських діючих еліт, політичного класу та влади не лише розуміння масштабності викликів, на які наша країна має дати відповіді для того, щоб збільшувати власну суб'єктність, а й стратегія подолання існуючої несучасності, непривабливості, нецікавості України для глобального світу, не є головним. Скоріше за все, такої стратегії нема. Базове питання формулюється інакше – чи здатна українська влада (йдеться не лише про діючу) таку стратегію створити? І воно поки що відкрите.

Внутрішня рамка транзиту: динаміка трансформації ціннісного світу українців. Соціолог М. Шульга наголошує, що центральним викликом для українського суспільства є зміна еліт, а точніше – пошук таких еліт, які здатні знайти правильні рішення на історичні виклики, що накопичилися²⁵². Що заважає це зробити?

На нашу думку, першим мірилом, який визначає глибину та масштабність імовірних змін, є ціннісна матриця суспільства. Після того, як дослідник зрозуміє ціннісну ідентичність суспільства, він знайде пояснення специфіці режиму, що його має це суспільство. Усвідомлення цінного профілю сучасних українців потребує емпіричних даних. Дизайн дослідження, в центрі якого темпи та напрями ціннісної еволюції українського суспільства та її вплив на політичні практики, потребує лаконічної згадки відповідних праць Рональда Інглгарта²⁵³, Елізабет Ноель-Нойман²⁵⁴ і Гельмута Клагеса²⁵⁵, які є методологами сучасної аксіології. Тим більше, що українські науковці або беруть участь в їхніх проектах, (WVS,

²⁵²Шульга М. Суспільство з надлишком викликів // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, 2019. С. 397–412. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>

²⁵³Inglehart R. Cultural Evolution. People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World – Cambridge, 2018; Рональд Ф. Инглхарт. Культурная эволюция. Как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир = Cultural Evolution: How People's Motivations are Changing and How this is Changing the World. Москва: Мысль, 2018. 334 с.

²⁵⁴Элизабет Ноэль-Нойман. Общественное мнение: открытие спирали молчания. 1996. Москва: Издательство: Прогресс-Академия.

²⁵⁵Klag H. Sozialpsychologie der Wohlfahrtsgesellschaft. Zur Dynamik von Wertorientierungen, Einstellungen und Ansprüchen (mit G.Franz/ W.Herbert). Frankfurt. New York, 1987.

Інглгарт), або використовують запропонований метод для аналізу українського суспільства ("ціннісний синтез", Клагес).

Р. Інглгарт, як один із засновників постмодернізму, наполягає на еволюції сучасної культури від полюсу матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей. Постматеріалістичні цінності (примат релігії, родини, держави та порядку) є характерними для такої фази суспільного розвитку, як модернізація. Постматеріалістичні цінності (самореалізація, самоекспресія, зацікавленість якістю і комфортом життя, індивідуалізм та девальвація традиційних зразків – сімейних відносин, традиційних інститутів, авторитетів, вірувань, орієнтацій) є ознаками постматеріального світу. Американський дослідник вважає, що підґрунтям масштабних змін у політичній, соціальній і культурній сферах людського суспільства є рівень його соціально-економічного розвитку. Ця теза підтверджується даними соціологічних опитувань, які проводяться у більш ніж 80 країнах світу (1984–2020 рр.). Аналіз зібраних емпіричних даних показує, що основні цінності та переконання, які притаманні населенню економічно розвинутих країн, радикальним чином відрізняються від цінностей і переконань населення економічно менш розвинутих країн. Серед перших поширені постматеріалістичні цінності, серед других панують цінності матеріалістичні ("цінності виживання")²⁵⁶. Це означає, за Інглгартом, що соціально-економічний розвиток стимулює еволюцію від матеріалістичних цінностей ("старих"), що пов'язані з потребами банального виживання, до постматеріалістичних цінностей (ліберальні, постмодерністські), які виражають потреби самореалізації, самоекспресії, зацікавленість якістю і комфортом життя. За справедливим зауваженням українського соціолога А.Ручки, красива теорія американського дослідника має одну ваду – вона майже не звертає уваги на присутність у ментальності громадян постмодерних країн змішаної форми матеріалістичних і постматеріалістичних цінностей²⁵⁷.

²⁵⁶URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

²⁵⁷А. Ручка "Ціннісний синтез" як сучасна складова людської ментальності»

Якщо Інглгарт тлумачить ціннісну зміну, що відбувається в розвинутих країнах, як позитивний перехід до більш високої якості людського життя, високого рівня суспільного, політичного і людського розвитку, то відома німецька дослідниця Е. Ноель-Нойман наполягає на тому, що утвердження цінностей саморозвитку за рахунок традиційних цінностей має своїм наслідком суспільну дезінтеграцію. Звідси сучасна ціннісна зміна є не що інше, як падіння класичних цінностей суспільства. Про це свідчать, зокрема, ослаблення зав'язків людей із релігією і церквою, зниження традиційних обмежень щодо індивідуальних свобод, девальвація авторитетів та ієрархії, втрата важливості таких традиційних чеснот, як ввічливість, добрі манери, пунктуальність, акуратність, чистота, бережливість, зміна етики досягнень (професійного успіху), на зростаючу орієнтацію на вільний час і гедонізм, зниження смислу існуючих спільнот і здатності людей до взаємозв'язку. Отже, Ноель-Нойман тлумачить сучасну ціннісну зміну з песимістичних позицій. Вона вбачає в цьому процесі певну загрозу для розвиненого плюралістичного суспільства.

Німецький соціолог Г. Клагес, так само як і Інглгарт, вважає, що в сучасному світі відбувається масштабна ціннісна революція. На відміну від Ноель-Нойман, Клагес не розглядає сучасну ціннісну трансформацію як деградацію. Він вважає, що в розвинутих країнах спостерігається переміщення ціннісних пріоритетів: від цінностей "обов'язку і прийнятності" (аналог "традиційних цінностей" Інглгарта) до цінностей "саморозвитку та автономії" (аналог постматеріалістичних цінностей Інглгарта). Але концепт ціннісної еволюції Клагеса відрізняється від підходу Інглгарта тим, що він не зводить зміст і спрямованість сучасної ціннісної зміни до простої (одновимірної) заміни матеріалістичних цінностей постматеріалістичними. Навпаки, сучасна ціннісна зміна має багатовимірний характер, наголошує науковець, і виокремлює п'ять ціннісних типів людей, які трапляються в сьогоденному суспільстві: конвенціоналістів, розчарованих (примиренців), активних реалістів, гедоністів-матеріалістів і нонконформістів-ідеалістів. Учений неодноразово наголошує, що він у відповідних дослідженнях має справу не з типами цінностей, як Інглгарт, а з ціннісними типами людей. Соціологічні дані свідчать, що конвен-

ціоналісти демонструють сильне визнання цінностей обов'язку й прийнятності та водночас слабе визнання цінностей саморозвитку та автономії. Це, як правило, люди старшого віку, забезпечені, орієнтовані на традицію, сім'ю, порядок. Своєю чергою, нонконформісти-ідеалісти, навпаки, демонструють сильне визнання цінностей саморозвитку та автономії і слабе – цінностей обов'язку. Серед людей цього ціннісного типу панує критицизм щодо існуючих соціальних і політичних реалій, орієнтація на автономію, свободу, рівність, демократію. Своєю чергою, активні реалісти є "змішаним" ціннісним типом, бо характеризуються однаковим визнанням як цінностей обов'язку, так і цінностей саморозвитку та автономії. У цьому випадку "старі" традиційні цінності (дисциплінованість, любов до порядку, акуратність, працьовитість, слухняність тощо) не відкидаються, а доповнюють "нові" постматеріалістичні цінності (автономію, самоствердження, самозабезпечення, розмаїтість, вільний час тощо). Внаслідок цього виникає значущий варіант ціннісного тренду в сучасних умовах, який є результатом "ціннісного синтезу" традиційних і новітніх людських цінностей.

Наразі зупинимося на аналізі сучасних концептів класифікації ціннісного транзиту і повернемося до української ситуації. На нашу думку, ціннісне поле сучасної України характеризують мінімум два важливі аксіологічні процеси, зміст яких визначає темп та успішність модернізації:

- перший стрім, сутність якого чудового описав М. Рябчук, безпосередньо пов'язаний із завершенням формування українців як політичної нації і полягає у боротьбі між "сильною" українською ідентичністю (із притаманною групою ціннісних характеристик) та "слабкою, розмитою, амбівалентною" постколоніальною малоросійською ідентичністю. Ці дві ідентичності мають різне поширення й вплив у регіонах, що зумовлює не лише суттєві відмінності між регіонами, а й глибоку соціально-ціннісну дистанцію між їхніми жителями²⁵⁸. Так, на Сході та Півдні

²⁵⁸ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ, ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/dolannia_ambivalentnosti.pdf

України зберігаються т.зв. "анклави", мешканці яких залишаються переважно носіями і "цінностей виживання", і т. зв. "малоросійської" ментальності. Свіжий приклад подає дослідження, проведене у листопаді 2020 р., в м. Маріуполі: 65% мешканців міста не вважають стратегічною метою України вступ до НАТО та ЄС, майже 80% маріупольців не вважають себе європейцями, проросійська більшість прифронтового міста на 7-му році російсько-української війни становить щонайменше 40%, проукраїнська та проєвропейська меншість представлена в діапазоні 10%. Решта прихильностей та ідентичностей у маріупольців не визначилась²⁵⁹;

- другий стрім пов'язаний із бажанням/прагненням/наміром України перейти до постмодерного/постматеріального домену, що неможливо без формування сучасного, інноваційного, конкурентного та цікавого Світу українського суспільства.

Результати соціологічних досліджень, наведені нижче, свідчать, що незважають на позитивну модернізаційну динаміку в період 2014–2019 рр., ціннісне поле українського суспільства все ще характеризується суперечливим та дуже повільним відходом від пострадянських орієнтацій у сферах розбудови державного та політичного устрою, ринкової економіки, формування стосунків, правової системи тощо. Україна чітко задекларувала європейський шлях розвитку, однак, як свідчать емпіричні дані 2020 р. порівняно з результатами більшості країн ЄС українська ціннісно-нормативна система виступає одним з бар'єрів руху в цьому напрямі.

Відповідно до результатів останнього щорічного опитування Інституту соціології НАН України (2019 р.) абсолютна більшість українців (70%) вважає, що "старі" ("радянські") цінності (зокрема – соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо) вже не є актуальними, відповідно, втратили гегемонію на формування свідомості суспільства. Лише 15% тією чи іншою мірою впевнені, що згадані цінності досі мають легітимний статус і є достатньо поширеними в суспільстві. У той же час, наголошують соціологи, через втрату "радянськими" цінностями

²⁵⁹ "Слон" у Маріуполі: які геополітичні настрої панують у місті – Voxukraine. 23.12.2020. URL: https://voxukraine.org/uk/slon-u-mariupoli/?fbclid=IwAR1OWOfE92Fi5syoSJ_YOHnQ7O63WG24SoxLPR3rbOy1tFxOoB-hHnVDRo

домінантного статусу група "нових цінностей" (повага приватної власності, індивідуалізм, прагнення гарно заробляти, мати власний бізнес тощо) не набуває автоматично підтримки більшості. Унікальність сучасної української ситуації полягає в тому, що найбільше респондентів (44%) заявили, що сприймають "нову" систему цінностей як орієнтири для себе (див. таблицю №1). Водночас кількість тих, хто не сприймає "нові" цінності, становить не набагато менше – 40%. Тому говорити про перевагу однієї точки зору не можна. Скоріше думки розділилися навпіл і жодна з них поки що не дістала домінуючого становища²⁶⁰.

Таблиця 1. Джерело - Інститут соціології НАНУ

Соціальні норми та соціальні зміни

дпб. Як Ви вважаєте, чи діють ще сьогодні цінності, які ПРОПАГУВАЛИСЯ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ (соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо)?

	2013	2015	2019
1. Однозначно ні	38,5	30,5	29,9
2. Скоріше ні	38,3	38,5	38,7
3. Скоріше так	7,6	10,8	17,7
4. Однозначно так	1,7	4,6	3,2
Важко відповісти	13,9	15,5	10,5
Не відповіли	0,1	0,1	0,0
Середній бал*	1,7	1,6	1,9

* Середній бал розраховується для 4-и бальної шкали, де 1 – повна елеметність у відсутності дії вказаних цінностей, а 4 – повна елеметність у проявленні їх дії. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 4), тим більшою є переконаність у збереженні вказаних цінностей. Середній бал розраховується для тих респондентів, які дали відповідну оцінку (без врахування варіанту "важко відповісти", та тих, хто не дав відповіді).

дп7. Чи сприймаєте Ви як свою, ту систему цінностей, яка склалася в Україні за роки не залежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо)?

	2013	2015	2019
1. Однозначно ні	17,2	14,2	13,2
2. Скоріше ні	30,8	29,9	27,0
3. Скоріше так	23,2	23,1	36,0
4. Однозначно так	2,8	8,5	8,2
Важко відповісти	25,7	24,0	15,6
Не відповіли	0,2	0,3	0,0
Середній бал*	2,2	2,3	2,5

* Середній бал розраховується для 4-и бальної шкали, де 1 – повне несприйняття вказаних цінностей, а 4 – повне прийняття. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 4), тим більшим є рівень прийняття вказаних цінностей. Середній бал розраховується для тих респондентів, які дали відповідну оцінку (без врахування варіанту "важко відповісти", та тих, хто не дав відповіді).

Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін

Важливою агрегованою характеристикою ціннісних груп ("нових", старих") є патерналізм, тригером якої стають ситуації або процеси, що примушують громадян брати (або не брати) відповідальність за стан справ у країні або у власному населеному пункті. Високий патерналізм українців історик Сергій Плохій

²⁶⁰ Шульга О. Ціннісні зміни в українському суспільстві: між старою та новою моделями. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, 2019. С. 294–302. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>

пояснює не лише радянським минулим, а й історичними травмами колоніалізму. Патерналізм – це проблема "не своєї" держави, чим створюються поведінкові моделі й алгоритми, налаштовані на підрив держави як такої. Для українців "одомашнювання" держави – це велика проблема, болісний процес. Українці не звикли існувати в рамках саме власної держави і тепер це їм дуже важко вдається²⁶¹. Так, сьогодні українці стають більш свідомими: якщо у 2013 р. відповідальність за стан справ у країні відчували 2%, то у 2019 р. частка таких громадян зросла до 8%. Кількість тих, хто відчуває часткову відповідальність, зросла вдвічі і у 2019 р. і становила понад третину опитаних. Поряд з тим, частка тих, хто не відчуває взагалі ніякої відповідальності за стан справ у країні, і досі залишається близько 50%, тобто, перевищує сукупну кількість респондентів, які виховують у собі навички відповідального способу життя. Отже, зміни у більш усвідомленому ставленні людей до долі країни (чи власного будинку, чи села, в якому живуть, тощо) стали більш помітними, однак і досі не є незворотними та критичними щодо пропорцій співвідношення патерналістських та пасіонарних настроїв.

Соціологи проаналізували українське суспільство, використовуючи методологію Клагеса із згаданими вище 5 ціннісними типами людей. Згідно з результатами соціологічного моніторингу "ціннісний синтез" (більшість, що виокремлюється у тренд) складається з ціннісних типів "активні реалісти" і "гедоністи-матеріалісти" (приблизно 40% українців). Таке співвідношення сигналізує, що в українському суспільстві швидко зростає кількість громадян, які ближче за своїми характеристиками до носіїв "нових"/ "постматеріальних" цінностей розвитку. Але жодна з груп за класифікацією Клагеса, на жаль, також не склала більшості²⁶².

²⁶¹ Плохій С. Цінності Росії закінчуються десь на Хуторі-Михайлівськiм. Українська правда. 9.11.2020 р.. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/11/9/7272221/>; Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. 2016. Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля". 496 с.

²⁶² Ручка А. "Ціннісний синтез" як сучасна складова людської ментальності. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, 2019. С. 281–294. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>

Наприкінці 2020 р. з'явилися дані щодо України у Світовому дослідженні цінностей WVS 7, що проводиться в межах проекту Рональда Інглгарта з 1981 р. Вони свідчать про зростання дистанції між дуальними полюсами ціннісного світу українців²⁶³. Виконавці дослідження наголошують на таких елементах позитивної динаміки ціннісного світу українців (порівняно із результатами попередньої хвилі, яка була по Україні наприкінці 2011 р.) – зростання кількості щасливих і толерантних людей; людей з гарним здоров'ям (за самооцінкою), які відчувають себе у безпеці у своєму будинку/квартирі; які виховують у дітях рішучість; активних у громадському житті, які цінують демократію і визнають її існування в Україні. Ця частина результату наближує українців за структурою цінностей до постмодерних країн Заходу.

Q152- People sometimes talk about what the aims of this country should be for the next ten years. On this card are listed some of the goals which different people would give top priority. Should you please say which one of these you consider the most important?

Таблиця №3. **Базові проблеми України на думку українців**
Джерело: WVS

	Sex		Age			
	Male	Female	Up to 29	30-49	50 and more	
A high level of economic growth	52.6	51.7	53.2	54.4	52.7	51.9
Making sure this country has strong defence forces	22.5	23.2	22.1	23.1	21.9	22.9
Seeing that people have more say about how are done at their jobs and in their communities	19.1	20.6	18.1	15.9	20.8	18.6
Trying to make our cities and countryside more beautiful	4.6	3.5	5.3	3.8	4.0	5.4
Don't know	1.2	1.0	1.3	2.8	0.5	1.2
(N)	(1289)	(526)	(763)	(188)	(535)	(565)

Q43- I'm going to read out a list of various changes in our way of life that might take place in the near future. Please tell me for each one, if it were to happen, whether you think it would be a good thing, a bad thing, or don't you mind? Less importance placed on work in our lives

	TOTAL	Sex		Age		
		Male	Female	Up to 29	30-49	50 and more
Good thing	22.4	20.7	23.5	28.7	24.8	18.0
Don't mind	31.5	31.7	31.4	37.8	27.9	32.9
Bad thing	33.9	36.1	32.4	24.7	34.0	36.8
Don't know	11.7	10.7	12.4	8.8	12.5	11.9
No answer	0.5	0.7	0.3	-	0.8	0.3
(N)	(1289)	(526)	(763)	(188)	(535)	(565)

Таблиця 2
Ставлення українців до місця роботи в їх житті.

Джерело: WVS

В той же час, проведене дослідження фіксує і наявність великої кількості негативних змін для перспектив демократичного розвитку країни, які підсилюють вплив на суспільство "традиційних цінностей", а саме – зниження частки тих, хто вважає, що в дітях потрібно виховувати незалежність; падіння частоти засудження ситуацій, коли чоловік б'є дружину, батьки б'ють дітей, насильства загалом; падіння частоти засудження отримання держав-

²⁶³ URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>

ної допомоги, на які людина не має права, крадіжки, несплата податків, отримання хабара; падіння довіри до більшості державних інституцій і готовності брати участь як на виборах до Верховної Ради, так і Президента. У той же час збільшується кількість тих, хто підтримує управління країною військовими, зростання ксенофобії і поширеності гендерних стереотипів. Крім того, на наш погляд, це дослідження зафіксувало наявність аномального нерозуміння українцями простих причинно-наслідкових зв'язків, того, що демократія потребує свідомої участі у вільних виборах, що допуск до влади військових є небезпечним, що відсутність корупції у центральній владі починається з відсутності корупції на локальному рівні, що високий рівень життя та економічний прорив передбачають не лише якісну владу, а й важку працю кожного з нас. Якщо немає розуміння про порядок кроків у простих діях, то що казати про усвідомлення більшою частиною суспільства масштабності викликів, які стоять перед країною, світом, людством? Ціннісний інфантилізм більшості українців є результатом симбіозу низького рівня культури суспільства і влади та аморальності еліти, яка через контрольовані медіа формує, підтримує та консервує безвідповідальний популістський дискурс у країні. Інфантильність українців, "підсилена" ціннісною дуальністю та високим рівнем патерналістських сподівань, визначає такий стан українського суспільства, який (безумовно, у комплекті із іншими чинниками – слабкість інститутів, інтелектуальна нерозвиненість влади, незацікавленість у змінах ФПП) не дозволяє здійснити ефективну зміну еліт і робить його приреченим жити в "захопленій" олігархатом державі.

2.2. ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙНИХ НАСТАНОВ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК "АКТИВІСТСЬКИХ" ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (2013–2019)

Події Євромайдану та подальші процеси політичного розвитку у ситуації неоголошеної, але фактичної війни Росії проти України та пов'язаної з нею політичної кризи супроводжувалися збільшенням неформальних та напівформальних політичних груп та організацій, що в колективній свідомості суспільства дістали узагальнену назву "активістських". Незважаючи на широку участь цих організацій як у вуличній, так і формальній політиці, залишається ще недостатньо проясненою їхня ідейно-політична природа, а також глибина їхнього занурення у політичній взаємодії. Зазначена ситуація зумовлює потребу у вивченні "активістів" як не лише медійного, але й політичного суб'єкта.

Політичний активізм у сучасній політологічній концептуалізації

У наявній політологічній літературі поняття "політичний активізм" застосовується як одне із базових/засадничих у вивченні проблематики політичної участі, виокремленні основоположниками сучасної політології, зокрема Г. Макклоскі²⁶⁴. Одне з найзагальніших визначень політичної участі належить американському дослідникові Дж. Нагелю, який вказує на різноманітність і водночас цілісність феномену участі як частини функціонування політики як системи: "участь охоплює дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності"²⁶⁵. Політична участь як така може мати місце у межах як формальних політичних інституцій, так і неформальних та напівформальних соціальних груп (мереж), які зазвичай (хоча й не завжди) позиціонують себе як антагоністів формалізованої системи політичного життя

²⁶⁴ Mc Closky H. Political participation. *International Encyclopedia of Social Science*. Vol. 12. / ed. Herbert Mc Closky. New York, 1968. P. 253.

²⁶⁵ Гончаров Д. В. Теория политического участия. Москва, 1997. С. 6.

суспільства.²⁶⁶ Значення політичного активізму як явища в цьому контексті полягає в його спроможності спрямовувати діяльність суб'єктів політичної системи, в тому числі та навіть у першу чергу "низових", у бік впливу на діяльність державної влади та функціонування пов'язаних з ними політичних інститутів з метою реалізації того чи іншого, більш або менш усвідомленого політичного інтересу²⁶⁷.

Існує також необхідність прояснити поняття руху та/або організації, що можуть трактуватися як "активістські", у сучасних умовах, коли вони не є тотожними електорально орієнтованим політичним партіям та рухам. В англосаксонській традиції політичних та соціальних досліджень доволі часто аналогом такого поняття виступає термін "соціальний рух" (social movement), який не збігається з межами відповідної термінології в пострадянському та українському політологічному дискурсі. За класичним визначенням М. Діані, соціальним рухом є будь-яка "мережа неформальних взаємодій між певною множиною індивідів, груп, та/або організацій, що беруть участь у певному політичному або культурному конфлікті, на основі деякої спільної колективної ідентичності"²⁶⁸. Такого роду визначення дозволяє вказати на дві основні характеристики рухів та організацій активістського спрямування – 1) їхню націленість на конфліктну політичну взаємодію з іншими політичними акторами; та 2) тісний зв'язок з колективною ідентичністю, що служить основою для відносної організаційної сув'язності навіть за умов відсутності чітко визначених організаційних структур та ієрархії. Саме тому активістські рухи та організації часто постають як мережеві структури – в тому числі як такі, що виходять у своїй діяльності за межі політичних кордонів національних держав, у яких вони свого

²⁶⁶ Мамчуева Ф. Ю. Формальные и неформальные политические практики современного политического процесса. Историческая и социально-образовательная мысль. 2013. № 5 (21).

²⁶⁷ Дрозд М. Д. Методологія дослідження феномену політичного активізму. Правова держава. Київ, 2015. Вип. 20. С. 176.

²⁶⁸ Diani M. The concept of social movement. The Sociological Review. 1992. Vol. 40 (1). P. 1.

часу мали свій початок, або як такі, що тяжіють до формування мережевих зв'язків з іншими активістськими рухами, з якими поділяють колективну ідентичність²⁶⁹. Завдяки цьому чиннику можна говорити про формування певного комплексу формальних та неформальних асоціацій та об'єднань організацій та рухів, які часто позиціонують себе як "громадянське суспільство" міжнародного характеру, яке може виходити за межі регуляторної компетенції сучасної національної держави або навіть їх об'єднань²⁷⁰.

Межі поняття "політичний активізм" є вужчими, порівняно з поняттям "політична участь": саме розмежування цих двох понять у повсякденному політичному дискурсі вказує на те, що їхні семантичні поля не є ідентичними. З одного боку, політичний активізм відрізняється від таких форм політичної участі, як електоральна поведінка, яка передбачає постійне залучення відповідних індивідів у діяльності політичних рухів, з якими вони себе ідентифікують. З іншого боку, політичний активізм, подібно до участі у виборчому процесі, має на меті артикуляцію та реалізацію інтересів соціальних груп, з якими себе ідентифікують його учасники. Саме тому поля політичного активізму та електоральної участі, незважаючи на свою якісну відмінність, можуть перетинатися. Для прикладу, американська дослідниця Д. Р. Фішер, спираючись на дані щодо участі політично ангажованої американської молоді в діяльності так званих "соціальних рухів" напередодні та під час електоральної кампанії Б. Обами на президентських виборах у США 2008 р., вказує на те, що загальноактивістські рухи, подібні до "Організуймося заради Америки" (Organizing for America), відносно органічно переходили від формату соціального руху до формату складового елементу електоральної машини Демократичної партії США, що, на думку авторки, вказує на те, що "межі між активізмом та електоральною політикою втратили свою чіткість за останні роки"²⁷¹. Наведений приклад вказує на те, що активістські

²⁶⁹Бєбик В. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент. Політичний менеджмент. 2006. № 2(17). С. 140–147.

²⁷⁰Там само.

²⁷¹Fisher D. R. Youth political participation: bridging activism and electoral politics. *Annual Review of Sociology*. 2012. Vol. 38. P. 131.

організації (навіть ті, що ідентифікують себе як соціальні рухи) цілком можуть переплітатися з орієнтованою на заохочення електоральних форм політичної участі діяльністю політичних партій та структурно подібних до них організацій.

Видається, що в контексті України подібна тенденція проявилася ще в контексті подій Майдану 2004 р., коли не- та позапартійні громадські організації активістського типу (зокрема, Громадянська кампанія "Пора!") почали брати участь у політичних процесах, центром яких було протистояння навколо результатів другого туру президентських виборів 2004 р.²⁷². Тим не менше, як і у випадку подібних громадських рухів протестного спрямування в інших державах пострадянського простору того періоду, що претендували на відкриття нових форм та дискурсів політичної участі поза межами традиційних партійних рухів (наприклад, молодіжна організація "Кмара" в Грузії напередодні та в ході "революції троянд" 2003 р.²⁷³), модель політичного активізму, запропонована "Порою", виявилася відносно короткотривалою з погляду її політичної актуальності, тому вже з 2005 р. спостерігався поступовий розпад мережевої структури цієї організації. При цьому "Пора!", як відносно масовий, хоч і децентралізований, громадський рух виявився своєрідною "школою кадрів" для низки політичних партій України кінця 2000–2010 рр. (зокрема, до учасників руху належали такі в подальшому відомі громадськості політичні діячі, як В. Каськів та В. В'ятрович), розмаїтість політичних позицій яких у подальшому може розглядатися як відображення фундаментальної дифузності політичної ідеології "Пори" як руху в цілому. Тим не менше, приклад "Пори" надихнув наступний розвиток політичного активізму в Україні, що і проявилася в поширенні на початку 2010-х рр. ідей безлідерського мережевого громадського активізму з чітко вираженими протестними інтенціями.

²⁷²Кулик В. О. Міжнародні мережеві структури та їх вплив на стан національної безпеки України. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Київ, 2010. Вип. 19. С. 390.

²⁷³Чирун С. Н. Молодёжная политика в ситуации постмодерна. Модели, механизмы, риски. Москва, 2014. С. 289–290.

Поле політичного активізму не є однорідним як у соціальному, так і в ідеологічному плані. Подібно до того, як розвиток електоральної політики дав можливість широкому спектру політичних та ідеологічних гравців апелювати до своїх цільових електоральних аудиторій, розвиток поля політичного активізму з другої половини ХХ ст. відкрив широкі можливості для формування та поширення достатньо різноманітних соціально-політичних практик та ідеологій усередині активістського поля. З одного боку, виникнення та розвиток антивоєнних рухів у США та інших країнах Заходу, починаючи з 1960-х рр., сприяло поживленню діяльності політичної лівиці, яка, формально не відступаючи в багатьох випадках від формату політичної партії як провідної своєї організаційної форми, виявилася спроможною поширити свій вплив у середовищі відповідних соціальних рухів, що значною мірою сприяло рецепції останніми політичного дискурсу лівиці (у варіантах від лівого лібералізму до "оновлених" варіантів марксистсько-ленінської ідеології, а часто і анархістських ідейно-політичних настанов)²⁷⁴. З іншого боку, як реакція на успіхи лівих у контексті просування свого ідеологічного порядку денного в царині "нового" соціально-політичного активізму, починаючи з 1970-х рр., спостерігається розвиток правих активістських рухів та організацій, які нагадують своїх лівоорієнтованих суперників, однак при цьому ставлять діаметрально протилежні ідеологічні цілі. Як і у випадку лівих, праві активістські рухи непартійного/неелекторального типу початково виникають у Сполучених Штатах Америки, найбільш яскравими прикладами чого стала діяльність організації "Моральна більшість" (Moral Majority) у 1980-х роках, що мала й безпосередні електоральні наслідки для конкуренції основних американських партій²⁷⁵.

У подальшому в полі діяльності політизованих "нових соціальних рухів" у межах політичної системи США намітилася

²⁷⁴Taylor D. Social movements and democracy in the 21st century. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017.

²⁷⁵Banwart D. Jerry Falwell, the Rise of the Moral Majority, and the 1980 Election. Western Illinois Historical Review. 2013. Vol. V. P. 133-157.

чітка ідейно-політична поляризація, що зберігає свою актуальність і до сьогодні. Так, активістські організації та рухи, що орієнтуються на захист та просування соціально-політичних, соціально-економічних та соціокультурних інтересів демографічних груп, які усвідомлюють себе традиційно маргіналізованими "меншинами" (від расових до заснованих на альтернативних гендерних ідентичностях), як правило, є відкритими до рецепції широкого кола лівих політичних ідей та часто є афілійованими з так званим "прогресивним" крилом Демократичної партії США. Це показала їхня активна участь в електоральних кампаніях сенатора від штату Вермонт Б. Сандерса – одного з провідних діячів американських "прогресивістів" у 2016 та 2020 рр.²⁷⁶. З іншого боку, активістські структури, що позиціонують себе як захисників певного концепту "традиційних цінностей" та збереження "традиційної" соціодемографічної ієрархії (від аспекту расових відносин до розуміння гендерних та сімейних відносин), ідентифікують себе як такі, що належать до "консервативного" руху і своїми опонентами стигматизуються як "праві", "популістські" та/або "крайньо праві", а в сенсі партійної ідентифікації схиляються до підтримки умовно "консервативного" крила Республіканської партії. Прикладом такого роду політичного активізму можуть бути різні відгалуження руху "Чаювання" (Tea Party), що постав у 2009 р. як реакція на соціально-економічну та культурну політику адміністрації Б. Обама²⁷⁷, або так званий "конспірологічний" рух QAnon, який розглядає президента Д. Трампа як провідника напівмістичної боротьби проти уявної змови "глибинної держави" (*Deep State*) та "ліберальних педофілів" і здобуваючи тим самим певну електоральну підтримку²⁷⁸.

²⁷⁶ Muldoon J., Rye D. Conceptualising party-driven movements. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2020. Vol. 22(3). P. 485–504.

²⁷⁷ Walker C. E. "We're Losing Our Country": Barack Obama, Race & the Tea Party. *Daedalus*. 2011. Vol. 140 (1). P. 125–130.

²⁷⁸ Tully McManus K. QAnon goes to Washington: Two Supporters Win seats in Congress. *Roll Call*. 5 November 2020. URL: <https://www.rollcall.com/2020/11/05/qanon-goes-to-washington-two-supporters-win-seats-in-congress/>

Подібну поляризацію та ідентифікацію з відповідними партійно-політичними позиціями можна простежити не лише в США, а й в інших регіонах світу. Наприклад, у Польщі за останні роки спостерігається чітка поляризація та навіть до певної міри протистояння між ліберально- та ліво орієнтованими громадськими рухами феміністичного та ЛГБТ-спрямування, з одного боку, та католицько-консервативними та націонал-радикальними громадськими рухами, з іншого, що час від часу виливається навіть у вуличні сутички та масові заворушення²⁷⁹. Подібно до США, активістські рухи тісно афілійовані з відповідними "полюсами" партійної системи Польської Республіки²⁸⁰. Отже, ідейно-політична поляризація активістських рухів може вважатися питомою тенденцією сучасного процесу еволюції політичного активізму як явища, а її переплетіння з відповідною реконфігурацією партійних систем та ідеологій вказує на те, що політичний активізм позапартійного типу перебуває під впливом тих самих чинників ідеологізації та поляризації, що й партійний спектр сучасних політичних систем.

Загальні тенденції розвитку активістських рухів та організацій, що мають політизований характер, полягають у тому, що останні тяжіють до поєднання непартійної організаційної форми з тісною співпрацею з "формалізованими" політичними силами та легко підлягають відповідній ідеологізації. Паралельно постає питання щодо самих критеріїв визначення та форм діяльності активістських рухів та організацій. Звертаючись до доробку сучасної західної політичної науки, можна виділити два основні методологічні підходи до вирішення вищезазначених питань: 1) заснований на теорії конкурентної політики (Ч. Тіллі, С. Терроу) та 2), заснований на теорії ресурсної мобілізації (Дж. Маккарті, М. Золд). С. Терроу привертає увагу до неформальних організа-

²⁷⁹ Веретенников В. Беременна революцией: запрет на аборты привел к уличным столкновениям в Польше. Известия. 20 ноября 2020. URL: <https://iz.ru/1092854/vladimir-veretennikov/beremenna-revoliutciei-zapret-na-aborty-privel-k-ulichnym-stolknoveniiam-v-polshe>.

²⁸⁰ Муляр М. Дуда 2.0 як перемога консервативних цінностей? Збруч. 17 липня 2020. URL: <https://zbruc.eu/node/99111>.

ційних структурах активістських рухів, характер який зумовлюється певною формою артикуляції "колективного виклику" (collective challenge), причому антагоністами та цілями останнього можуть виступати як політичні еліти в цілому, так і інші активістські рухи протилежного ідейно-політичного спрямування або органи державної влади у вузькому сенсі слова²⁸¹. Тим самим активістські (соціальні за термінологією С. Терроу) рухи можуть розглядатися як засновані на певних мережевих структурах та відповідних практиках колективної дії форми організації конкурентної політики (contentious politics), що можуть кинути виклик іншим політичним акторам²⁸².

Основними критеріями віднесення того або іншого руху або організації до активістських є передусім їхня спроможність вести колективну політичну діяльність (боротьбу) на основі мережевих структур та здатність кидати конкурувати з іншими політичними акторами, залишаючись при цьому вищезгаданими мережевими структурами. Такий підхід, незважаючи на його впливовість у плані концептуалізації активістських/соціальних рухів та їх ролі в структурах політичної участі²⁸³, видається надто загальним, оскільки розмиває концептуальну межу між рухом як мережею політичної дії та рухом як організаційним ядром цієї мережі (тобто, використовуючи марксистсько-ленінський дискурс, між "класом" та "партією").

Продуктивнішим у цьому контексті видається підхід, запропонований Дж. Маккарті та М. Золдом, згідно з яким можна простежити чітку межу між соціальним рухом як "заснованим на принципі добровільної участі колективом, що його підтримують індивіди заради досягнення певних змін у суспільстві",²⁸⁴ та

²⁸¹Tarrow S. Power in movement. Social movements, collective action and politics. Cambridge, 1998. P. 4.

²⁸²Tarrow S. Power in movement. P. 2.

²⁸³Див.; Павлова Т. В. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Pavlova_5_08.pdf.

²⁸⁴Mc Carthy J. D., Zald M. N. The Trend of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization. Social Movements in an Organizational Society. New Brunswick and London, 2009. P. 339.

організацією-соціальним рухом (social movement organization), що характеризується як "складна, або формальна, організація, яка ідентифікує свої цілі з орієнтирами певного соціального руху або контрруху та прагне до реалізації цих цілей"²⁸⁵.

Наведена дихотомія дозволяє осмислити ситуацію, за якої діяльність неформального мережевого руху супроводжується і в багатьох випадках спрямовується певним організаційним ядром політичних активістів, що діють як більш організована та ієрархічна мережа в мережі. Тим самим така подвійна організація дозволяє проводити та організовувати ефективну ресурсну мобілізацію (як у плані особового складу протестних рухів, так і в сенсі акумуляції та розподілу фінансових ресурсів, а також відповідної техніки та устаткування)²⁸⁶. Тому ключовими завданнями організацій-соціальних рухів, з цієї точки зору, стають вищезазначені форми ресурсної мобілізації, а також – що має стратегічне значення – власне мобілізація нових прихильників, нейтралізація або переформатування масової та елітарної громадської думки на свою користь і досягнення відповідних змін з точки зору своїх політичних цілей²⁸⁷. Саме поняття активістської організації/руху є фактично тотожним концепту організації-соціального руху, висунутому Дж. Маккарті та М. Золдом, що, однак, не заважає ефективному використанню доробку теорії конкурентної політики при розгляді практичних аспектів участі активістських рухів у процесах колективної політичної боротьби.

Досліджуючи ідейно- та практично-політичні аспекти діяльності активістських рухів та організацій соціально-політичного спрямування, необхідно брати до уваги також як вимір їх неформальної мережевості, яка дозволяє залучати до діяльності відповідних рухів потенційно велику кількість учасників, так і важливість функцій ресурсної та ідеологічної мобілізації, як і величину організованого ядра активістів, а також ресурсний потенціал пов'язаних з ними "донорів".

²⁸⁵ McCarthy, J D., Zald M. N. Resource Mobilization and Social Movements: a Partial Theory. *Social Movements in an Organizational Society*. P. 20.

²⁸⁶ McCarthy, J D., Zald M. N. Resource Mobilization and Social Movements: a Partial Theory. *Social Movements in an Organizational Society*. P. 19.

²⁸⁷ Ibidem.

Євромайдан та російсько-українська війна як чинники формування "активістського" середовища України

Виходячи з вищенаведеного, конкретні case studies активістських рухів та груп, що діяли та діють в Україні під впливом імпульсу Євромайдану та російсько-української війни, можуть бути розглянуті крізь призму вищенаведених теоретичних принципів та спостережень. Кристалізації спільної політичної ідентичності українського "активізму" як руху сприяло саме поєднання (у майже безпосередній часовій послідовності) подій Євромайдану та російської агресії проти України. Якщо події Євромайдану являли собою масовий протест проти дій органів державної влади, що суперечили європейському та євроатлантичному геополітичному курсу України, то російська агресія ще більше посилила державницько-патріотичну складову "майданівських" рухів та груп, що особливо проявилось у волонтерському та добровольчому русі²⁸⁸.

На відміну від Помаранчевої революції 2004 р., Євромайдан позначився куди вищим рівнем децентралізованості та внутрішньої суперечливості протестного руху, значна частина учасників якого скептично, а то й негативно ставилася до діяльності офіційної опозиції до режиму В. Януковича, що її уособлювали лідери трьох основних "партій Майдану" – А. Яценюк (ВО "Батьківщина), В. Кличко ("УДАР") та О. Тягнибок (Всеукраїнське об'єднання "Свобода"), сприймаючи їх як опортуністичний елемент, готовий у будь-який момент досягти компромісу з чинною владою²⁸⁹. Важливе місце на ранньому етапі подій Євромайдану (кінець листопада 2013 – початок січня 2014 р.) посідало риторичне розмежування між "мирними активістами" та "провокаторами", що значною мірою використовувалося лідерами опозиційних партій як аргумент у просуванні власного порядку

²⁸⁸ Ishchenko V. Left divergence, right convergence: anarchists, Marxists, and nationalist polarization in the Ukrainian conflict, 2013–2014. *Globalizations*. Vol. 17(5). P. 830–833.

²⁸⁹ Потапенко Я. Рецепція Євромайдану в сучасному українському соціокультурному дискурсі. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2018. Вип. 4(78). С. 8–10.

денного переговорів з чинною тоді владою і тиску на неї без застосування сили. З позицій такої стратегії "провокатори" (переважно члени або учасники активістських груп, орієнтованих на силовий тиск) розглядалися як деструктивний елемент. "Провокатори", зі свого боку, переосмислили саме поняття "провокації" як позитивної революційної дії, слідуючи в цьому плані ідейним настановам одного з засновників УНА-УНСО А. Лупиноса з його "тріадою" "Провокація – репресія – революція!"²⁹⁰. Власне, саме активісти УНА-УНСО та заснованої її колишнім лідером Д. Корчинським партії "Братство" багато в чому долучилися до перших значних зіткнень між протестувальниками та силами внутрішніх військ і "Беркуту" біля будівлі Адміністрації Президента України 1 грудня 2013 р.²⁹¹. На цьому етапі розвитку Євромайдану як руху переважали, тим не менше, прихильники "ненасильницької" тенденції, до яких належали передусім партійні активісти трьох вищезгаданих опозиційних партій (за певним винятком у вигляді Всеукраїнського об'єднання "Свобода", хоча і її прихильники, а також афілійовані з цією партією неформальні правонаціоналістичні групи на кшталт "С14" також утримувалися від надто активної участі в силових діях до січня 2014 р.), а також учасники зорієнтованих на ненасильницький громадсько-політичний активізм об'єднань на кшталт Громадянського руху "Відсіч", Фундації регіональних ініціатив (ФРІ), руху "Автомайдан", Громадського сектору Євромайдану, "Євромайдан SOS", та ін.²⁹². Хоча вже 30 листопада 2013 р. почалося формування загонів (сотень) Самооборони Майдану, про що було оголошено наступного дня, тим не менше одним із їх основних завдань на той момент вважалося недопущення можливих "провокацій", аби

²⁹⁰ Васильчук Є. О. Ідеологічні доктрини українських правоекстремістських об'єднань у контексті постмодерністського дискурсу (на прикладі УНА-УНСО). Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право. Київ, 2013. Вип. 3(19). С. 18.

²⁹¹ Корчинський: "Влада Януковича могла б впасти за один день". BBC News Україна. 26 листопада 2014. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/11/141124_korchynskiy_interview_vs.

²⁹² Див.: Майдан від першої особи. 45 історій Революції Гідності. Київ, 2015. С. 82, 84, 170.

зберегти ненасильницький імідж Євромайдану²⁹³, ключові політичні вимоги якого на той час в основному зводилися до повернення євроінтеграційного курсу, покарання винних у насильстві правоохоронців, добровільної відставки В. Януковича та/або уряду М. Азарова в цілому²⁹⁴.

Баланс між "мирними протестувальниками" та "провокаторами" кардинально змінився на користь останніх після прийняття контрольованою Партією регіонів більшістю Верховної Ради України так званих "диктаторських законів" (16 січня 2014 р.), масових зіткнень на вул. Михайла Грушевського після віче Євромайдану 19 січня 2014 р. та загибелі трьома днями пізніше С. Нігояна та М. Жизневського. Саме ця послідовність подій сприяла піднесенню престижу тих, кого раніше називали "провокаторами". Вони зорганізувалися у рух "Правий сектор", який поєднав мережеву структуру з принципом лідерського керівництва в особі Д. Яроша²⁹⁵. У сукупності з формалізованою організаційною ієрархією це дало "Правому сектору" можливість для більш успішної мобілізації своїх прихильників і переходу до силових дій²⁹⁶ "Правого сектору", хоча і в "неетнічній" формі²⁹⁷.

Тим не менше, у подальшому "Правий сектор" зазнав невдачі під час спроби переформатування в бік створення своєї електоральної політичної партії (на базі УНА-УНСО), що в чергове може вказувати на складнощі, пов'язані зі спробами перенести успішну, з організаційної точки зору, модель активістської організації-руху мережевого типу на поле діяльності традиційних політичних партій. Наразі партія "Правий сектор", а також створена Д. Ярошем після розколу організації в грудні 2015 р. громадська

²⁹³ Майдан від першої особи. С. 140–141.

²⁹⁴ Революція Гідності. Згадаймо головне. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2122489-revolucia-gidnosti-zgadajmo-golovne.html>.

²⁹⁵ Найєм М. За лаштунками "Правого сектору". Українська Правда. 1 квітня 2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/04/1/7020952/>

²⁹⁶ Ishchenko V. Far Right Participation in the Ukrainian Maidan Protests: an Attempt of Systematic Estimation. European Politics and Society. 2016. Vol. 17(4). P. 464.

²⁹⁷ Zhuravliev O., Ishchenko V. Exclusiveness of Civic Nationalism: Euromaidan Eventful Nationalism in Ukraine. Post-Soviet Affairs. 2020. Vol. 36(3). P. 226–245.

організація "Державницька ініціатива Яроша" ("ДІЯ") займають маргінальні позиції в межах політичного поля України.

З іншого боку, російсько-українська війна парадоксальним чином сприяла зростанню ваги "ліберальних" ідейно-політичних елементів у загальній ідеологічній матриці постмайданівського середовища "активістів". Поступово падає популярність правонаціоналістичних ідей у суспільстві, безпосереднім проявом чого і стали електоральні невдачі ВО "Свобода" та "Правого сектору" на позачергових парламентських виборах 2014 р. Одним із основних чинників цього процесу стало активне поширення дискурсу про принципово "шовіністичу" та "фашизоїдну" природу політичного режиму В. Путіна в Російській Федерації як загрози Україні, що не могло не відбитися у ставленні до правонаціоналістичних ідей як несумісних з новоутворюваною українською національною ідентичністю. У зв'язку з необхідністю спростування російської пропаганди про нібито "фашистську" природу "київської хунти", виходом для представників націонал-радикальної течії стала участь в організації загальнопатріотичного добровольчого руху²⁹⁸.

До того ж, ризик ідеологічної стигматизації як носія "прокремлівських" ідей для таких активістських груп зберігається, на що вказує case study групи "Традиція і порядок", контрверсійні (але послідовні з погляду правонаціоналістичної ідеології) "антизахідні" акції якої викликали гостру критику з боку ліберально орієнтованих секторів "активістського" середовища України – в тому числі й тих, представники яких ідентифікують себе як націоналістів²⁹⁹. Можливим винятком у межах цієї тенденції

²⁹⁸ Андрій Білецький: "Половина "Азова" розмовляє російською мовою. Але вони вбивають і вмирають за Україну". URL: https://lb.ua/news/2014/12/10/288683_andrey_biletskiy_polovina_azova.html; Добровольчі батальйони: від виникнення до підпорядкування ЗСУ чи Нацгвардії. URL: <https://tyzhden.ua/News/132877>

²⁹⁹ Див. коментарі до (наразі видаленого) допису організаційного акаунту "Традиції порядку" в мережі Facebook. – Активісти "Традиції і Порядку" під посольством Ірану вшанували пам'ять загиблого генерала – Касема Сулеймані. URL: https://web.archive.org/web/20200104171001/https://www.facebook.com/consignment.land/posts/2568460896772744?__tn__=-R

виступає "Азовський рух" та заснована на його основі політична партія "Національний корпус", хоча, як і у випадку з "Правим сектором", цьому, пов'язаному з полком "Азов", активістському рухові не вдалося конвертувати свою вуличну присутність у скільки-небудь значний електоральний успіх³⁰⁰. Загалом же станом на 2019 р. правонаціоналістичні активістські рухи виявилися відносно ізольованими саме через той "мілітарний" профіль, який вони (частково з ідейних міркувань, частково прагматично) обрали з початком російсько-української війни. Спроби вирватися з цієї ізоляції через ведення спільної активістської діяльності з опозиційно налаштованими до тодішнього Президента України П. Порошенка ліберальними активістськими організаціями (зокрема, "Рухом нових сил" М. Саакашвілі) у 2017–2019 рр.³⁰¹ не дали бажаного результату, тому на момент обрання Президентом України В. Зеленського та початку нового етапу політичного розвитку України майбутнє правонаціоналістичного активістського середовища в українській політичній системі так і залишилося непевним.

Початок російсько-української війни дав "нове дихання" активістським структурам ліберального спрямування, які в ході революційного етапу подій Євромайдану опинилися в тіні. Ліберальні "активістські" рухи, такі як "Відсіч", взяли активну участь в організації різного роду громадянських кампаній та ініціатив патріотичного характеру – починаючи від кампанії 2014 р. "Бойкот російського кіно" (що стала певним продовженням раніше започаткованої цим же рухом кампанії "Не купуй російське!")³⁰² і

³⁰⁰Згідно з даними проведеного КМІС національного опитування щодо рейтингу підтримки політичних лідерів і партій, станом на кінець вересня 2020 р. підтримка "Національного корпусу" коливалася від 0.5% серед усіх респондентів до 0.8% серед респондентів, що прийняли рішення взяти участь у виборах та визначилися з партією, яку вони підтримують. Див.: Рейтинг підтримки політичних лідерів і партій: вересень 2020 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=969&page>

³⁰¹ Саакашвілі заявляє, що наступний мітинг під Радою відбудеться 7 листопада. URL: <https://www.unian.ua/politics/2213876-saakashvili-zayavlyae-scho-nastupniy-miting-pid-radoyu-vidbudetsya-7-listopada.html>.

³⁰²Відсіч. Бойкот російського кіно! Не дивись російське! URL: <https://www.facebook.com/vidsich/posts/729203723813716/>

завершуючи кампанією на підтримку прийняття Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" у квітні 2019 р.³⁰³.

У подальшому в діяльності "Відсічі" акції на підтримку процесу декомунізації поєднувалися з акціями, спрямованими проти окремих політиків, діяльність яких організація вважала "антиукраїнською" – починаючи від В. Зеленського як кандидата на виборах Президента України 2019 р. (кампанія "Стоп Зе Реванш") і закінчуючи С. Лещенком як кандидатом в народні депутати України на позачергових парламентських виборах того самого року³⁰⁴. Такого роду діяльність цієї активістської групи вказує на поступовий перехід від ліберального до державницько-патріотичного дискурсу, що є свого роду паралельним процесом до відповідних трансформацій, що їх пережило правонаціоналістичне "активістське" середовище. Все ж таки, з погляду політичної практики, "Відсіч" та подібні до неї ліберально-патріотичні "активістські" групи, кампанії та рухи залишилися на тих самих позиціях щодо примату ненасильницького громадянсько-політичного активізму, що вони їх сповідували до подій Євромайдану. Тому їхні політико-перформативні практики (навіть у випадках поширення контрагітації проти чинних кандидатів на посади в органах державної влади) контрастують із тісно пов'язаними з елементами політичного насильства акціями правонаціоналістичних груп, такими як "сміттєва люстрація", ініційована активістами "Правого сектору" в 2014–2015 рр.³⁰⁵, або спроби "Азовського руху" заводити виборчій кампанії П. Порошенка на виборах Президента України 2019 р.³⁰⁶. У цьому сенсі, незважаючи

³⁰³"Мова об'єднує": тернопільяни приєдналися до Всеукраїнської акції на підтримку нового закону. URL: <https://te.20minut.ua/Podii/mova-obednue-ternopolyani-priednalis-do-vseukrayinskoyi-aktsiyi-na-pid-10903220.html>

³⁰⁴Відсіч. Сергій Лещенко перейшов червону лінію. URL: <https://tinyurl.com/y5djm8m>.

³⁰⁵Див.: Шевченко А. Сміттєва люстрація набирає обертів. Голос України. 2 жовтня 2014. URL: <http://www.golos.com.ua/article/11423>.

³⁰⁶Нацкорпус послідовно продовжує відпрацьовувати проти Порошенка. Цього разу сутички у Вінниці (ВІДЕО). URL: https://texty.org.ua/fragments/92346/Nackorpus_poslidovno_prodivzhuje_vidpracovuvaty_proty_Poroshenka_Cogo-92346/

на спільність державницько-патріотичного дискурсу як основи публічної ідентичності як ліберальних, так і правонаціоналістичних секторів "активістського" середовища, їхні колективні практики залишилися загалом пов'язаними з їхнім домайданівським минулим, що вказує на збереження ідеологічної традиції навіть за наявності зовнішніх ознак ідейно-політичної конвергенції зі своїми антиподами.

Ще одним важливим полем діяльності ліберальних "активістських" груп став волонтерський рух, що постав як реакція на очевидні проблеми зі забезпеченням Збройних сил України та добровольчих частин необхідним спорядженням та устаткуванням. "Активістські" групи, що виникли як суто волонтерські (наприклад, організація "Крылья феникса" Ю. Бірюкова)³⁰⁷, з часом набули ліберально-патріотичного характеру за своїм ідейно-політичним наповненням, поєднуючи підтримку ринкових прозахідних реформ з наголосом на протистояння агресії з боку РФ, необхідність розбудови бойового потенціалу ЗСУ і т.п. *. Звертає на себе увагу той факт, що низка представників волонтерського руху, які дотримувалися ліберально-патріотичних поглядів, інтегрувалися до складу органів державної влади з консультативною функцією щодо питань модернізації та реформування Збройних сил – Ю. Бірюков став радником Президента України П. Порошенка (серпень 2014 р.)³⁰⁸, а волонтери-активісти, що координувалися Ю. Бірюковим та Д. Арахамією, стали основою персоналу Проектного офісу реформ при Міністерстві оборони України

³⁰⁷ Волонтерський рух в Україні як нова форма взаємодії влади і громадянського суспільства. URL: <https://ipiend.gov.ua/publication/volonterskyj-ruk-h-v-ukraini-ia-k-nova-forma-vzaiemodii-vlady-i-hromadianskoho-suspilstva/>

* Прикладом цієї тенденції є участь колишніх та нинішніх учасників волонтерського руху, зокрема організації волонтерів "Народний тил", у створенні праволіберальної політичної організації "Демократична орда" (пізніше – "Демократична сокира") у 2018 р. – Див. тенденційну характеристику минулого частини організаторів цього руху в публікації на сайті Вголос. – "Демократична сокира": "независники Майдану та України". URL: https://vgolos.com.ua/news/demokratychna-sokyra-nepavyznyku-majdanu-ta-ukrayiny_1308524.html.

³⁰⁸ Порошенко призначив своїм радником волонтера. URL: https://lb.ua/news/2014/08/13/276089_poroshenko_naznachil_sovetnikom.html.

(вересень 2015 р.)³⁰⁹. Тим самим можна констатувати більшу зорієнтованість умовно ліберального сектору "активістського" середовища на інституалізацію власних ініціатив у межах співробітництва з владними структурами. Це дозволило поєднати потенціал волонтерського руху як мережевого з політичним ресурсом владних структур, що в подальшому сприяло подальшому проникненню вихідців з ліберально-патріотичного сектору волонтерського руху до політичних інституцій, причому в деяких випадках – на достатньо провідні позиції (наприклад, Д. Арахамія став головою парламентської фракції політичної партії "Слуга народу" у Верховній Раді України).

У той же час, подібно до правонаціоналістичних груп, ліберальні "активісти" також продемонстрували тенденцію щодо переходу до спроб партійної організації, щоправда, з невеликими практичними результатами. Наочними прикладами в цьому плані стали політичні проєкти "Демократичного Альянсу" та "Руху нових сил", що презентували себе як політичні партії-продовжувачі євромайданівського руху та перебували в підкресленій опозиції до режиму П. Порошенка. Специфікою "Демократичного Альянсу" як громадсько-політичної сили став наголос на мережевому принципі організації, адже сама партія була створена на основі переформатування заснованої ще у 1994 р. всеукраїнської молодіжної громадської організації "Християнсько-демократична молодь України". Відповідно, команда "Демократичного Альянсу" структурно-функціонально складається з чотирьох споріднених організацій: власне партії з такою назвою, молодіжної організації "Молодь ДемАльянсу", жіночої громадської організації "ДемАльянс Жінок" та громадської організації "ДемАльянс Допомога"³¹⁰. Така організаційна структура ставила за мету забезпечити тісний зв'язок партії з ширшим середовищем громадських активістів, однак з електоральної точки зору "Демократичний Альянс" не

³⁰⁹ Волонтерський рух в Україні під час проведення антитерористичної операції: історія, стан, проблеми. URL: <http://ipzn.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/Volonterskyj-ruh-pid-chas-ATO.pdf>.

³¹⁰ ДемАльянс. Про нас. URL: <https://dem-alliance.org/about>.

спромігся стати ефективною політичною партією, що й засвідчили його низькі показники на місцевих виборах протягом 2014–2015 рр., а також той факт, що партія так і не змогла висунути власних кандидатів на виборах загальнонаціонального рівня у вказаний період політичного розвитку, натомість кооперувалася із низкою партій традиційного типу³¹¹. За президентства П. Порошенка партія зробила ставку на просування "антикорупційного" дискурсу, що поступово став, поряд із загальним ліберально-патріотичним, важливим елементом її політичної ідентичності³¹². Після перемоги на президентських виборах 2019 р. В. Зеленського деякі діячі "Демократичного Альянсу" (зокрема, Г. Янченко та А. Красносільська) приєдналися до "ЗеКоманди", а пізніше зайняли провідні позиції в межах партії "Слуга народу", що засвідчило слабкість ліберально-патріотичного "активістського" середовища з погляду формування та просування власних електорально-патріотичних проєктів, які стали альтернативною можливістю для його учасників використовувати ресурс своєї політичної мережі з метою входження до складу політичних партій традиційного типу та просування власного політичного дискурсу в межах останніх*.

Зі свого боку, "Рух нових сил", заснований М. Саакашвілі невдовзі після його відставки з посади голови Одеської обласної державної адміністрації у листопаді 2016 р. і зареєстрований у лютому наступного року, від самого початку своєї діяльності

³¹¹"ДемАльянс": між Садовим, Гриценком і Вакарчуком. URL: <https://www.chesno.org/post/887/>

³¹²Див., наприклад, елементи "антикорупційної" риторики партії в наступній публікації – "ДемАльянс" закликає Порошенка не йти на другий термін. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/11/19/7127346/>

* Типологічно (хоч і не масштабами) таке входження певною мірою нагадує періодичні спроби британських крайніх лівих активістських груп та організацій (наприклад, пов'язаного з Дж. Корбіном руху "Momentum"), спрямовані на просування своєї програми в межах Лейбористської партії через масовий вступ своїх членів до останньої зі спробою взяти під контроль керівні органи лейбористів. Див., наприклад: Muldoon J., Rye D. Conceptualising Party-Driven Movements. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2020. Vol. 22(3). P. 485–504.

відзначався акцентуацією проблем корупції (в тому числі у сфері постачання та спорядження ЗСУ та добровольців), а також наголосом на необхідності докорінного ліберального реформування та модернізації основних суспільних систем України. У грудні 2017 – лютому 2018 р. партія взяла активну участь в організації та проведенні масових акцій протесту у центрі м. Києва, що ставили за мету відставку уряду В. Гройсмана та імпічмент Президентові П. Порошенку (під символічною назвою "Маршів за імпічмент")³¹³. У цьому сенсі стратегію М. Саакашвілі та його прихильників можна розглядати як певну спробу апропріації суспільно-політичної енергії, пов'язаної з символічною спадщиною Євромайдану, та повторити цю засадничу подію нової української політичної ідентичності у новому контексті та на своїх умовах. Ознакою цього можна вважати також і спроби "Руху нових сил" створити широку мережеву "активістську" коаліцію проти П. Порошенка, що повторювала б конфігурацію ліберально-правонаціоналістичного союзу часів Євромайдану: участь у акціях протесту брали як громадські організації та партії ліберального спрямування (власне "Рух нових сил", праволібертаріанський рух "5.10", партія "Воля"), так і правонаціоналістичні сили (ВО "Свобода", "Правий сектор", "Національний корпус")³¹⁴. Однак вузькість переважно "антикорупційних" вимог протестувальників та організаторів масових акцій (зокрема, щодо запровадження голосування на виборах народних депутатів за відкритими списками та створення Антикорупційного суду України)³¹⁵ не дозволили "Рухові нових сил" досягти очікуваного успіху. Незабаром після депортації М. Саакашвілі з України до Польщі (12 лютого 2018 р.) "Марші за імпічмент" втратили свій імпульс, а діяльність "Руху нових сил" поступово фактично згорнулася. Наведений епізод вказує на те, що

³¹³ "Михомайдан" в Києві: сторонники Саакашвілі вийшли на марш за імпічмент. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/mihomajdan-v-kieve-storonniki-saakashvili-vyishli-na-marsh-za-impichment.htm>.

³¹⁴ Саакашвілі заявляє, що наступний мітинг під Радою відбудеться 7 листопада. URL: <https://www.unian.ua/politics/2213876-saakashvili-zayavlyae-scho-nastupniy-miting-pid-radoyu-vidbudetsya-7-listopada.html>.

³¹⁵ Там само.

спроби інспірованих успіхом Євромайдану ліберальних "активістів" повторити його успіх з метою приходу до влади на загальноукраїнському рівні мали такий самий зв'язок із політичною реальністю, як і надії багатьох правонаціоналістичних активістів на "національну революцію" у вигляді "Третього Майдану"*.

Підсумовуючи, варто зазначити, що огляд еволюції ідейних засад та політичних практик обох ключових секторів "активістського" середовища України – правонаціоналістичного та ліберально-патріотичного – дозволяє констатувати, що ідейно-політичні постулати останніх у дечому конвергували, зокрема, формуванням єдиного державницько-патріотичного, а пізніше й "антикорупційного" дискурсу як основи взаємного порозуміння щодо певних спільних основ політичної ідентичності. Це радикально відрізняється від, приміром, тенденцій до політичної поляризації між активістськими рухами якісно різного ідейного спрямування, що є наразі поширеними в практиці громадсько-політичних рухів США та інших держав Заходу. Відповідно, таке спостереження дозволяє концептуалізувати спільний досвід Євромайдану та російсько-української війни, а також спільне несприйняття традиційної політичної еліти пострадянської України (в тому числі й тієї, що прийшла до влади на євромайданівській хвилі), як основу для фактично союзницьких відносин та можливостей апропріації певних ідейних тез одним сектором "активістського" середовища України від іншого.

Видається так, що відмінності у вихідних політичних традиціях відповідних секторів "активістів" багато в чому зумовили тяжіння "активістських" груп правонаціоналістичного спрямування до (часто перформативного) політичного насильства,

* Достатньо характерним прикладом спроб здійснити "національну революцію" через заклики до "Третього Майдану" може бути інцидент із захопленням будівлі готелю "Козацький" на Майдані Незалежності прибічниками малочисельної правонаціоналістичної організації "Революційні праві сили" (21 лютого 2016 р.). – Див.: "Революційні праві сили" налічують не більше 80 людей і не мають жодної підтримки у населення – СБУ. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/rps-nalichujut-ne-bilshe-80-ljudej-i-ne-majut-zhodnoji-pidtrimki-u-naselennja-sbu-98870.html>.

на протипагу переважному зосередженню ліберально-патріотичних груп на символічних кампаніях, волонтерській діяльності та електоральному ентризмі. Однак не слід абсолютизувати подібну дихотомію, адже еволюція "активістського" середовища України знає і форми громадсько-просвітницької діяльності з боку правонаціоналістичних "активістських" груп (наприклад, проект "Освітня асамблея", реалізований групою "С14" за підтримки Міністерства молоді та спорту України та Київської міської державної адміністрації)³¹⁶, так і спроби ліберально-патріотичних груп застосовувати елементи політичного насильства для досягнення своїх цілей (спроба захоплення будівлі Міжнародного центру культури і мистецтв – колишнього Жовтневого палацу – прихильниками "Руху нових сил" 17 грудня 2017 р.) з метою розміщення там "штабу громадського контролю")³¹⁷.

Взаємодія "активістського" середовища з іншими акторами політичної системи України

Тим не менше, розуміння специфіки "активістського" середовища України загалом є неможливим без урахування фактору тісного переплетіння останнього з мережами та ієрархіями інших акторів політичної системи. Подібно до лівих та "консервативних" активістських рухів та груп у Сполучених Штатах Америки, як правонаціоналістичні, так і ліберально-патріотичні "активісти" в Україні після перемоги Євромайдану намагалися не лише створювати свої партійні структури, а й увійти до існуючих та новостворюваних партійних структур електорального типу. Вище вже наводилися приклади такого роду стратегії ліберально-патріотичних груп, зокрема, "Демократичного Альянсу", однак і правонаціоналістичні групи деякий час після лютого 2014 р. продовжували свій союз з "партійними" націоналістами з ВО "Свобода", хоча достатньо стрімкий занепад популярності цієї

³¹⁶Радіо Свобода. Україна (не)фінансує праворадикальні рухи. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29291997.html>.

³¹⁷Радіо Свобода. Живий блог: Активісти "Руху нових сил" штурмували Жовтневий палац. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28923120.html>.

партії спонукав багатьох із них (зокрема, й раніше тісно пов'язану з Київською міською організацією ВО "Свобода" групу "С14") переглянути свої зв'язки з нею.

З іншого боку, ліберально-патріотичні групи та об'єднання розділилися на крило, яке тяжіло до співпраці з однією з двох складових новоутвореної після подвійних дострокових виборів 2014 р. "партії влади" (тобто, або з "Блоком Петра Порошенка", або з "Народним фронтом"), і на крило, що взяло орієнтир на кооперацію з промайданівською опозицією (з 2015 р.), представленою, зокрема, партіями ВО "Самопоміч", "Громадянська позиція" та ВО "Батьківщина". На певному етапі розвитку постмайданівської партійної системи саме ВО "Самопоміч" стало основною точкою концентрації ліберально-патріотичних "активістів" (переважно "антикорупційного" спрямування), причому дехто з них обіймав ключові партійні посади та справляв безпосередній вплив на політичну лінію партії (наприклад, Є. Соболев, Г. Гопко, О. Сироїд, О. Сотник, Н. Веселова та ін.). Особливо помітним серед керівництва партії та її парламентської фракції у Верховній Раді України VIII скликання було представництво коаліції "Реанімаційний пакет реформ": зокрема, представницю останнього – О. Сироїд – було обрано заступником Голови Верховної Ради України за квотою партії ВО "Самопоміч"³¹⁸. Тим самим непартійне об'єднання "активістів", яке позиціонувало себе як носіїв "реформаторського" експертного знання, здобуло безпосередній вплив на одну з ключових парламентських партій України, що достатньо швидко знайшло своє відображення в переформатуванні ідеологічних та практичних засад діяльності ВО "Самопоміч" від початкового християнського консерватизму до "антикорупційного" лібералізму, і це досить швидко призвело до загострення відносин партії з "Блоком Петра Порошенка" та "Народним фронтом". З часом загострення внутрішніх суперечностей усередині партії призвело до її фактичного розколу,

³¹⁸ "Самопоміч" підписала Меморандум про співпрацю з Реанімаційним пакетом реформ. URL: <https://samopomich.ua/samopomich-pidpysala-memorandum-pro-spivpratsyu-z-reanimatsijnym-paketom-reform/>

причому низка провідних "активістів" (наприклад, Г. Гопко та С. Соболев) залишили фракцію партії ВО "Самопоміч".³¹⁹ Ситуація з ВО "Самопоміч" показала, що ідеологізований підхід до партійної політики, запропонований партії "активістами", навряд чи може служити ефективним дороговказом до успіху в контексті партійної системи України.

Тим не менше, коло взаємодій "активістів" з політичними акторами України не обмежилось партійним полем останніх. Органи державної влади, включно зі силовими відомствами та структурами, протягом вказаного періоду демонстрували зацікавленість у мобілізації людського ресурсу "активістів" заради реалізації широкого кола завдань. У цьому контексті можна простежити певне функціональне розмежування: в той час як правонаціоналістичні "активісти" зазвичай кооптувалися до складу силових структур – від резервних батальйонів МВС та МО України до різного роду муніципальних органів правопорядку³²⁰ – ліберально-патріотичні "активісти" (організації яких у цьому контексті позиціонувалися як "організації громадянського суспільства") переважно претендували на роль носіїв експертного знання в межах різного роду цільових програм – як у сфері компетенції МО України, так і інших міністерств та відомств, зокрема, Міністерства освіти та науки України³²¹. У контексті свого протистояння з представниками традиційних пострадянських політичних еліт за контроль над відповідними владними ресурсами "активісти" звернулися і до "антикорупційного" дискурсу, а також до дискурсу "реформ", якому їхні опоненти з часом протиставили дискурс "зовнішнього управління". Такого роду дискурсивне протистояння є цікавим з методологічної точки зору прикладом мобілізації різних понять політичної мови задля

³¹⁹ "Самопоміч" і вибори: чи вдасться партії повернутися на політичну орбіту? URL: <https://www.chesno.org/post/4011/>

³²⁰ Див. Freedom House. Ультраправий екстремізм як загроза українській демократії. URL: <https://freedomhouse.org/report/analytical-brief/2018/ultrapravyi-ekstremizm-yak-zagroza-ukrainskiy-demokratii>.

³²¹ Використання потенціалу громадянського суспільства для забезпечення національної безпеки України в умовах зовнішньої агресії. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1565/>

легітимізації власних позицій у межах поля конкурентної політики. Загалом, як показує приклад поточного політичного протистояння, відповідні дискурсивні формації зберігають своє значення зі змінами політичної динаміки у 2019 р. У більш теоретичному ключі ситуація боротьби цих двох дискурсів може розглядатися як окремий приклад того, як "знання-влада" (за термінологією М. Фуко) може мобілізуватися як ресурс у формальній та неформальній політичній боротьбі за провідні позиції та контроль над ключовими політичними інституціями суспільства³²².

Зрештою, "активісти" були певною мірою дотичними до трансформацій державної політики у сфері релігій, а також до перипетій у міжцерковних відносинах. Ключовим епізодом у цьому плані став процес набуття Томоса від Константинопольського Патріарха Варфоломія І для Православної церкви України, згідно з яким остання набувала автокефального статусу як Київська митрополія Константинопольського Патріархату. За цих обставин "активістські" організації – як правонаціоналістичного, так і ліберально-патріотичного спрямування – взяли активну участь у кампанії підтримки здобуття Томоса та інформування громадськості та церковних кіл про важливість і необхідність останнього³²³. Загалом же в цьому контексті мали місце прояви як політизації релігійного життя, так і проникнення релігійних інтересів у політичне поле, що зайвий раз підкреслює важливість дослідження взаємозв'язку політичних та релігійних рухів у кризові та/або революційні моменти розвитку суспільства. Після виборів Президента України 2019 р. відповідні "активістські" кампанії загалом пережили зниження своєї інтенсивності, що також може вказувати на зв'язок політико-електорального та релігійно-політичного чинників у плані активізації відповідних форм громадсько-політичної діяльності "активістських" рухів.

³²² Зекрист Р. И. Концепция власти Мишеля Фуко. Известия Уральского государственного университета. 2012. Вып. 2 (Философия политики и политология). С. 41–46.

³²³ Див., наприклад: Активісти закликали волинських священників УПЦ МП підтримати Томос. URL: <https://pershyj.com/p-aktivisti-zaklikali-volinskih-svyaschenikiv-upts-mp-pidtrimati-tomos-foto-30794>.

Розвиток та еволюція "активістського" руху в Україні у 2013–2019 рр. відбувалися в контексті впливу ідейно-політичних та організаційних імпульсів, що походили від поєднання чинників перемоги Євромайдану та початку російсько-української війни, що значною мірою сприяло формуванню "активістського" поля на тлі єдиної державницько-патріотичної політичної ідентичності. Разом з тим зберігалися і навіть кристалізувалися два його основні сектори – правонаціоналістичного та ліберально-патріотичного спрямування. Обидва ці сектори, тим не менше, поділяли певний мінімум спільних політичних цінностей та орієнтирів, що дозволяло їхнім представникам взаємодіяти один з одним як у межах протестних рухів, так і в контексті добровольчого та волонтерського руху. У цьому ключі основним напрямом еволюції "активістського" середовища стала радше ідеологічна конвергенція, ніж поляризація, що може засвідчувати наявність потенціалу для суспільної консолідації активних прошарків українського суспільства за наслідками Євромайдану. В той же час, спроби "активістів" створити та просунути власні електорально-партійні проекти загалом виявилися невдалими, а спроби індивідуального або організаційного входження до усталених політичних сил у більшості випадків мали обмежену ефективність. За цих обставин основними формами участі "активістів" у спробах вплинути на політичне життя України стали радше форми кооперації з різними державними та наволодержавними структурами та органами влади – від силових до муніципальних. Саме на цьому полі "активісти" як певне єдине соціально-політичне середовище змогли достатньо відчутно кинути колективний виклик представникам пострадянської політико-адміністративної еліти в боротьбі за контроль над відповідними політичними ресурсами. Однак можливості "активістів" виявилися обмеженими через їх неспроможність повторити досвід соціально-політичної мобілізації періоду Євромайдану та часів перебування при владі колишньої опозиції режиму В. Януковичу. Їм не вдалося апропріювати перемогу Євромайдану як невід'ємну складову власної політичної легітимності через надмірну функціональну спеціалізацію і загальну розпорошеність кожного з окремо взятих секторів

"активістського" середовища. Спроби М. Саакашвілі та низки інших політиків (зокрема, зі середовища партії ВО "Самопоміч") кинути виклик постмайданівській "партії влади" за рахунок консолідації "активістського" поля та використання його людського потенціалу також виявилися невдалими, що певною мірою вказує на відсутність належного політичного досвіду та компетенцій у тих з "активістів", які прагнули реалізувати свої особисті або колективні політичні проекти в українському суспільстві. Тим не менше, "активістське" середовище показало себе унікальним політичним суб'єктом: з одного боку, воно не стало тією організацією-соціальним рухом, що міг би довести до кінця задекларовані Євромайданом як ширшим соціальним рухом цілі; з іншого боку, в ситуації спаду масового євромайданівського руху "активісти" спромоглися досягти поширення політичних цінностей та дискурсу Євромайдану на різних щаблях та рівнях політичної та управлінської системи України завдяки своєму входженню у політичні та управлінські структури. Внаслідок цього "активістське" середовище заслуговує на подальшу увагу в контексті досліджень суб'єктів політичної системи України в умовах політичної кризи.

2.3. ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ У ПОДОЛАННІ СУСПІЛЬНОЇ КРИЗИ: МОЖЛИВОСТІ І РЕАЛІЇ

За перехідної доби питання тлумачення уявленого минулого та верифікації історичної пам'яті як для України, так і для всього пострадянського простору постало вкрай актуальним. На порядку денному був запит на конструювання сучасної ідентичності нових суверенних держав. Переосмислення історичного досвіду мало декілька інструментальних цілей: суспільний діалог і консолідація, легітимація обраної моделі посткомуністичної трансформації й нових політичних акторів. За таких умов політика пам'яті стала важливим елементом ствердження національного сентименту через винайдення прийнятної для переважної більшості населення версії історичного гранд-нарративу. Із відновленням суверенності України вітчизняні історики інтенсифікували дослідження національного історичного процесу, відтворюючи сукупність його політичних, соціальних, економічних і культурних аспектів. Утім, запропонувати консенсусний цілісний консолідуючий концепт бачення минулого дотепер не вдалося. Одна із серйозних перешкод на цьому шляху полягала в тому, що мнемоісторична політика в Україні була асистемною, вибірковою, ситуативною, спекулятивною і формувалася на основі амбівалентної проєктивної моделі з елементами неорадянських і україноцентричних (як синонім державницьких) образів, символів й акцентів.

Доречно нагадати, що "політика пам'яті – це процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається "битва за минуле" із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набувають ваги ідеологічної зброї. Водночас вони здатні виконувати і функції соціального захисту, мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій"³²⁴. Ідеться не лише про

³²⁴ Див. у: Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. URL: <http://khp.org/index.php?id=1230112797>

віктимні образи, а й про будь-які ситуативно актуалізовані й ритуалізовані практики пригадування подій і постатей уявленого минулого на догоду поточним політичним потребам.

Не можна не оминати і той факт, що політика пам'яті органічно пов'язана із самою історичною пам'яттю народу. На думку А. Киридон: "Поняття скеровують практики. Ідеться про взаємозалежність та взаємообумовленість "історичної пам'яті" та політики пам'яті. Історична складова є неодмінним елементом ідентифікації та легітимації як окремої особи, так і культурної спільноти, яка прагне встановити ціннісний континуум національної свідомості"³²⁵.

Історична пам'ять лишається органічною складовою національної ідентичності. Усвідомлення спільності історичної долі, поряд з мовно-культурними традиціями, об'єднує окремих осіб і соціальні групи у нації, наділяє її представників почуттям духовної спорідненості, уявленої єдності. Подібні колективні переживання минулого стають важливим соціокультурним феноменом індивідуальної і колективної самоідентифікації.

Попри спонтанність і еволюційність процесів формування історичних наративів за сучасних умов держава, використовуючи засоби відповідної політики та управління, виступає впливовим суб'єктом формування національної пам'яті. Цей напрям діяльності органів влади у політичному й науковому дискурсі набув усталеної назви "державна політика пам'яті", яка є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти. При цьому, з огляду на незавершеність націстворчих процесів та динаміку подій останніх років, питання характеристики політики пам'яті та досвіду її впровадження в Україні потребує подальшого всебічного вивчення.

Загальновизнано, що політика пам'яті віддзеркалює:

- реальний і уявлений досвід суспільства;
- актуальний стан його базових інститутів;

³²⁵ Киридон А. "Історична пам'ять" у просторі політики пам'яті. Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск. 2018. №3 (27). С. 50.

- соціально-політичну структуру суспільства;
- співвідношення груп впливу (ситуативних груп пам'яті);
- переконання та оцінки державно-політичних лідерів.

Подання і вшанування уявленого минулого здійснюються у вигляді різноманітних практик:

- вербалізованих (промови політичних лідерів, підручники, посібники, наративи тощо);
- візуальних (державна символіка, пам'ятники, музеї, тобто – місця пам'яті);
- ритуальних (паради, свята, урочистості). До них поступово долучаються цифрові мнemoісторичні практики пригадування і оцінювання минулого.

Політика пам'яті як динамічна смислоутворююча категорія в сучасному українському суспільстві відіграє такі функції:

- деконструкція і спростування неорадянських міфів й ідеологем. Наприклад, відеопроєкт Українського інституту національної пам'яті складається з трьох змістовних кількахвилинних роликів, покликаних зруйнувати поширені радянські міфи. Зокрема: міф про "Велику Вітчизняну війну" – термін, який став ідеологічним кліше на протипагу "Друга світова війна", міф про радянський народ як "народ-визволитель", який був справді визволителем своєї території, але щодо ряду інших прилеглих країн фактично "народом-окупантом", та інших міфів – про Георгія Жукова як про "Маршала Перемоги", якого рядові бійці між собою називали "Катафалком" і "М'ясником", але якого радянська пропаганда перетворила на пропагандистського ідола³²⁶. Ще одним промовистим прикладом є деконструкція радянських міфів про кримських татар як "дезертирів", "зрадників" і "колаборантів" – міфів, покликаних виправдати їх депортацію сталінською владою і цілковиту русифікацію півострова. За словами С. Громенка, встановлено, що 1944 року сталінська влада відправила на

³²⁶ Розвінчуючи радянські міфи: Інститут національної пам'яті презентує відеопроєкт "Війна і міф". URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/rozvinchuyuchy-radyanski-mify-institut-nacionalnoyi-pamyati-prezentuye-videoprojekt-viyana-i-mif>

спецпоселення прямо з військових частин 8 995 кримських татар-учасників бойових дій, серед яких було 524 офіцери і 1 392 сержанти, які пройшли усю війну в лавах Червоної армії³²⁷;

- сприяння широкому суспільному діалогові і порозумінню. Найбільшого резонансу в цьому контексті набувають декілька питань: меморіалізація Бабиного Яру; відтворення справжньої історії Донбасу як запорука його деокупації; кримське питання – в аналогічному структурно-семантичному контексті. Зокрема, в травні 2020 р. було оприлюднено звернення української культурної та наукової спільноти до керівників держави та Київського міського голови щодо меморіалізації Бабиного Яру. Серед підписантів – тисячі знаних громадських діячів: члени ініціативної групи "Перше грудня", філософи, вчені, діячі мистецтв, правозахисники, колишні політв'язні, журналісти.

У зверненні, серед іншого, зазначалося: "Ми переконані, що Бабин Яр – це одне з ключових місць національної пам'яті українців як сучасної політичної нації – громадян України всіх національностей. Ми пам'ятаємо жертви Голокосту, так само як і Голодомору та Великого терору, геноциду ромів і депортації кримських татар. Трагедія українського єврейства є невилучним складником історії України, трагедією всього українського народу. Пошанування жертв Голокосту, одним із символів якого є Бабин Яр, а також інших жертв Бабиного Яру – ромів, пацієнтів психіатричної лікарні, заручників, військовополонених, учасників українського національного та радянського Рухів Опору – є справою державної ваги, а створення національного меморіалу має стати завданням усього суспільства за державного фінансування і системної підтримки найвищих державних інституцій"³²⁸.

За переконанням підписантів, українська держава має виступати головним ініціатором, організатором і гарантом захисту національних інтересів, а відтак – національної безпеки у царині

³²⁷ Громенко С. 3 радянських міфи про кримських татар. Деконструкції. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2019/05/18/155691>

³²⁸ Інтелігенція України вимагає підпорядкувати проєкт Бабин Яр Інституту нацпам'яті. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3029962-inteligencia-ukraini-vimagae-pidporadkuvati-proekt-babin-ar-institutu-nacpamati.html>

історичної пам'яті. Відстороненість чинної влади та її недостатня підтримка українських громадських ініціатив і фахових середовищ призводить також і до звинувачень у неналежному пошануванні з боку Української держави жертв Бабиного Яру – жахливої трагедії Другої світової війни та одного зі світових символів Голокосту, а також уможлиблює реалізацію сумнівних експериментів не лише над пам'яттю загиблих, а й над живими носіями цієї пам'яті;

- інструменталізація і адаптація історичного дискурсу задля вироблення консенсусної версії уявленого минулого. Цей процес триває постійно і зумовлений зміною акцентів у мнемоісторичній політиці з віктимних, фаталістичних на глорифікаційні й стверджувальні. Впровадження державницької мнемоісторичної моделі підживлюється "гарячою" пам'яттю про героїв АТО і ООС, яка є частиною ширшого нарративу українських національно-визвольних змагань. Ототожнення російсько-української війни з подіями доби УНР (наприклад, порівняння маріонеткових квазіутворень "ДНР" і "ЛНР" з Донецько-Криворізькою республікою) покликане не лише сконструювати узгоджене бачення історичного процесу, а й продемонструвати дидактичний елемент пригадування – на досвіді розбрату і минулих поразок державницьких проєктів формувати солідарне бачення поточних національних інтересів і спільний комплекс цінностей, спільну мову пам'яті, спільний україноцентричний сентимент.

На думку вітчизняних дослідників, Україна посткомуністичного періоду не виробила спільного знаменника щодо тлумачення власної історії. Відсутність об'єднувального національного гранд-нарративу, відцентрові, щодо кремлівської, версії тлумачення історії Української держави, стали маніпуляції на мовному й релігійному ґрунті засадничо вплинули на поглиблення політичних і соціокультурних міжрегіональних суперечностей, справили негативні наслідки для формування загальноукраїнської ідентичності, дестабілізували суспільство, послабили кіберінформаційну безпеку держави. Незважаючи на широкий ресурсний потенціал цифрових технологій, мова пам'яті лишається глибоко традиціоналістичною, ретроспективною, насиченою етнічними маркерами, а отже – модерною. Натомість постмодерна інформаційна

реальність з її багатовекторністю, розмиттям цінностей, ентропією чеснот і новими структурно-символічними категоріями суперечить словникові пам'яті, складеному за підсумками декількох століть бездержавності й розбрату.

Засадничими принципами витворення образів-спогадів під час конструювання політики пам'яті в Україні є травма/трагедія і тріумф. Травмуючий образ уявленого минулого концептуалізує політику пам'яті держави, водночас тріумф – героїзує її. Окремі сюжети уявленого минулого потрапляють у зону "змови мовчання", коли колективна пам'ять уникає згадок про те, що завдало їй найсуттєвішої травми. Понад те, політика пам'яті є ретранслятором історичного досвіду, в тому числі гостро травматичного. Свідома актуалізація зон "змови мовчання" використовується для унеможливлення ретравматизації³²⁹.

В Україні сформувалися полярні інтерпретації багатьох історичних подій та епох, що їх підхоплюють політичні конкуренти, різні громадські групи і рухи. Утворилися конкуруючі "режими пам'яті" про цілу низку подій, особистостей, організацій та історичних періодів української історії: починаючи від княжих часів та спадщини Київської Русі, від питання про так звану "державну зраду" козацького гетьмана Івана Мазепи в часи царату до проблеми "питомості" чи "накиненості" (окупаційного характеру) радянської влади³³⁰.

В Україні дотепер немає загальносуспільного консенсусу щодо "чужості", антиукраїнського характеру імперської та комуністичної влади, нав'язаної ззовні. Тривають запеклі політичні дискусії щодо інтерпретації російсько-імперського і тоталітарного радянського минулого між носіями різних конфліктних моделей

³²⁹ Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). Україна – Європа – Світ. 2015. №15. С. 245.

³³⁰ Грабовський С. Україна радянської доби: окупація чи колонізація?. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/ukrayina-radyanskoji-doby-okupaciya-chy-kolonizaciya>; Кульчицький С. Засадниче питання без емоцій. Чи була радянська влада в Україні окупаційною? URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-iyu/zasadnyche-pytannya-bez-emocij>; Шевель О. Чи є вихід? Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі. URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars>

пам'яті – неорадянської, національно-державницької та ліберальної. Антиукраїнські політичні ініціативи і проекти ділять країну масовими маніпуляціями історії, які десоверенізують свідомість, підважують основи державності. Пошуки консенсусної моделі ідентичності в контексті "навздогінної" модернізації стали виявом стану невизначеності щодо усталеної загальноукраїнської системи суспільно-політичних цінностей, гострої конфронтації різновекторних політичних сил і, як наслідок, – неможливості визначення оптимального напрямку розвитку суспільства³³¹.

Німецький дослідник Й. Рюзен зауважив, що з погляду теорії історії це означає, що в досвіді минулого завжди є сподіване майбутнє. Вчений вводить поняття "темпоральна інтерсуб'єктивність" – це зв'язок між людьми минулого і сучасними людьми, який перебуває на рівні змістовності практики їхнього життя. Надії, очікування і страхи в ланцюгу поколінь якоюсь мірою "передаються у спадок"³³². Цей психоінформаційний аспект пам'ятання підважує мнемоісторичні практики в контексті пост-правди, дозволяє певним політикам, партіям і організаціям творити паралельну реальність, пропонувати цільовій аудиторії "зручний" історичний дискурс, апелювати до ностальгії, використовувати ритуалізм і автостереотипи.

Аналізуючи поточні акценти політики пам'яті в Україні, І. Симоненко констатує: "Аналіз ситуації, що склалася в сучасній Україні щодо питань, пов'язаних з формуванням історичної пам'яті, свідчить про постійно зростаючу впродовж останніх років політизованість цього сегмента суспільного життя. Причина зазначеного процесу лежить у площині не стільки об'єктивних чинників – крах комуністичної ідеології та проголошення державної незалежності викликали закономірну зміну оцінок історичного минулого українського народу як суб'єктивних чинників – відмінне трактування минувшини різними політичними силами,

³³¹ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіг. доповідь. Київ, 2019. С. 6.

³³² Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення /пер. з нім. Львів, 2010. С. 315.

включення історичної тематики у контекст політичної боротьби. Дискусії щодо оцінки важливих аспектів історичного минулого України переросли не лише рамки наукових обговорень, а й державні кордони, що виявляється у цілеспрямованій позиції керівництва РФ стосовно державної політики пам'яті в Україні³³³.

Протягом 1991–2013 рр. політика пам'яті в Україні формувалася асистемно і значною мірою залежала від того, яка політична сила була при владі. Її змістовне наповнення можна охарактеризувати як поміркований україноцентричний дискурс – творення мнemoісторичного метатексту без "гострих кутів" і критичних акцентів, приміром, у бік сусідів. Прикметною подією стала поява української національної валюти, на банкнотах якої було зображено князів, гетьманів і поетів (візуалізація героїв й інструменталізація уявленого минулого). За ініціативи президента Л. Кучми втілювалося гасло "Україна – не Росія" ("м'яка суверенізація" і поступова відмова від моністичної неорадянської моделі).

Акценти мнemoісторичної політики 1990-х – початку 2000-х років були відносно безконфліктними, а російський культурно-інформаційний чинник не актуалізувався і не засуджувався. Було запропоновано навчальний курс історії України для середньої і вищої школи, заснований на стандартній етнічно-ексклюзивній схемі, що повторювала модерні мислєсхеми кінця XIX – початку XX століть. Було частково усталено пантеон героїв, історичних символів, місць пам'яті та комеморативних ритуалів. Запроваджено низку загальнонаціональних свят (День Незалежності України, День пам'яті жертв політичних репресій, День пам'яток історії та культури, День партизанської слави, День української писемності та мови). Витіснення радянської історичної символіки і топоніміки було поступовим, нефорсованим, мінімально декларативним ("тиха політика пам'яті", за висловом І. Ковальської-Павелко).

За каденції В. Ющенко (2005–2010 рр.) змістовий наголос робився на тому, що українці – народ-жертва трьох голодоморів,

³³³ Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna>

що їх спричинила політика радянської влади. Мартирологічний наратив, заснований на повторному переживанні травматичного досвіду уявленого минулого, практично затулив собою всі інші націєтворчі акценти. Водночас розпочалося конструювання нового пантеону героїв за участі постатей національно-визвольного руху часів міжвоєнної доби і Другої світової війни. Легітимація нового політичного суб'єкта (держави) досягалася й за рахунок історії як ресурсу виправдання політичних рішень. Виразною рисою суспільної свідомості було конкурування різних типів пам'яті.

В. Ющенко намагався також інституціоналізувати нормативний підхід до історії з головною директивою декомунізації, коли санкціонував відкриття Інституту національної пам'яті у 2006 р. У період з 2007 до 2014 рр. ключовими темами, викладеними на вебсайті УІНП, були Голодомор 1932–1933 рр., кваліфікований як геноцид проти української нації, національно-визвольні змагання 1917–1920 рр. та Друга світова війна з основним акцентом на історії ОУН і УПА як борців за українську незалежність. Перед тим, як залишити президентський пост у січні 2010 р., В. Ющенко присвоїв посмертне звання "Герой України" С. Бандері, очільникові ОУН. Це рішення викликало гострий резонанс, жваві дискусії й осуд частини суспільства в Україні та за кордоном. Прихильники такого рішення В. Ющенка, в свою чергу, аргументували переважно антирадянське значення фігури С. Бандери.

З обранням В. Януковича Президентом України у 2010 р. політика пам'яті почала набувати деяких нових рис. Є підстави говорити про переорієнтацію з антиколоніальної політики пам'яті на "реставраційну" політику пам'яті, яка характеризується поверненням до радянської символіки і мислесхем. Першим демонстративним кроком у цьому напрямі стало спільне українсько-російсько-білоруське святкування "Перемоги" у Другій світовій війні та повернення терміна "Велика Вітчизняна війна" до публічних заяв можновладців й спікерів влади. У травні 2011 р. Верховна Рада ухвалила рішення про "Прапор Перемоги", яке *de facto* дозволяло використовувати радянський червоний прапор як символ у День Перемоги. Було змінено керівництво УІНП, яким було представлено відверто проросійський мнemoісторичний

контекст. Погляди влади В. Януковича на голод 1932–1933 рр., що його він унікав називати "Голодомором", та негативне ставлення до Р. Шухевича та С. Бандери (стигматизація В. Ющенко), стали найбільш обговорюваними питаннями серед громадських діячів, інтелектуалів, журналістів та політиків. Гострі дискусії продемонстрували, що для більшості критика теми Голодомору та ОУН і УПА слугувала лакмусовим папірцем його ступеня патріотизму.

Провладна Партія регіонів у політиці пам'яті вжила низку заходів неорадянського/проросійського кшталту. Навесні 2010 року депутат від Партії регіонів В. Колісниченко організував у Києві від імені "російськомовних українців" виставку, присвячену "польським та єврейським жертвам УПА" з чіткою спекулятивною метою використовувати цю трагічну пам'ять у політичній боротьбі. Тоді ж у Запоріжжі місцеве представництво Комуністичної партії звело пам'ятник Й. Сталіну, який згодом був сплюндрований прихильниками націонал-патріотичної організації "Тризуб". Цей факт засвідчив непримиренний антагонізм між суспільним запитом на антиколоніальний націоналізм та намірами тодішньої влади всіляко захищати радянську спадщину.

Політика пам'яті після Революції Гідності і протягом російсько-української війни вперше за всю історію незалежності України набула системного й прямолінійного (операціонального) характеру. Реформований УІНП узяв курс на декомунізацію, підтриману відповідними законами. Важливим нюансом стало те, що змістові акценти, словник пам'яті, мнемоісторичний дискурс у цілому стали іншими – замість віктимізації наголос було зроблено на глорифікацію. Український народ перестав зображуватися як безпорадна жертва історичних обставин. Натомість на порядку денному стали компліментарні риси, пов'язані з волею, спротивом, спонтанною громадянською ініціативою, горизонтальною мобільністю і самоорганізацією суспільства, що за умов тривалої неконвенціональної війни з Росією є цілком зрозумілим кроком³³⁴. Однак критики цього підходу закидають йому "аберацію

³³⁴ Бондар А. Політика пам'яті між революцією та війною. URL: <https://www.dw.com/uk/андрій-бондар-політика-пам'яті-між-революцією-та-війною/a-39104554>

історичного сприйняття", конкуренцію з польськими і єврейськими мнemoісторичними практиками, а сам УІНП звинувачують в тому, що той "створив опорні пункти української віктимності"³³⁵.

Важливим досягненням УІНП останніх років стало доведення до широкої міжнародної громадськості ролі та внеску українців у Другій світовій війні у складі армій різних держав на різних континентах. Гаслом мнemoісторичних практик стало "Ніколи знову". Як і багато інших держав колишньої антигітлерівської коаліції, Україна обрала макову квітку як символ пам'яті та примирення. В такий спосіб держава публічно долучилася до європейської традиції пам'яті про війну та її постгероїчного фокусування на жалобі за жертвами війни.

Утім, за словами дослідників, попри широку кампанію з деколонізації "міф про Велику вітчизняну війну зберіг залишкову символічну силу. Символічний капітал, що його комуністична влада вклала в культ Великої вітчизняної війни, і досі видимий у проблемі відчутної "пустоти" минулого без комфортного міфу Перемоги – специфічна проблема на пострадянському просторі"³³⁶. Отже, "війни пам'яті" – тривала боротьба за визначення та висвітлення минулого як фундаменту для сучасних та майбутніх ідентичностей і російсько-українська гібридна війна міцно пов'язані між собою на багатьох рівнях.

Політика пам'яті, що її проводила суверенна Україна, від початку мала риси деколонізації і дерадянізації, які вкрай негативно сприймаються апологетами (про-)російського історичного дискурсу. Ідеологічне обґрунтування російської агресії проти Української держави спекулятивно засновувалося на вимогах щодо "правильної" (канонічної і конформістської) пам'яті про

³³⁵ Аберрация исторического восприятия. Почему украинская политика памяти конкурирует с еврейской и польской. Интерв'ю с историком Василием Росевичем. Еврейская панорама. 8 августа 20109 г. № 52. URL: <https://evrejskaja-panorama.de/article.2019-08.aberratsiya-istoricheskogo-vospriyatiya.html>

³³⁶ Журженко Т., Льюїс С., Федор Д. Війна і пам'ять в Росії, Україні та Білорусі. URL:

минуле, а розв'язана проти України війна, за російськими пропагандистськими кліше, зазвичай змальовується і виправдовується як продовження Другої світової війни. Як реакція на збройної агресії Росії і на її пропагандистське обґрунтування прискорився і став невідворотним демонтаж традиційної "спільної" пам'яті.

Доводиться констатувати, що "з початком війни в Україні ми можемо говорити про нову якість пострадянської політики пам'яті, а можливо, й про новий феномен, що виходить за рамки звичного інструменталізування минулого. У чинному російсько-українському конфлікті ми стаємо свідками появи, а в деяких випадках і культиватії нової якості часу, коли елементи минулого і теперішнього зливаються в одно, а лінійна історія щезає"³³⁷.

Мнемоісторичні акценти із загальнодержавних практик зміщуються в бік локальних. 3 травня 2020 р. УІНПом проводилася всеукраїнська безстрокова акція "Родинні історії війни"³³⁸, розрахована на широкий загал. Наріжний компонент акції – участь громадян у вшануванні пам'яті про окремих людей, доповнення їхніми оповідями загальну історію трагічних подій Другої світової війни (мікроісторичний "повсякденний" аспект комеморації).

О. Стяжкіна доречно зауважує, що "...історія Другої світової була та є полем битви. А мала б стати полем скорботи. "Ніколи знову" – це той порядок денний, який має бути оприявлений фактами, проаналізований за допомогою різних за походженням документів, у тому числі і тих, які за умовчанням вважаються ненадійним чи то другорядним джерелом (як усні історії, щоденники, листування, скарги, спогади, художні тексти доби), а з тим і введений у шкільні та вишівські курси історії"³³⁹.

³³⁷ Журженко Т., Льюїс С., Федор Д. Війна і пам'ять в Росії, Україні та Білорусі. URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/memory-wars/>; Ковальська-Павелко І. Мілітарні комеморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. Проблеми політичної історії України. 2020. Вип. 15. С. 168, 177–178.

³³⁸ Український інститут національної пам'яті розпочинає всеукраїнську акцію "Родинні історії Війни". URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/ukrayinskyi-institut-nacionalnoyi-pamyati-rozpochynaye-vseukrayinsku-akciyu-rodynniistoriyivinyu>

³³⁹ Стяжкіна О. Тюремний мартиролог: теперішнє минуле. URL: <https://uamoderna.com/blogy/olena-styazhkina/stat1>

Пошук "спільного знаменника" травматичного минулого України, ймовірно, залишатиметься актуальним ще довгі роки. Друга світова війна – це лише один аспект цього процесу, який, у свою чергу, відображає системне прагнення України до незалежної та всеохоплюючої пострадянської національної ідентичності. Зрештою, це нагадування про те, що демонтаж радянських мислесхем і радянського мнемоісторичного спадку триває. Відмова України від культу "Перемоги" сучасної Росії відображає відмінні позиції, на яких перебувають ці дві раніше міцно пов'язані держави, і підкреслює, чому повернення України в орбіту інтересів Кремля практично унеможливлене³⁴⁰.

Російський символ "Дня Перемоги" – помаранчево-чорна георгіївська стрічка – на території України заборонений. Відповідний Закон України "Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки" набув чинності в червні 2017 р.³⁴¹. Георгіївська стрічка є символом російських окупаційних військ та місцевих колаборантів у Донбасі й Криму.

Якщо проблема деокупації Донбасу і Криму пролонгується, то одним із можливих варіантів стане подальший відхід Півдня та Сходу України від проросійських/прорадянських парадигм пам'яті, який почався у період Євромайдану. Якщо така зміна поведінкової парадигми продовжуватиметься, тоді Україна – без окупованих Донбасу і Криму – нарешті зможе наблизитися до спільної історичної пам'яті, із погодженим трактуванням минулого і, як наслідок, до подолання мнемонічної конфліктності. Політичні діячі, таким чином, матимуть змогу відсторонитися від політики пам'яті і зайняти позицію мнемонічних байдужих, виходячи з того, що за наявності консенсусного бачення минулого,

³⁴⁰ Tregubov V. Ukrainians reject modern Russia's WWII victory cult as geopolitical divide deepens. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukrainians-reject-modern-russias-wwii-victory-cult-as-geopolitical-divide-deepens/>

³⁴¹ Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2031-19#Text>

зусилля створити та пропагувати альтернативну версію навряд чи будуть результативними.

Мнемоісторична риторика поволі еволюціонує від фаталізму, детермінованості, лінійного погляду на уявне минуле до нелінійних схем, до полілогу, до творення нового пантеону героїв, нового каталогу місць пам'яті, нових меморіальних практик, цінностей і національних автостереотипів, до унормування україноцентричної моделі пам'яті та впорядкування її словника.

На думку українських дослідників, вагомим контекстом творення мапи пам'яті і конструювання гранд-нарративу є оптимальне співвідношення раціональної та емоційної складових, утвердження соціального оптимізму в історичній політиці. Поточна прикметна особливість української історичної пам'яті, та й взагалі українського соціуму, полягає в тому, що в ньому домінує соціальний песимізм. Він простежується в широкому діапазоні: від історії військових поразок далекого минулого (довгий мартиролог полеглих борців за "національну справедливість") до нинішніх труднощів економічного і політичного характеру³⁴².

Свідчення впливу соціокомунікаційних механізмів політики пам'яті – зміна ставлення громадян до РФ, російсько-української війни, факту окупації Донбасу і Криму. За даними опитування, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова на замовлення ГО "Детектор Медіа" з 14 по 19 серпня 2020 р. в усіх регіонах держави, за винятком тимчасово окупованих територій, оцінка громадянами подій у Донбасі практично повністю збігається з думкою про винуватців війни. Трохи більше 61% респондентів вважають, що це – російська агресія, майже 22% опитаних переконані, що це – громадянська війна, а 17% не визначились або ж не погодилися з обома варіантами. У Західному макрорегіоні частка тих, хто вважає війну російською агресією, становить 92%, у центральному – 70%, у південному – 41%, у східному – 31%. І навпаки, частка тих, хто вважає, що на Сході

³⁴² Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир, 2009. С. 498. Політика історичної пам'яті... С. 23.

триває громадянська війна, найбільше на самому Сході – 42%, на Півдні – 21%, у Центрі – 20%, на Заході – близько 2%. При цьому найбільше тих, хто не визначився, на Півдні – 38%.

Подібна картина суспільних настроїв фіксується під час опитувань громадян про оцінку Євромайдану і Революції Гідності: 54% респондентів згодні з твердженням, що це "справедливе повстання народу проти авторитарної влади", однак коли на Заході таку думку поділяють 87%, а в центрі – 64%, то на Півдні та Сході – по 23%. Майже 31% опитаних вважають, що події на Майдані були "незаконним державним переворотом, захопленням влади групою озброєних людей". На Сході так вважають 56%, на Півдні – 50%, у Центрі – 23%, на Заході – 6%. Найбільша частка осіб, що не визначилися – на Півдні країни (27%).

За віком найбільше тих, хто вважає Майдан Революцією Гідності, серед респондентів 18–29 років. А тих, хто вважає Майдан переворотом (38%), серед опитаних від 60 років³⁴³. За висновком соціологів, порівняно з попередніми роками українське суспільство обстоює чітку позицію стосовно питань війни і миру, а частка осіб, які не визначилися, істотно скоротилася. Неорадянські практики пам'яті втрачають соціальну базу. З іншого боку – зростає популярність державницького проєкту.

Зміна мнемоісторичних акцентів у бік державницьких чеснот, яка відбулася останніми роками, серед іншого позначилася і на ставленні громадян до держави, до питань патріотизму і до Дня захисника України. За результатами опитування, проведеного Соціологічною групою "Рейтинг" 10–12 жовтня 2020 р., 85% респондентів вважають себе патріотами своєї країни, 12% – не ідентифікують себе такими. Патріотично налаштованих громадян приблизно однаково у всіх регіонах країни, та відносно більше серед старших респондентів. 69% опитаних позитивно ставляться

³⁴³ Як змінилися уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19. Соціологічне опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisy-upodobannya-ta-interesi-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-vivoriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19#%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%9F%D0%90%D0%93%D0%90%D0%9D%D0%94%D0%98>

до встановлення 14 жовтня державного свята Дня захисника України, 23% – нейтрально і лише 5% – негативно. Найкраще це свято сприймається мешканцями Заходу та Центру. На Сході і Півдні близько 60% респондентів позитивно ставляться до свята, третина – нейтрально і лише 6-7% негативно. 59% опитаних по всій Україні висловили готовність у разі виникнення відповідної загрози відстоювати територіальну цілісність України зі зброєю в руках (у 2019 р. таких респондентів було 56%, у 2017 р. – 54%, у 2012 р. – 33%)³⁴⁴.

Прикметним викликом мнemoісторичній політиці, характерним для транзитивних суспільств, у тому числі українського, є феномен постпам'яті як уявлених взаємин, вербально-символічних конструкцій минулого. Постпам'ять тлумачиться як спекулятивний акт уяви, що встановлює проєктивні відносини з минулим, і цей акт відтворюється другим, третім або навіть більш пізніми поколіннями. Авторка поняття М. Хірш обстоює думку, що постпам'ять – це вид пам'яті. Під нею розуміється, що існує безперервність між "гарячою" пам'яттю першого покоління і "холодною" постпам'яттю другого покоління. "Постпам'ять описує, яке відношення мають наступні покоління до особистих, колективних і культурних травм, до змін, яким піддалося покоління попереднє; до того, що вони "пам'ятають" лише завдяки історіям, образам, поведінки людей, серед яких вони виростили. Процес передачі інформації відбувається на такому глибокому емоційному рівні, що починають створюватися власні спогади. Таким чином, зв'язок з минулим у постпам'яті утворюється не за рахунок процесу "пригадування", але за рахунок залучення уяви і проєктування, своєрідної "розробки". М. Хірш вважає, що при цьому існує ризик того, що подібні перейняті спогади можуть замінити справжні, навіть витіснити їх. Однак, на думку її опонента Е. ван Альфена, друге покоління не володіє жодним власним знанням про минуле батьків. У них є бажання подолати цей розрив. Натомість А. Асман пропонує дискувати вже не про

³⁴⁴ До Дня захисника України / Соціологічне опитування. URL: <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/fbb3f3c52d452cdd1646d4a62b69dba5.html>

"постпам'ять", а радше про "добу після пам'яті". Акцент робиться на перерваності зв'язку між двома поколіннями³⁴⁵. Постпам'ять можна стисло окреслити як ресурс, покликаний подолати цю перерваність, зручний путівник уявленим незручним минулим.

Відмінні проєкції історичної пам'яті є суттєвим дезінтегруючим чинником, джерелом соціальної незгоди. В той же час узгодження контраверсійних поглядів на минуле заради громадянського миру не повинно заступати послідовний процес витискання неорадянської міфотворчості. Не можна не погодитися із тезою І. Щупака про те, що "...важливо позбавлятися "національного егоїзму" у баченні власної національної історії"³⁴⁶. Відтак "змагання віктимності" мають замінитися діалогом і порозумінням. Національні трагедії важливі для усього світу, який має винести уроки з цих історичних явищ. Національні трагедії були й мають бути частиною гранд-нарративу. З іншого боку, доречно позбавлятися міфогенного образу "народу-жертви", позаяк в історії кожного народу траплялися не лише катастрофи й поразки, а також досягнення, успіхи, перемоги.

У транзитивному українському суспільстві минуле лишається головним полем битви за сучасність та майбутнє. Меморіальний активізм відігравав помітну рушійну роль у протестних рухах під час останніх днів Радянського Союзу і ще більшу відігравав надалі, коли політика символічного минулого стала основним моментом суперництва, що істотним чином відбилося на пострадянській навздогінній модернізації.

Суттєві сенсоутворюючі зміни в державній політиці пам'яті відбулися за роки російсько-української гібридної війни. Війна, що ведеться як конвенційними, так і неконвенційними засобами,

³⁴⁵ Цит. за: Хирш М. Что такое постпамять?. URL: <https://urokiistorii.ru/article/53287>; Лозинская А. "Стыд, подозрение и ностальгия". Интервью с Эрнстом ван Альфеном. URL: <https://urokiistorii.ru/article/52921>; Hirsch M. The Generation of Postmemory. Poetics today. 2008..№28.P.106–107.URL: https://warwick.ac.uk/fac/cross_fac/ehrc/events/memory/poetics_today-2008-hirsch-103-28.pdf

³⁴⁶ Щупак І. Українська політика пам'яті. Як пояснити те, що (не-)пояснює Василь Радивич. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5c138da1c6777/>

загострила дискусії про ідентичність, прискорила формування співгромадян, стимулювала внутрішній діалог і співпрацю різних конфесійних і національних груп. У сучасній ситуації, за умов багаторівневого протистояння двох держав, інформаційна складова суспільного діалогу набуває екзистенційного значення для існування України. Російське медіа-обґрунтування своєї військової агресії щодо України було і залишається важливою ланкою в інформаційному протистоянні з Україною, вибудовуванні Москвою свого власного варіанта стратегічного нарративу та його представлення насамперед у зарубіжних ЗМІ, що так чи інакше позиціонують себе як проросійськи налаштовані³⁴⁷.

Таким чином, політика пам'яті лишається переважно реактивною, як почасти консолідована відповідь влади і суспільства на ті виклики і загрози, що постали перед Україною останніми роками. Її консолідуючий ресурс, отже, не використовується повною мірою. За умов коронакризи і переходу на онлайн формат комунікації виникають додаткові можливості для проактивних дій у галузі мнемоісторичної політики, для її контекстуалізації і смислотворення, візуалізації і репрезентації широким верствам населення. "Робота пам'яті" (за П. Рікером) набуває ширшого формату, а публічні акції, дискусії, практики почасти доповнюються або замінюються діяльністю у віртуальному просторі. Віртуалізація культури пам'яті, її подальша медіатизація створює нову реальність опрацювання даних, нові можливості донесення змісту цільовій аудиторії, групам пам'яті, нові виміри символізації, формує сприятливе тло для проактивних ініціатив і контрпропаганди.

Цифрова мобільність – динамічний чинник пригадування і пам'ятання тимчасово окупованих теренів Донбасу і Криму. Багатофункціональні можливості цифрових медіа дозволяють ширше висвітлити україноцентричний нарратив утрачених територій, візуалізувати смислоутворюючі контексти минулого,

³⁴⁷ Полтавець С. Політика пам'яті як аспект інформаційної безпеки: ефективність вітчизняної нормативної бази та здійснюваних заходів. Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2017. Вип. 48. С. 476.

подати український чинник у позитивному річищі, творити альтернативну пам'ять і вести контрпропаганду, поборюючи кіберагресію і загальний наратив "русского міра".

Акцентовані ретельні кіберінформаційні операції Кремля містять критично важливі виклики для української мнемоісторичної політики і національної безпеки в цілому. Поширення ідеології "русского міра", заперечення української державницької традиції, культурно-мовної і етнічної суб'єктності, "друге дихання" імперських міфів про "один народ", "одну віру", "одну Вітчизну", використання автостереотипів, історичних прецедентів і метафор для дискредитації сучасної Української держави і влади імпліцитно спрямовані на руйнацію української ідентичності, гальмування процесу формування української громадянської нації, поширення розбрату і недовіри в Україні.

Варто зазначити, що згідно з останніми соціологічними опитуваннями частка осіб, які ностальгують за радянським минулим, помітно зменшується. Протягом 24 –31 травня 2020 р. КМІС провів опитування стосовно оцінки радянського минулого. Воно проводилося методом САТІ (телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера, *computer-assisted telephone interviews*) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. За його підсумками, половина респондентів (50%) не шкодує про розпад СРСР, але при цьому кожен третій (33,5%) шкодує. 35% респондентів вважають, що перебування України у складі СРСР принесло їй більше користі, ніж шкоди (а в 2013 році таких було 48%); про більшу шкоду зараз говорять 28% респондентів (а в 2013 році таких було 18%)³⁴⁸.

Перегляд оцінок подій минулого в контексті творення нової мапи пам'яті відбувається із залученням морально-етичних категорій віктимності, почасти – націоналістичного ресентименту. Німецький дослідник Й. Рюзен слушно зауважив: "Дивно з тим минулим. Воно минуло і все ж залишилось... Ми його усучаснюємо, тлумачимо, перетлумачуємо, освоюємо, відкидаємо,

³⁴⁸ Оцінка радянського минулого. Травень 2020/ Соціологічне опитування. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=950&page=1>

то відштовхуємо, то наближаємо, то обожнюємо, то паплюжимо, то матеріалізуємо, то розвіюємо. Ми його забуваємо, а воно все одно не дає нам спокою. Воно навіть саме себе осучаснює і часто всупереч нашій волі. Воно може лежати тягарем на наших плечах, що його нам так би хотілось позбутися. Але ми не можемо. Воно частина нас самих. Без нього ми не можемо жити. Воно має бути корисним для нашого життя"³⁴⁹.

Ще одним викликом, що його окреслили Р. Козеллек і Р. Траба, є зникнення різниці між подієвою історією – "історією першого рівня" – та історією уявленою – "історією другого рівня" (передусім колективною пам'яттю). Відсутність рівноваги між цими категоріями може спричинитися до реальної загрози деформації спостереження та опису "історичної реальності". Ці загрози можна звести до трьох: "де-реалістичність" історії, нерепрезентативність, побудова теологічних конструктів³⁵⁰.

Національно-державницька модель політики пам'яті, обрана за базову у 2014–2019 рр., не завжди приводила до мобілізації і солідарності українства і, зрештою, не стала дороговказом до відходу від неорадянських мнемоісторичних практик. Натомість свою роль відіграв травматичний досвід останніх років. Зовнішній – російський – чинник обумовив потребу форсованої декомунізації. Революція Гідності й російсько-українська війна спричинили ланцюгову реакцію, що значно скоротила період "напіврозпаду" неорадянського нарративу.

Закон "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону їх пропаганди та символів" став наступним кроком у процесі візуальної декомунізації. Це змінило долю об'єктів радянської культурної спадщини від їх віднесення до законної заборони. Відмова від радянської топоніміки, а також повалення пам'ятників радянським керманічам набули масового, почасти

³⁴⁹ Цит. за: Траба Р. "Другий бік пам'яті": історичні досвіди та їх пам'ятання в Центральній-Східній Європі. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/15/3_UM_15_PolitykaPamiati_Traza.pdf

³⁵⁰ Цит. за: Там само.

стихійного, характеру, відобразивши високий суспільний запит на цінності "антиколоніального націоналізму" (за визначенням теоретика антиколоніальної боротьби середини ХХ століття Ф. Фанона). Нормативно-правову основу формування виваженого компромісного бачення подій Другої світової війни заклав Закон "Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років". Юридичним ресурсом протидії спробам стигматизації, замовчування й знецінення досягнень національно-визвольних змагань ХХ століття став Закон "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті". Інституційно-правові можливості неупередженого наукового аналізу, деконструкції й спростування міфів радянської доби розширив Закон "Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років"³⁵¹.

Як бачимо, процеси, що відбувалися в Україні з 2014 року (і суттєво не змінилися з приходом нової влади навесні 2019 р.), трактувались як вияв суспільного запиту на це суперечливе рішення. Процес трансформації історичної пам'яті в сучасній Україні має значний дослідницький потенціал. Йдеться не лише про ретельне вивчення мнemoісторичних практик, а й про всебічний аналіз нових можливостей індустрії пам'яті у ХХІ столітті.

У галузі політики пам'яті це виражається через використання та продукування наративів про уявлене минуле, які відкидають все, що пов'язано з імперською культурою. Це призводить до інверсії колоніального дискурсу і, фактично, до несвідомого повторення його бінарних опозицій. Таким чином, антиколоніальна політика пам'яті, як правило, замикається на колоніальній, що породжує циклічність мнemoісторичних практик. Ще однією прикметною особливістю антиколоніальної політики є прагнення забути колоніальне минуле та потяг до історичного самовигадування та самоствердження (колективного нарцисизму). Відповідно, відбувається пошук національних героїв та коренів,

³⁵¹ Тексти законів див.: URL: <https://uinp.gov.ua/dokumenty/normatyvno-pravovi-akty-rozrobleni-v-instituti/zakony>

що веде до серйозних спотворень історичних постатей та подій. Таким чином, постколоніальність можна охарактеризувати як психоінформаційний стан, "вразливий до інфекційного залишку власного нерозглянутого та невіршеного минулого" та "занепокоєний наслідками самовільної історичної амнезії"³⁵².

Принагідно наведемо думку директора УІНП у 2014–2019 роках В. В'ятровича: "Домовитися з минулим – це нам нинішнім досягти якогось консенсусу щодо наших уявлень про нашу історію. Це також слухати минуле і чути його, а відповідно – максимально його вивчати через документи, спогади, інші джерела. Це лише давати цьому минулому нашу увагу та пам'ять, а й брати від нього те, що важливе, передусім досвід. Але домовитися з минулим – це і стримувати його, не допускати домінування минулого над сьогоденням. Це знайти з ним певний компроміс щодо нашого майбутнього, принаймні тимчасовий. Україна дуже потребує цього діалогу і домовленостей з минулим"³⁵³. За роки неоголошеної війни діалог українського суспільства з минулим набув нових символічно-оповідних ознак, хоча про досягнуті компроміси говорити зарано.

Окрему увагу варто звернути на феномен "цифрової амнезії" (термін американських нейрофізіологів Б. Сперроу і Н. Карра). Йдеться не лише про проблему екранної культури, медіаекології і віртуальної (протомасової, дистанційної) соціальної комунікації, але й про характер репрезентації і змістовне наповнення практик історичної пам'яті за доби мережевих послуг і технологій. Пастки нелінійного "мережевого" мислення і розлогий функціонал цифрових інструментів створюють нову "доповнену реальність" мнемо-історичної політики. Інноваційний історичний дискурс витісняє традиційні вербальні, символічні, текстуальні моделі репрезентації

³⁵² Törnquist-Plewa B., Yurchuk Y. Memory politics in contemporary Ukraine: Reflections from the postcolonial perspective. *Memory Studies*. 2017. № 1-22. P. 3–4.

³⁵³ Політика пам'яті: як це працює в Україні та Росії. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2018/11/42255/>

уявленого минулого. Територіальний аспект пам'ятання доповнюється цифровим інформаційним супроводом³⁵⁴.

Змістовним прикладом наведеної тенденції є проєкт комунального підприємства Івано-Франківської обласної ради з питань пошуку та перепоховання жертв воєн, депортацій та репресій тоталітарних режимів "Пам'ять", яке є об'єктом спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст області, на його сайті "Місця пам'яті. Місця захоронення військових"³⁵⁵. Сайт оформлено англійською, польською і українською мовою, з коментарями словацькою і угорською мовами. Сайт має сучасний дизайн і постійно оновлюється. Він містить уніфіковану інформацію про військові меморіальні місця та поховання солдатів, щодо яких не існує універсальних карт або доступної бази даних, мартирологу загиблих вояків. Сайт дозволяє користувачам на онлайн-мапі побачити військові поховання часів Першої світової війни в Україні, Польщі, Словаччині, Угорщині, дізнатися докладнішу інформацію про полеглих.

Варіювання "масок пам'яті" (термін А. Киридон) на тлі критичної рефлексії українського суспільства і тенденцій форсованої цифровізації породжує додаткові ризики для усталених моделей мнemoісторичної політики. Можна припустити, що суперечності між офіційною картиною реальності (основу якої становлять концепти й символи, що транслюються інститутами ідеології та культурної політики) та альтернативними візіями й відповідними соціокультурними ідеями та проєктами, надалі поглиблюватимуться.

Складно не погодитися, що "ефективне використання політики історичної пам'яті в освітній сфері України може стати суттєвим сприятливим чинником як реінтеграції суспільного середовища окупованих територій до загальноукраїнського гума-

³⁵⁴ Половинчак Ю. Мобілізаційний та маніпулятивний потенціал дискурсу соціальних медіа в умовах перехідного суспільства. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=448:sotsialni-media-2&catid=64&Itemid=376; Basaran Ince G. Digital Culture, New Media and the Transformation of Collective Memory. URL: https://www.researchgate.net/publication/315349750_Digital_Culture_New_Media_and_The_Transformation_of_Collective_Memory

³⁵⁵ URL: <http://mp.if.ua/>.

нітарного простору, так і стабілізації соціально-політичної ситуації на Донбасі та в Україні в цілому, надавши нового імпульсу здійснюваним реформам і трансформаційним процесам"³⁵⁶.

Дієва реалізація державної політики пам'яті спроможна зменшити вплив несприятливих для розвитку української суверенної та соборної державності чинників, серед яких: відсутність у значної частини населення України відчуття єдиної державної або громадянської ідентичності; наявність істотних регіональних відмінностей в історичній свідомості на тлі відсутності чітко сформульованої ідеології загальнонаціонального розвитку; кон'юнктурне використання історичного матеріалу або його тенденційного тлумачення як знаряддя політичного протистояння, перетворення його на елемент ірредентистських та сепаратистських настроїв, політичного радикалізму; спекулятивне застосування псевдоісторичних аргументів для розпалення міжнаціональної ворожнечі, ксенофобії, національної або релігійної інтолерантності; проникнення у суспільну свідомість полярних та політично заангажованих оцінок важливих подій історії України, що ускладнює діалог між певними суспільними, національними, регіональними спільнотами; поширення серед широкого загалу міфологізованих, свідомо фальсифікованих інформаційних матеріалів на історичну тематику, провокування суспільного розбрату на ґрунті конфліктного бачення минулого.

Доречно підкреслити комунікативний ефект мнemoісторичних практик. Конфлікти навколо пам'яті не лише ускладнюють побудову єдиної національної ідентичності, а й можуть стати на заваді процесам демократизації і реформування гілок влади. Державні діячі схильні політизувати колективні конфліктні сподаги та використовувати ці "больові точки" заради власної вигоди, привертаючи увагу виборців до емоційно забарвлених моментів історії: "праві" та "ліві", "герої" та "поганці", "ми" та "вони" – ось що опиняється у фокусі уваги замість більш прагматичних проблем та завдань, на зразок якісного змісту та суті соціоекономічних реформ, роботи державних установ, верховенства права чи

³⁵⁶ Політика історичної пам'яті... С. 113.

електронного урядування. Водночас, політична конкуренція в індустрії пам'яті набуває щораз антагоністичнішого характеру, унеможливорює конструктивний діалог тим, що опонента можна просто делегітимізувати як "іншого", чиї погляди навіть не варто брати до уваги.

Масофікація пам'яті, на думку Т. Хітрової, є вагомим викликом, який змінює, передусім, контент-структуру дискурсу, спрощує його за рахунок безкінечного тиражування чи одномірної інтерпретації його окремих репрезентацій. Дослідниця зауважує, що "цей ефект містить важливу когнітивну небезпеку, оскільки може спотворювати не лише хронотоп пам'яті, а й формувати її нову утилітарну прив'язку вже у форматі побутового дискурсу (наприклад, використання історичних і культурних образів, символів у рекламі). Таким чином, відбувається зміна функціональних експлікацій дискурсу, він перетворюється на тип контент-індустрії, безпомилковий ресурс у культурі споживання. У ній втрачається важливість факту як такого, а його місце посідає авторське трактування, креативне використання, розважальність тощо. У межах цього процесу відбувається тиражування різноманітних масових ігор, ток-шоу, спостерігається збільшення ступеня видовищності"³⁵⁷.

Соціокомунікаційні ефекти медіатизації пов'язані з процесами взаємозв'язку подієвих контекстів у медіадискурсі, поєднанням різних дискурсів та їхніх інформаційних ресурсів як інструментів репрезентації. За таких умов доречно говорити про сучасні комунікаційні технології та прийоми (текстові, аудіовізуальні), що функціонують у межах дискурсу пам'яті як засоби відтворення, конструювання, заучування, пригадування, інтерпретації, релятивізації, ритуалізації, мнемотехніки, що сприяють семантико-семіотичному наповненню дискурсу, формуванню його функціональної структури. Ці чинники дозволяють розширити можливості

³⁵⁷ Хітрова Т. Медіатизація пам'яті в концепції соціокомунікаційного підходу. Соціальні комунікації. Поліграфія і видавничка справа. 2017. №1 (73). С. 166–167; Vosu E., Kõresaar E., Kuutma K. Mediation of memory: towards transdisciplinary perspectives in current memory studies. URL: http://www.kirj.ee/public/trames_pdf/2008/issue_3/trames-2008-3-243-263.pdf

медіа-освіти, посилюють дидактичний компонент політики пам'яті, пришвидшують і спрощують доступ до цільових інформаційних матеріалів. У цьому контексті варто нагадати думку П. Нора, що соціальні середовища пам'яті зникають, а єдиним місцем пам'яті буде тіло. А. Редінг, зі свого боку, зауважує, що здатність мобільної телефонії пов'язати тіло з цифровою мережею продукує створення нового "техносоціального середовища". Дослідниця посилається на специфіку культури пам'яті та амбівалентність медіативних мнемоісторичних практик за доби цифрової цивілізації і зазначає, що нездатність людини пристосуватися до технологій (або їх відносна дорожнеча) може одночасно перешкоджати розвитку такого середовища³⁵⁸.

Дослідники сходяться на думці, що наступним етапом політики пам'яті в Україні та інших транзитивних державах буде поява нової суспільної свідомості, яка виходитиме за межі модерністського розуміння ідентичності й маркерів постколоніального націоналізму. Полярності суспільних настроїв і відмінних установок груп пам'яті повинні бути подолані "третім простором" (спілкування, перемовин та перекладу). В цьому мнемоісторичному ландшафті, "місці гібридності", можна сформувати якісно нову ідентичність. Подібні заміщувальні соціокомунікативні практики, по суті, не передбачають ані асиміляції, ані співпраці груп пам'яті, натомість вони скеровані на те, аби суб'єкт міг обрати шлях, що його він збирається пройти в процесі своєї ідентифікації в форматі активного формування культурних зразків пригадування, осмислення і забуття. Гібридність, як асиметрична нелінійна категорія, постає альтернативою есенціалізму. Це стосується і створення нових транскультурних цифрових форм. Гібридизація пам'яті може мати кілька проявів, зокрема культурний, політичний і мовний. На думку вчених, гібридність та мовне багатоголосся мають потенціал втручатися та дислокувати процес декомунізації шляхом переосмислення політичного дискурсу. Гібридні спільноти пам'яті відмовляються від бінарної репрезентації минулого за принципом "свій – чужий", "ми – вони".

³⁵⁸ Див. у: Ibidem. P. 259.

Спільноти пам'яті залучають культурний контекст, в якому вони існують, для формування альтернативних уявлень про себе і своє минуле, а мнемоісторичний дискурс набуває форми контрнарративу з позиції ініціативної меншості, що її вони займають³⁵⁹.

Ситуація з політикою пам'яті в Україні є амбівалентною. Допоки політика пам'яті перебуває в Україні в руках політиків чи піддається впливам політичних акторів, вона лишатиметься реактивним зряддям політичної боротьби. Долучення цифрового інструментарію за теперішніх умов суттєво не змінює функціонал політики пам'яті, а лише розширює її репрезентативні можливості. Попри наявні гібридні тенденції й виклики інформаційного суспільства українська мнемоісторична політика лишається заручницею старих домодерних і модерних мислесхем, рефлексій і традицій, національних автостереотипів і осоружних термінів. Її циклічність практично унеможливує не тільки консенсусне, а й компромісне бачення минулого. Базовим зовнішнім поліфункціональним викликом за нинішніх умов лишається російський чинник, меншою мірою – польський (в Галичині) і угорський (в Закарпатті). З російським мнемоісторичним дискурсом пов'язана віктимна (меншовартісна) проекція загальнонаціональної мапи пам'яті. Російський гібридний культурно-інформаційний вплив стоїть і стоятиме на заваді впровадженню конструктивних напрямів політики пам'яті в Україні як елементу національного діалогу, консенсусу і солідарності.

³⁵⁹ Bhabha H. The Location of Culture. New York–London, 1994. P. 25.

2.4. РЕЛІГІЯ І РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Релігія і політика в Україні: інерція історичного спадку

Напередодні здобуття незалежності Україна являла собою клубок релігійно-політичних суперечностей і експерти навіть передрікали їй хвилі насильства на релігійному ґрунті. Протистояння між Українською греко-католицькою церквою, яка вийшла з підпілля, і православними потрясло сотні сіл і міст Західної України. Конфлікт між тими православними, які прагнули до "своєї", незалежної від Московського патріархату автокефальної Церкви, і тими, хто не хотів розриву з Московією, виявився ще більш гострим і реально загрожував основам громадянського миру. Крім того, в Україні традиційно сильні були позиції пізніх протестантів, а також релігійних громад, створених корінними народами (насамперед, кримськими татарами) і національними меншинами (євреями, поляками, угорцями, румунами). Втім, до кінця 1990-х у країні встановилася крихка рівновага у відносинах між головними дійовими особами релігійної сцени.

З релігійної різноманітності поступово творився релігійний плюралізм, який попри високу конфесійну конкурентність сприяв тому, щоб Україна досягла цілком пристойних стандартів у сфері свободи совісті. Ізраїльський дослідник конфліктів на етнорелігійному ґрунті та державно-релігійних відносин Дж. Фокс, наприклад, визначив індекс державного обмеження релігійної свободи для України на 2009 р. нижче, ніж для всіх інших пострадянських країн, за винятком країн Балтії, і навіть нижче, ніж для ряду держав-членів Європейського Союзу (Бельгії, Болгарії, Німеччини, Греції, Румунії, Словаччини, Франції). Так само, індекс державного втручання у справи релігійних організацій (GIR), запропонований Дж. Фоксом, для України був найкращим для пострадянського простору за винятком країн Балтії. Цей індекс, який вираховується на ґрунті таких показників, як державний фаворитизм якоїсь з релігій, рівень регуляції релігійної сфери, громадське ставлення до релігії тощо, для України становив 19,99.

Це краще порівняно не тільки з Росією, але й з Угорщиною, Польщею, Болгарією, Хорватією, Румунією³⁶⁰.

Хоча адміністрації Л. Кравчука та В. Ющенка активно сприяли тому, аби досягти усамотійнення Православної церкви в Україні, визнання її самостійності (автокефалії) Повнотою Православ'я, а відтак і зміцнити реальну незалежність духовної сфери країни, вони не наважувалися підважити основні принципи державно-церковних відносин, які склалися вже на самому початку 1990-х. Основними з цих принципів були визнання релігійного плюралізму, рівності релігійних організацій перед законом, усвідомлення неможливості і небезпечності спроб підірвати баланс сил, який склався на релігійній карті країни.

Л. Кучма, який відразу після свого обрання на президентську посаду намагався ігнорувати релігійну сферу і, водночас, висловлював знаки особливої уваги до священноначалля УПЦ МП, уже до кінця першого терміну і, особливо, на початку другого став прибічником якомога більш невідкладного визнання автокефалії Православної церкви в Україні з боку Вселенського і Московського патріархатів.

На початку 2010 р. новообраний президент Віктор Янукович здійснив спробу кардинально переглянути систему державно-церковних відносин, яка склалася в Україні упродовж майже двадцяти попередніх років Незалежності. Новий президент буквально з першого дня у владі проголосив новий курс у релігійній політиці, сутністю якого стали особливі відносини з Московським патріархатом і патріархом Кирилом, дискримінація Київського патріархату, відсторонення від греко-католиків, прагнення контролювати церковне життя і жорстко впливати на політичну поведінку ієрархії й релігійних лідерів. Зміни церковної політики супроводжувалися (і посилювалися) змінами в освітній, культурній і мовній сферах, політиці пам'яті і творення ідентичності.

Упродовж 2010 – першої половини 2011 рр. Янукович неодноразово зустрічався з патріархом Кирилом і демонстративно ігнорував прохання про зустріч з боку Всеукраїнської Ради Церков

³⁶⁰ Fox J. A World Survey of Religion and the State. New York, 2008. P. 108, 141.

і релігійних організацій. На Різдво 2010–2011 рр. він так само демонстративно поздоровив лише православних, "забувши" про три з половиною мільйони греко-католиків, які відзначають Різдво за Юліанським календарем. У країні розгорнулася кампанія тиску на священників і громади віруючих Київського патріархату, яких наполегливо переконували переходити до патріархату Московського. Це не були "перегини на місцях", бо президент В. Янукович здобув усю повноту влади в країні і без імпульсу згори явище не стало б тенденцією. З областей надходили достатньо чіткі сигнали, що Московський патріархат наказано вважати "головною Церквою", тоді як Київський – "спонукати до зміни юрисдикції". Очевидними стали спроби "переформатувати" релігійний простір країни.

Суспільство достатньо швидко усвідомило характер і напрям змін. Якщо у 2010 р. 29,4% опитаних вважали, що "влада ставиться однаково до всіх релігійних організацій в Україні", то у 2013 р. таких було вже 22,8%*. Натомість за цей період дуже відчутно зросла кількість тих, хто вважав, що "є Церкви, до яких влада ставиться краще, ніж до інших" – з 24,3% до 35,2%. А тих, хто згідний із твердженням, що в Україні "існує повна свобода совісті і рівність віросповідань перед законом", зменшилося на 10%. Різко погіршився також й індекс урядового обмеження свободи релігії.

Однак "переформатувати" релігійний простір не вдалося; спонукувані до зміни юрисдикції православні громади вчинили жорсткий опір, а в УПЦ МП не побажали розділити з владою відповідальність за гоніння. І хоча звуження обсягу релігійної свободи в Україні відзначили і в самій країні, і за кордоном, "найплюралістичніший у Східній Європі релігійний ринок", як його модель назвав американський соціолог релігії Х. Казанова³⁶¹, не піддався і Януковичу. У його посланні українському парла-

* Тут і далі, якщо не вказано інше, наводяться результати щорічних досліджень релігійності населення України, міжконфесійних установок, сприйняття подій релігійно-суспільного життя, державної політики в сфері свободи совісті, яке, починаючи з 2000 р., здійснює Центр ім. О. Разумкова.

³⁶¹ Casanova J. Incipient Religious Denominationalism in Ukraine and It's Effect on Ukrainian-Russian Relations. Harriman Review. 1996. Vol. 40. P. 9.

менту 2011 року проголошувалися принципи державно-церковних відносин, які явно суперечили всьому тому, що він робив досі в цій сфері³⁶², що було фактичним визнанням помилковості "нової релігійної політики" та її провалу. І хоча влада не відмовилася від політики більш жорсткого контролю за діяльністю Церкви, в цілому "бліцкриг" у церковній сфері не вдався.

Провал церковної політики Адміністрації Віктора Януковича 2010–2011 рр. був надзвичайно прикметним, хоча і не став об'єктом спеціальних досліджень політологів та соціологів. Адже упродовж цього періоду президент спромігся змінити Конституцію країни, виборче право, ув'язнити лідерів опозиції, завдати жорстокого удару українському парламентаризму, підпорядкувавши собі Конституційний Суд і судову систему взагалі. Однак завдань, поставлених у релігійній сфері, досягнуто не було. Причина – у типові тієї релігійної культури, яка виявила такий сильний спротив тискові держави. Необхідно визнати, що вона (культура) має набагато сильніші корені, підживлюваність і підкріплюваність в Україні, ніж молода і вразлива демократична політична культура. Сила спротиву залежить тут від наявності (або відсутності) масової підтримки того чи іншого релігійного інституту, і з цим спротивом режим вимушений був рахуватися. А наявність (відсутність) такої підтримки залежить від цілої низки історичних чинників, найбільш важливим з-поміж яких була та роль, яку відіграла релігія і, що не менш важливо, конкретний релігійний інститут у процесі націєтворення та/або у певні драматичні моменти національного буття.

Десекуляризація суспільства: політичні аспекти

Фактор релігійної культури став вирішальним і у перебігу в Україні процесу десекуляризації, який розгорнувся у світі з останньої чверті ХХ століття³⁶³. Десекуляризація стала повер-

³⁶²Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ, 2011. С. 42–43.

³⁶³Див. на цю тему: The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics. Washington, DC: Ethics and Public Policy Center and Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1999.

ненням релігії у публічну сферу і потужно зманіфестувала себе в ісламському наступі, "католицькій хвилі демократизації" (С. Гантінгтон), євангелічному бумі у США, піднесенні політичного буддизму, у русі "тих, хто повертається" серед молодих євреїв Заходу і релігійному відродженні за залізною завісою, яке (відродження) почалося більш ніж за десятиліття до падіння комунізму.

Американський соціолог В'ячеслав Карпов пропонує розглядати десекуляризацію як процес контресекуляризації, в ході якого релігія відновлює свою соціальну значущість. Десекуляризація може відбуватися і "знизу", коли її "роблять" самодіяльні спільноти і маси вірних, і "згори" – за ініціативи і підтримки еліт, політичних і релігійних лідерів³⁶⁴.

Якщо подивитися на процес десекуляризації в Україні, то ми побачимо, що 1988 р., у рік 1000-ліття Хрещення Русі, коли горбачовські реформи захопили і сферу державно-церковних відносин, 56% всіх релігійних громад України знаходилися у семи західноукраїнських областях, тоді як на Донбасі – менше 5%, у Дніпропетровській і Запорізькій областях разом – 2% і т. д. Однак, коли стало можливим безперешкодно створювати релігійні громади, то вони почали утворюватися передовсім не у знецерковлених регіонах, а на тім-таки Заході країни, де головними рушіями десекуляризації були прості люди.

У середині 1990-х рр. 40% всіх релігійних громад України все ще знаходилися в Галичині і на Закарпатті. Ситуація почала змінюватися тоді, коли еліти Півдня і Сходу, які цілковито уступили малоцікаву їм духовно-культурну сферу "націоналістам" в обмін на свободу дій у сфері перерозподілу донедавна загальнонародної власності, зосередилися на творенні власної ідентичності, легітимації своїх статків і впливу. Вони почали розглядати Православ'я як важливий ідеологічний ресурс, а Церкву – як чинник політичної мобілізації і формування регіональної ідентичності. У Донбасі почали зростати храми: якщо у 1992–1997 рр. їх тут було збудовано 21, то в одному 1998-му –

³⁶⁴Karpov V. Desecularization: A Conceptual Framework. *Journal of Church and State*. 2010. Vol. 52. No. 2, P. 232–270.

13, а у 1999-му – 43. Церкви будувалися силами не шахтарів чи металургів, а бізнесменів та начальства, яке напружувало на цей рахунок тих-таки бізнесменів. Скажімо, мільярдер В. Нусенкіс заснував на своєму концерні "Енерго" 50 православних громад, побудував тут 35 церков і відкрив 15 молитовних кімнат; за двадцять років його концерном було побудовано і відреставровано в Україні і Росії 650 церков³⁶⁵. Водночас пресслужба Прем'єр-міністра В. Януковича повідомляла, що під його патронатом упродовж 1996–2002 рр. 63 церкви були побудовані і 35 відреставровані³⁶⁶. Натомість спроба, наприклад, властей міста Димитрова Донецької області залучити шахтарів до будівництва храму і спонукати їх перерахувати для цього одноденний заробіток наштовхнулася на жорсткий спротив³⁶⁷.

Це типова десекуляризація "згори". Її відрізняє від десекуляризації "знизу" принципово інший, нижчий рівень участі простих людей у справах Церкви. За даними Центру Розумкова у 2012 р. підтримували свою Церкву фінансово на регулярній основі 28,5% опитаних на Заході країни і лише 3,7% на Сході; ніколи не підтримували – 6,9% на Заході і 36,5% на Сході. З-поміж православних, які належать до конкретної Церкви, регулярно свою Церкву підтримували 13,2–13,8 %, а серед греко-католиків – 28,1%. Десекуляризація "згори" має помітні інституційні результати, її унаочнено у побудованих спорудах, нескінченних освяченнях публічних заходів і приміщень, але вона не супроводжується серйозними змінами у релігійній поведінці. Наприклад, у Запорізькій і Дніпропетровській областях кількість релігійних громад за чверть століття зросла вдвадцятьтеро, у Херсонській – в'ятнадцятьтеро, а от храми щотижня і частіше відвідували 4,9%, 3,8% і 2,1%, відповідно. Натомість, у Волинській області щотижня і частіше

³⁶⁵ Бессмертный И. Юбилейный собор УПЦ. Status quo. 2000. 26 августа – 1 сентября 2011 г.

³⁶⁶ Віктор Янукович відвідав Свято-Успенську Святогірську лавру. Пресслужба КМУ, 29 липня 2004 р. URL:

<http://www.kmu.gov.ua>.

³⁶⁷ В Донецької області людей заставляють жертвувати на храм МП – депутат. URL: <http://podrobnosti.ua/society/2011/06/16/775814.html>

богослужіння відвідували 19,5%, у Хмельницькій – 20%, Тернопільській області 36%, Івано-Франківській – 40%, Львівській – 49,4%.

Природно, що значно більша залученість у справі Церкви і своєї релігійної громади спричиняється до набагато вищої оцінки соціальної ролі Церкви та вищої довіри їй. На Заході країни вважають, що Церква відіграє позитивну роль в українському суспільстві 74,8% опитаних, тоді як на Сході – 38,8%; таку думку поділяють 64,5% вірних УПЦ Московського патріархату, 66,8% – Київського і 82,3% – УГКЦ. Про те, що Церква не відіграє помітної ролі у суспільстві, заявили у 2013 р. 16% на Заході і 41,3% на Сході: 29,6% вірними УПЦ МП, 25,2% – УПЦ КП і 11,5% – УГКЦ. У разі десекуляризації "знизу" люди більшою мірою вважають, що Церква здебільшого стоїть на захисті інтересів бідних і знедолених, аніж багатих і наділених владою. Міцніше тримаються моральних принципів області України, населення яких демонструє найбільш послідовну релігійну поведінку, посідають останні місця за кількістю злочинів, суїцидів, абортів, ВІЛ-інфікованих і т. д. на 100 тисяч населення (хоча, поза сумнівом, релігія тут є далеко не єдиною причиною)³⁶⁸.

Розглядаючи десекуляризацію "згори", яка, на його думку, має місце в Росії, В. Карпов прогнозує, що вона, врешті-решт, призведе до суттєвого падіння побожності серед росіян та виходу з Російської православної церкви молоді та освіченої верстви.

В Україні моделі десекуляризації "згори" і "знизу" мають дуже виразний регіональний характер, але ці відмінності не змінили конфесійні лінії поділу і, зрештою, серйозно не підважили процес консолідації нації. Деякі фактори забезпечують Україну від ескалації дезінтегративного сценарію. По-перше, Західна Україна і Донбас являють собою два полюси, дві екстреми і два ідеальні типи десекуляризації. Між цими полюсами лежить Центральна Україна, де ці дві моделі стикаються і "працюють" паралельно. Причому, навіть Донбас до російської окупації за більш уважного

³⁶⁸ Домбровська В. В. та ін. Як нам зменшити кількість самогубств в Україні. Проект міждисциплінарної програми суїцидальної превенції (громадська ініціатива). Одеса, 2007. С. 12–13; Статистичний збірник "Регіони України 2009". Київ, 2009. С. 340.

розгляду не був дистильованою моделлю десекуляризації "згори". Навіть тут були ознаки десекуляризації "знизу", агентами якої поставали, наприклад, євангелічні протестанти, які напередодні війни створили 43% всіх релігійних організацій Донецької області, тоді як православні усіх юрисдикцій, включно із Зарубіжною церквою і старообрядцями – 48%.

По-друге, всі головні актори релігійної сцени України декларують виключно загальноукраїнські, а не регіональні устремління³⁶⁹.

По-третє, релігійний плюралізм і конкуренція між релігійними акторами не означає непримиренного антагонізму між рядовими членами релігійних громад різних церков і деномінацій. Дослідження, проведені Центром Розумкова у 2010 і 2020 рр., показало, що меншість опитаних православних і греко-католиків вважає, що тільки їхня релігія є істинною (19,2% вірних УПЦ МП, 13,2% – УПЦ КП і 12,3% – греко-католиків). Водночас, 36,8% вірних УПЦ МП, 36,2 – УПЦ КП і 39,5% УГКЦ припускають, що "будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування". Взагалі, ця настанова є популярною серед українців – так вважали 47,2% всіх опитаних у 2010 р. і 44,7% у 2020 р. Ще 28,9% у 2010 р. вважали, що "всі релігії мають право на існування, як різні шляхи до Бога"; у 2020 р. таких було 31,3%.

Особливо цікавим є порівняння ставлення до УПЦ МП і УПЦ КП у тих областях, де міжправославні відносини не є безхмарними. Так, на Волині "добре" до УПЦ МП ставилися 81,5% опитаних, а до УПЦ КП – 94,6%; на Закарпатті, відповідно – 81,1% і 93,8%, на Рівненщині – 77% і 80%. "Погано" до УПЦ МП ставиться тільки 5,4% всіх опитаних в Україні, а до УПЦ КП – взагалі 1,8%³⁷⁰.

³⁶⁹ Див. з цього приводу програмову статтю глави УГКЦ Любомира Гузара: Один Божий Народ у краї на Київських горах // Патріярхат. 2004. №4. С.383.

³⁷⁰ Див.: Region, Nation and Beyond. An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine. 2012 – 2015. URL: <https://www.uaregio.org/en/about/stage-1/>. Результати "релігійної" частини дослідження обговорюються у: Yelensky, Vg. Religion and Cultural Geography of Ukraine. Regionalism without Regions. Reconceptua lizing Ukraine's Heterogenety. Budapest: Centra lEuropean University. P. 247–295.

По-четверте, попри висококонкурентний стан українського релігійного простору напередодні Революції Гідності Церкви все ж зуміли сформулювати загальний запит до влади і власний порядок денний щодо найбільш злободенних суспільних проблем. Об'єднані у складі Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, три православні, греко-, римо-католицькі та Вірменська Церкви, а також найбільш численні протестантські союзи та об'єднання іудеїв й мусульман виступили з важливими ініціативами, що виходили за межі внутрішньоцерковного життя. Протягом 2011–2013 рр. церковні ієрархи та релігійні лідери висували власну програму оздоровлення суспільної моралі; опікувалися характером взаємовідносин між політиками (зокрема, клопотали про помилування засудженої Юлії Тимошенко та надсилали президенту звернення про її помилування)³⁷¹; вимагали скасування ухваленого пропрезидентською парламентом більшістю "мовного закону" Ківалова–Колесніченка³⁷², який, на їх переконання, сприяв розколу в українському суспільстві; переконували в Брюсселі єврочиновників щодо необхідності для ЄС укласти Угоду про асоціацію з Україною в листопаді 2013 р.³⁷³ Саме у відповідь на заклик ієрархів УПЦ МП, УПЦ КП УГКЦ було створено рух "Перше грудня", який проголосив своєю метою "сформувати критичну масу громадян, здатних жити у свободі і по правді, брати відповідальність за свої вчинки й утверджувати моральну політику та спільне добро".

Десекуляризація "знизу" надзвичайно виразно заманіфестувала себе під час Революції Гідності, коли Церкви у більшості своїй виступили на захист свободи і людської гідності. Попри дуже різний рівень підтримки протестів, жодна з релігійних

³⁷¹ Три церкви готові взяти Тимошенко на поруки. URL: <https://www.unian.ua/politics/528098-tri-tserkvi-gotovi-vzyati-timoshenko-na-poruki.html>

³⁷² Церковники просять Януковича ветоувати закон Колесніченка–Ківалова. Під зверненням не підписалися глави УПЦ МП митрополит Володимир і предстоятель УАПЦ патріарх Мефодій. URL: https://lb.ua/news/2012/07/04/159279_tserkvniki_prosyat_yanukovicha.html

³⁷³ Звернення Церков і релігійних організацій щодо дискусії про європейські цінності в Україні. URL: https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1281%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk

організацій не встала на захист дій влади*, яка застосувала силу проти мирних протестувальників, відмовилася покарати винних у цьому і продовжувала політику провокацій й насильства. Революція була виповнена глибокими "десекуляризаційними" символами: Михайлівський монастир став прихистком для переслідуваних і шпиталем для поранених³⁷⁴; духовенство супроводжувало мітингувальників від першого дня протестів; на Майдані було встановлено молитовний намет; спільнота Українського католицького університету закликала до громадянської непокори режимові³⁷⁵, і Синод УПЦ Київського патріархату відмовився поминати на своїх богослужіннях владу, яка стріляє у своїх громадян³⁷⁶, священники, які щодня молилися на Майдані, сповідували на барикадах і відспівували загиблих просто неба. За цими символами – величезний рух з перетворення Майдану на особливий духовний простір, який не лише об'єднував і підносив його учасників, а й легітимізував Майдан як спільноту моральних і відповідальних людей.

Сек'юритизація релігійного простору України: актори церковні і політичні

З початком російської агресії релігійні організації України опинилися в самому центрі жорстокого протистояння, а власне релігія, поряд з історичною пам'яттю та, ширше, цілою гуманітарною сферою, стала об'єктом сек'юритизації як в Україні, так і в Росії. Під "сек'юритизацією" в соціальних науках (на відміну від фінансів і банківської сфери, де цей термін має зовсім інше значення) пропонується розуміти усвідомлення елітами певної проблеми як такої, що становить виняткову загрозу національній безпеці, колективній ідентичності, існуванню нації і вимагає

* Хоча частина єпископату і духовенства УПЦ МП підтримувала режим Януковича, її священноначалля ухилилося від офіційного засудження Синоду протестувальників.

³⁷⁴ До Михайлівського собору, де ховаються євромайданери, підтягнувся "Беркут". URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2013/11/30/7003742/>

³⁷⁵ Заява Українського католицького університету про громадянську непокору. URL: <https://ucu.edu.ua/news/zayava-ukrajinskoho-katolytskoho-universytetu-pro-hromadyansku-nepokoru/>

³⁷⁶ УПЦ КП відсьогодні не молитиметься за владу України на своїх богослужіннях. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25271096.html/>

екстраординарних заходів для блокування/усунення цієї загрози³⁷⁷. Таким чином, проблеми, які перебувають у звичайному секторі політичного процесу, переміщуються до сфери безпеки, де політика надзвичайного стану, посилення державного контролю та національна безпека беззастережно домінують над усіма іншими міркуваннями. Скажімо, такими можуть бути проблеми міграції, які з категорії важливих, але не надзвичайних, перетворилися з початком міграційної кризи 2015 р. на питання національної безпеки багатьох європейських країн у найширшому сенсі³⁷⁸. Інший приклад – коли історична пам'ять переусвідомлюється як питання національної безпеки, як поле битви, перемогу на якому треба здобути за будь-яку ціну³⁷⁹.

Хоча доволі часто сек'юритизоване питання саме по собі далеко не завжди є реальною загрозою безпеці, а є оформленням дискурсивної практики спільноти чи групи, яка прагне представити це питання саме таким чином, загроза використання релігії у війні проти України є серйозною поряд з колосальними небезпеками у військовій, економічній, інформаційній та інших сферах, які постали перед країною з початком війни з Росією. Треба зазначити, що ще від середини 1990-х і, особливо, від початку 2000-х років Українська держава постала перед викликом дедалі більш масштабного і посилюваного втручання у внутрішні справи українських Церков з боку Російської Федерації. Це втручання здійснювалося силами російських спецслужб, дипломатії, контрольованих, керованих і нерідко фінансованих державою неурядових акторів, до яких належать приватні компанії, квазі-громадські організації, а також структури Московської патріархії, що виступають на зовнішній арені як "м'яка сила"

³⁷⁷Buzan B., Wæver O., and Wilde J., de. Security: A New Framework for Analysis. Boulder, 1998. P. 25.

³⁷⁸Topulli E. Securitization of Migration and Human Rights in Europe. 10th International Congress on Social Sciences (Madrid). Vol. II. 23–24 September 2016. P.74–80.

³⁷⁹Миллер А. Враг у ворот истории. Как историческая память стала вопросом безопасности. URL: <https://carnegie.ru/commentary/81207>

Кремля³⁸⁰. Кроки керівництва України до самостійної політики у релігійній сфері викликали системну і послідовну протидію з боку Російської держави. І якщо у 1990-ті рр. російське керівництво принаймні намагалося зберегти видимість невтручання у церковні справи в Україні, які зовні видавалися такими, що цілковито віддані на відкуп Московській патріархії, то з президентством В. Путіна ситуація суттєво змінилася. Вже у 2001 р. російські державні чинники намагалися чинити спротив візиту в Україну Івана Павла II³⁸¹. У 2005 р. Міністерство закордонних справ офіційно заявило про неприпустимість перенесення кафедри Глави УГКЦ зі Львова до Києва; у 2008 р. зусилля російської дипломатії спрямовувалися на зрив планів Президента В. Ющенка і Вселенського патріарха Варфоломія з урегулювання статусу українських православних церков з нерегульованим статусом³⁸².

На початку 2000-х путінська Росія оголосила про повернення собі статусу покровительки і захисниці православних церков. Сам Путін підкреслював, що Російська православна церква це те, що залишилося спільного між Росією і Україною, і цю єдність слід відстоювати. Він спрямовував РПЦ на досягнення конкретних зовнішньополітичних цілей і відкрито розглядав Православ'я як антитезу Заходу: "У нас страна восточного христианства, православия, и некоторые теоретики говорят, что оно во многом ближе к исламу, чем даже к католикам". Пізніше міністр закордонних справ РФ Лавров скаже про це ще більш визначено: "...Новая

³⁸⁰ Perkins A. Of Little Green Men and Long Black Robes: The Role of the Orthodox Church in the Conflict in Ukraine. 21th Annual Templeton Lecture on Religion and World Affairs, delivered on November 7, 2017, at the National Liberty Museum in Philadelphia, Pennsylvania. December 7, 2017; Деркач Т. Московский патриархат в Украине: анатомия предательства. Киев, 2018; Riistan Ain. The Moscow patriarchate and the Conflict in Ukraine. Estonian Journal of Military Studies. Vol. VI. 2016. P. 206–232.

³⁸¹ "Этот вопрос [о визите папы в Украину] в откровенной форме был поднят премьер-министром РФ Михаилом Касьяновым в ходе его недавней встречи с Иоанном Павлом Вторым в Ватикане". Цит. за: В Москве выражают озабоченность в связи с подготовкой визита папы римского на Украину. 2001. 30 марта. URL: <http://www.interfaxreligion.ru/dialog/?act=archive&div=9475>.

³⁸² Соловьев В. Конфета по-киевски // Коммерсантъ-Власть. 2010. №7 (861). 22 февраля.

Россия возвращается к своим традиционным ценностям, коренящимся в Православии, и вследствие этого становится еще менее понятной [Западу – В. С.] ³⁸³.

16-й предстоятель РПЦ патріарх Кирил відразу ж після свого обрання у 2009 р. почав надактивно вбудовувати порядок денний Московської патріархії в геополітичну стратегію Кремля. Того ж року, під час візиту до Києва, патріарх закликав українців переглянути їхній вибір 1991 р., відмовитися від європейської інтеграції і разом з Росією творити "величезної сили цивілізаційний проєкт"³⁸⁴. Тоді ж він окреслив чотири "ні" своєї української політики: "ні" автокефалії Української церкви за жодних умов; "ні" об'єднанню православних в Україні; "ні" відходу Українського православ'я від Москви, "ні" фактичній, хай і дуже обмеженій, автономії УПЦ Московського патріархату³⁸⁵. Патріарх Кирил формує вже як церковний проєкт генеровану російськими політехнологами доктрину "русского мира", покликаною, за його словами, "стати сильним суб'єктом глобальної міжнародної політики".

З початком війни ця доктрина перетворюється на мілітаристську, суцільно антизахідну, антиукраїнську ідеологію. А сам патріарх, який і раніше не стримував себе в антиукраїнській риториці ("Бог карает – и тех, кто находится в расколе, и тот народ, который божественную заповедь о единстве, таинстве Евхаристии предает во имя человеческих мечт и идеалов")³⁸⁶, очолив "релігійний фронт" у війні проти України. У листі до предстоятелів Православних церков він намагався сакралізувати

³⁸³ Запад отдаляется от России из-за ее возврата к Православию, считает Лавров. URL: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=55525>.

³⁸⁴ Речь патриарха Кирилла на телеканале "Интер" 28 июля 2009 года. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=WSWAeCAi-jk>

³⁸⁵ Див.: Патриарх Кирилл: Призывы к автокефалии основаны исключительно на политических аргументах

По его словам, не существует канона, согласно которому в суверенном государстве должна быть суверенная Церковь. URL: <https://rusk.ru/svod.php?date=2009-07-30>; Слово Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном акте в Храме Христа Спасителя в Москве. URL: <https://mospat.ru/ru/2016/11/21/news138722/>

³⁸⁶ Патриарх Кирилл: Причина украинских бед – церковный раскол. URL: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/patriarh-kirill-prichina-ukrainskih-bedtserkovnyi-raskol.html>

російську агресію як війну "святого Православ'я проти уніатів і схизматиків"³⁸⁷, називав безбожжя державною політикою України³⁸⁸ і підносив залежність українського Православ'я від Москви до рівня релігійної доктрини³⁸⁹. Контрольоване Московською патріархією керівництво УПЦ МП стало в Україні одним з найбільш організованих і впливових осередків виправдання агресії проти України і критики її євроатлантичних прагнень. Знаряддя, до якого це керівництво вдається, повністю питоме генеральній стратегії Кремля – максимально використовувати демократичні інститути та інструменти для підриву демократії і демократичних цінностей.

Порівняно з усіма народами, серед яких Православ'я є релігією більшості, українці виявляють найсильніші прагнення вирватися з орбіти "русского мира" і Московського патріархату. Дослідження Pew Research Center 2017 року виявило, що лише 22% опитаних українців згодні із твердженням, що "сильна Росія необхідна для того, щоби збалансувати вплив Заходу", проти 80% сербів, 76% білорусів, 70% греків і 52% румунів. Тільки 38% опитаних українців згодні із тим, що Росія має обов'язок захищати православних за межами Росії, тоді як з цим згодні 79% опитаних вірмен і 74% опитаних сербів. Якщо 78% сербів, 73% росіян, 71% вірмен, 70% греків, 65% грузинів і 52% молдован вважають, що існує протиріччя між їхніми традиційними цінностями і тими, що існують на Заході, в Україні з цим згодні – повністю або частково – 37% опитаних³⁹⁰.

³⁸⁷ Обращение Святейшего Патриарха Кирилла к Предстоятелям Поместных Православных Церквей в связи с ситуацией на Украине. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3704024.html>

³⁸⁸ Безбожие становится государственной идеологией Украины, заявил Патриарх Кирилл (Гундяев), намекнув на необходимость свержения нынешней украинской власти. URL: <https://credo.press/160463/>

³⁸⁹ Патриарх Кирилл: РПЦ не допустит отделения Украинской церкви. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-38048995>

³⁹⁰ Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe: Washington: Pew Research Center, DC, p.50-51. URL: <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2017/05/15120244/CEUP-FULL-REPORT.pdf#page=51&zoom=auto,-13,95>

Опитування, проведені Центром Разумкова, засвідчили постійне падіння довіри українців до патріарха Кирила. Якщо у 2010 році йому повністю чи частково довіряли 44,4%, у 2013 – 38,2%, то у 2020 р. – лише 14,9%.

Прокремлівська позиція Московської патріархії щодо російської агресії проти України, антиукраїнський і по суті, і по формі "нейтралітет" священноначалля УПЦ МП в цій війні викликали широке обурення громадян та перехід кількох десятків парафій з УПЦ МП до Київського патріархату. Попри це, держава у своїй політиці не вдалася до дискримінації УПЦ МП; її парафії, навчальні заклади, монастирі та управлінські структури і надалі користувалися усіма пільгами, передбаченими для релігійних організацій; її ієрархи брали участь у протокольних заходах за участі керівництва держави і отримували державні нагороди³⁹¹; Церкві виділялося сотні гектарів землі і кошти для утримання пам'яток історії і культури.

Українська модель сек'юритизації релігії в тому вигляді, в якому вона сформувалася упродовж 2014–2019 рр., ґрунтувалася на розширенні обсягів релігійної свободи і мінімізації деструктивного впливу на віруючих з боку Московського патріархату і російських державних структур. За вказаний період були реалізовані всі ті запити на гідну присутність релігійних інститутів у публічній сфері, які майже чверть століття висувала урядам, президентам і Верховній Раді Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. За цей час були ухвалені закони і нормативні акти, які уможливили військове капеланство³⁹² і капеланство у пенітенціарних закладах³⁹³; заснування релігійними організа-

³⁹¹Президент В. Зеленський вручив митрополиту Мукачівському Феодору орден "За заслуги" II ступеня. URL: <https://news.church.ua/2020/09/25/prezident-v-zelenskij-vruchiv-mitropolitu-mukachivskomu-feodoru-orden-za-zaslugi-ii-stupenya/>

³⁹²Розпорядження Кабінету Міністрів України №677-р від 2 липня 2014 р. "Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-%D1%80>

³⁹³Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та

ціями загальноосвітніх навчальних закладів – від університетів до дитячих садочків³⁹⁴; ліцензування духовних навчальних закладів; визнання за чітко означених умов їхніх дипломів і захищених дисертацій³⁹⁵; через сто років богослов'я вперше повернулося у вітчизняний університет; релігійна громада дістала можливість – згідно з міжнародним розумінням свободи релігії – вільно змінювати свою юрисдикцію; були прибрані нашарування, що ускладнювали діяльність релігійних об'єднань (як-от, сумнозвісна подвійна реєстрація)³⁹⁶. Причому, під час війни держава не лише надавала релігійним організаціям фінансові пільги, а й підтвердила право їхніх членів на невійськову (альтернативну) службу³⁹⁷.

Міжнародні рейтинги релігійної свободи від 2014 р. встановлюються для України без Криму (з наголосом, що це не означає невизнання півострова українською територією), але з окупованою частиною Донбасу (знов-таки, із застереженням, що Українська держава не може нести відповідальність за жорстокі порушення там релігійних свобод). Найбільш авторитетний рейтинг "урядо-

установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/419-19/sp:wide:max15>

³⁹⁴Закон України "Про освіту". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2145-19>; Верховна Рада України ухвалила Закон "Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів". URL: <https://rada.gov.ua/news/Novyny/110671.html>

³⁹⁵Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. "Про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-2015-%D0%BF/paran13#n13>

³⁹⁶Поіменне голосування про проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи) (№4128-д) – за основу та в цілому. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_golos?g_id=2163808&n_skl=8

³⁹⁷Рішення суду про визнання неправомірною військовою мобілізацію віруючого, який має право на альтернативну службу. URL: <https://www.irs.in.ua/ua/rishennya-sudu-pro-viznannya-nepravomirnoyu-viiskovu-mobilizaciyu-viruyuchogo-yakii-maje-pravo-na-alternativnu-sluzhbu>; Рішення № 80504428, 11.03.2019, Кіровоградський окружний адміністративний суд. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/80504428/>; Вищий спецсуд підтвердив право мобілізованих віруючих на альтернативну службу. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=61062&name=faiht_and_weapon&lang=ua&

вого обмеження релігії", що його складає Pew Research Center, визначає ці обмеження в Україні як "помірні" і менш відчутні, ніж у таких європейських країнах, як Іспанія, Австрія, Греція, Данія, Румунія, Болгарія, Франція, не кажучи вже про Молдову і, тим більше, Білорусь та Росію. Причому останнє обстеження також фіксує поліпшення рейтингу "урядового обмеження релігії" для України з 4,2 до 3,8 (для порівняння – найгірший з-поміж європейських країн у РФ – 8,1, найкращий 0,6 – у Сан-Марино)³⁹⁸.

По суті справи, єдиним надзвичайним законом, який ухвалив український законодавець у сфері державно-церковних відносин в умовах війни, став Закон "Про внесення змін до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України" (2018 р.). Закон передбачає, що "...релігійна організація (об'єднання), яка безпосередньо або як складова частина іншої релігійної організації (об'єднання) входить до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, зобов'язана у своїй повній назві, зазначеній у її статуті (положенні), відображати належність до релігійної організації (об'єднання) за межами України, до якої вона входить (частиною якої вона є), шляхом обов'язкового відтворення у своїй назві повної статутної назви такої релігійної організації (об'єднання) з можливим додаванням слів "в Україні" та/або позначення свого місця в структурі іноземної релігійної організації"³⁹⁹. Відповідно до закону Міністерство культури за

³⁹⁸A Closer Lookat. How Religious Restrictions Have Risen around the World. Pew Research Center. Washington DC, July 15, 2019. P.94–95.

³⁹⁹Закон України "Про внесення зміни до статті 12 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації

результатами релігієзнавчої експертизи визначило ті релігійні громади, управління і центри, монастирі, духовні навчальні заклади, місії та братства, які мають внести зміни до своїх статутів. З-поміж цих організацій – три старообрядницькі церкви, Російська істинно-православна, а також УПЦ МП, діяльність структур і функціонерів якої власне і покликало до життя цей закон.

У квітні 2019 р. Окружний адміністративний суд м. Києва задовольнив заяву Київської митрополії УПЦ про забезпечення позову у справі про скасування наказу Міністерства культури України, відповідно до якого Київська митрополія Української православної церкви та низка релігійних організацій повинні внести зміни до своєї офіційної назви з огляду на те, що невжиття таких заходів може істотно ускладнити чи унеможливити поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача. Крім того, на думку суду, реалізація на даний час (до вирішення справи по суті) оспорюваного акту та вчинення на його виконання дій може призвести до невиправданого втручання держави у сферу діяльності релігійної організації як юридичної особи⁴⁰⁰. Як впливає із оприлюднених записів, зроблених у кабінеті голови суду П. Вовка, рішення суддів не було неупередженим і об'єктивним⁴⁰¹. Одночасно, 49 депутатів Верховної Ради (переважно члени фракції "Опозиційний блок") надіслало подання до Конституційного Суду України з проханням визнати Закон таким, що не відповідає Конституції України⁴⁰².

Деякі вчені-правознавці також висловили сумнів стосовно того, що міркування національної безпеки можуть обмежити право релігійної спільноти вільно обирати собі ім'я, а також що це

(об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19#Text>

⁴⁰⁰Справа про перейменування Київської Митрополії УПЦ: суд вжив заходи забезпечення позову. URL: <http://oask.gov.ua/node/3829>

⁴⁰¹Треба записуватися на благословення до Онуфрія": як ОАСК ухвалював рішення в інтересах проросійської церкви. URL: <https://speckor-info.net>

⁴⁰²Долженков О. В., Німченко В. І., Новинський В. В. та інші. Конституційне подання. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_374.pdf

обмеження є пропорційним меті Української держави протистояти російській пропаганді, яка, на думку законодавця, поширюється релігійними об'єднаннями, керованими з Росії⁴⁰³. Також і юристи Української Гельсінкської спілки з прав людини висловили думку, що державні обмеження, накладені на релігійні організації цим законом, порушують свободу віросповідання в Україні, хоча і не виклали у своєму повідомленні аргументації на підтримку такої позиції⁴⁰⁴.

Між тим, цей "сек'юритизаційний" закон, що розглядається (станом на кінець 2020 р.) у Конституційному Суді, цілком здатний витримати тест на сумісність із міжнародними зобов'язаннями України і, ширше, з вимогами демократичного суспільства. Передовсім, він має перед собою легітимну мету – попередження суспільства, що риторика і практика цієї релігійної організації може бути детермінована її підпорядкуванням релігійному центруві, що знаходиться і контролюється (чому є численні докази) з країни, яка здійснює агресію проти України. Тим більше, що згідно зі Ст. 17 Конституції України захист інформаційної безпеки є однією з найважливіших функцій держави, справою всього українського народу.

Втручання, яке здійснює держава (а припис змінити назву є безсумнівним втручанням у справи релігійної організації), можна вважати мінімальним і – що надзвичайно важливо – таким, що не обмежує свободу совісті для членів цієї Церкви. Тобто, вони не втрачають жодну з можливостей, що їх гарантує міжнародне право у сфері свободи совісті й переконань – сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими прилюдним або приватним порядком у вченні, богослужінні і відправі релігійних та ритуальних обрядів, або навіть змінювати свої

⁴⁰³Vovk D. The Names of Religious Groups and Security-Related Concerns. URL: <https://talkabout.iclrs.org/2019/10/03/the-names-of-religious-groups-and-security-related-concerns/>

⁴⁰⁴ УГСПЛ надала КСУ правову позицію щодо конституційності змін ст. 12 ЗУ "Про свободу совісті та релігійні організації". URL: <https://helsinki.org.ua/articles/uhspl-nadala-ksu-pravovu-pozytysiyu-schodo-konstytutsijnosti-zmin-st-12-zu-pro-svobodu-sovisti-ta-relihijni-orhanizatsiji/>

релігійні переконання⁴⁰⁵. Так само закон не передбачає дискримінації релігійних організацій Московського патріархату в Україні – вони й надалі користуються всіма правами, передбаченими Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації" (що принципово відрізняє цей закон від Закону Болгарії 2003 р., де заборона мати однакову назву "Болгарська православна церква" супроводжувалася для однієї з релігійних організацій, що втратила право на таку назву, втратою майна. Природно, що у тому випадку Європейський Суд з прав людини відзначив порушення Європейської конвенції з прав людини⁴⁰⁶. Однак в іншій справі, *Leela Förderkreise.V. and others v. Germany*, суд наголосив у своїх попередніх заявах про те, "що держави мають право пересвідчуватися, чи не займається рух або об'єднання під виглядом переслідування релігійних цілей, діяльністю, яка завдає шкоди населенню або громадській безпеці"⁴⁰⁷.

Нарешті, припис Закону щодо зміни назви релігійної організації не може вважатися образливим для її керівництва і членів: адже архієреї УПЦ МП самі не заперечують, коли їх ідентифікують як єпископів Російської церкви (особливо за кордоном), не протестують проти намірів В. Путіна захищати "Русскую церковь на Украине"⁴⁰⁸, поблажливо сприймають позначення їх у різного роду обіжниках й документах Московського патріархату як служителів Російської церкви, а деякі єпархії й парафії без проблем уміщують згадку про належність до МП у своїх офіційних документах⁴⁰⁹.

⁴⁰⁵Європейська Конвенція з прав людини. З поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та 14 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. Страсбург: Європейський Суд з прав людини, 2010. С.11.

⁴⁰⁶ *Case of Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria* (2009). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-90788%22%7D>

⁴⁰⁷ *Leela Förderkreise.V. and others v. Germany*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-89420%22%7D>

⁴⁰⁸Путин оставил за Россией право защищать свободу вероисповедания на Украине. URL: <https://www.interfax.ru/russia/648622>

⁴⁰⁹Прикметно, що народні депутати України, які оскаржили в Конституційному Суді цей Закон, визнають, що УПЦ є частиною Російської церкви. – Див.: Вадим Новинский: "Я сам лично встану защищать Лавру". URL: https://lb.ua/news/2018/07/25/403639_vadim_novinskiy_ya_lichno_vstanu.html

Тобто, втручання, до якого вдається держава у наведеному випадку, слід вважати необхідним, дозволеним законом, мінімально можливим, з передбачуваними наслідками, а також таким, яке не призводить до порушення права на свободу совісті членів релігійних об'єднань, щодо яких (об'єднань) втручання здійснюється.

Релігійні організації України в ситуації іноземної агресії

Початок російської агресії проти України приніс, зрозуміло, радикальне погіршення безпекової ситуації в країні, а також стану дотримання прав людини і релігійної свободи. Передовсім і головню – в анексованому Криму і на окупованих територіях Донбасу. Окупаційні власті відмовлялися виконувати резолюції Генеральної Асамблеї ООН⁴¹⁰, Парламентської Асамблеї Ради Європи і продовжували політику грубого, свідомого і послідовного порушення прав і свобод людини на захоплених територіях⁴¹¹.

Переслідування відразу ж заторкнули мусульман, протестантів, православних Київського патріархату. Часом цілі громади, здебільшого п'ятидесятницькі, були депортовані з Криму. Депортації також заторкнули пасторів, які висловлювали, хай і у достатньо м'якій формі, проукраїнські погляди, а також членів громад, які брали участь у Помаранчевій революції 2004 р. та у Революції Гідності 2013–2014 рр.⁴¹² Ті релігійні громади, чії одновірці на материковій Україні критикували російську агресію і анексію Криму, потрапили під жорсткий контроль ФСБ. Наприклад, у м. Балаклава внаслідок переслідувань ціла громада на чолі з пастором вимушена була залишити Крим. Однак головною мішенню окупаційної адміністрації стали громади Київського патріархату і мусульман, які відмовлялися демонстру-

⁴¹⁰Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol (Ukraine). New York: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2016.

⁴¹¹Challenge on Substantive Grounds of the Still Unratified Credentials of the Delegation of the Russian Federation. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=21538&lang=en>

⁴¹² В Крыму продолжают преследовать верующих – эксперт. URL: <https://ru.krymr.com/a/28256380.html>

вати лояльність до окупаційної влади. З 15 громад Київського патріархату, які діяли в Криму до анексії, залишилося дев'ять, більшість священників вимушені були виїхати⁴¹³.

З іншого боку, обшуки в мечетях, вилучення літератури, яку в Росії вважають "екстремістською", затримання і арешти мусульманських активістів, процеси проти членів Хізб ут-Тахрір стали повсякденням анексованого Криму. Причиною арешту і засудження до довгих термінів ув'язнення найчастіше постає сам факт належності до цієї організації, навіть якщо така належність не супроводжується жодною активністю. Деякі з мусульман, які постали перед судом за належність до Хізб ут-Тахрір: 19-річний (Муслім Алієв), 16,5-річний (Теймур Абдулаєв), 16-річний (Енвер Мамутов), 15-річний (Руслан Зейтулаєв), 13-річний (Рустем Ісмаїлов), 12-річні (Вадим Сирук, Емір-Усеїн Куку, Узеїр Абдулаєв) – отримали терміни ув'язнення, інші – від 5 до 11 років⁴¹⁴. До того ж, на територію Криму було поширено дію так званого "пакета Ярової-Озерової", який, по суті справи, унеможливив місіонерську діяльність усіх релігійних організацій, за винятком РПЦ Московського патріархату. Станом на жовтень 2020 р. Кримська правозахисна група зафіксувала в Криму 101 провадження проти релігійних організацій, у рамках яких було винесено штрафів на суму більш ніж 1,3 мільйона рублів⁴¹⁵.

Кричущим порушенням прав людини, принципів релігійної свободи і зобов'язань, які взяла на себе Російська Федерація, стала поширена на окуповані території заборона діяльності свідків Єгови. Заборона супроводжувалася дискримінацією на робочому місці, конфіскацією майна, яке потім виставлялося на торги, арештами і судами, де свідки Єгови отримують терміни ув'язнення

⁴¹³Лункин Р., Загребина И. Религия и право в современной России. Москва, 2017. С. 158–159, 174–190.

⁴¹⁴Дела "Хизб ут-Тахрир" в Крыму. URL: <https://ovdinfo.org/story/dela-hizbut-tahrir-v-krymu>

⁴¹⁵В Крыму продолжают преследовать верующих: уже более сотни дел за "незаконную миссионерскую деятельность". URL: <https://crimeahrg.org/ru/v-krymu-prodolzhayut-presledovat-veruyushhih-uzhe-bolee-sotni-del-za-nezakonnuyu-missionerskuyu-deyatelnost/>

не за що інше, як виключно за свою віру. Подібної практики не було навіть у пізньому СРСР, де свідків Єгови засуджували, як правило, за відмову від військової служби, але не за сам факт належності до організації. Втім, скористатися правом на альтернативну (невійськову) службу свідки Єгови теж не можуть. Так, у квітні 2017 р. Бахчисарайський військкомат офіційно попередив свідка Єгови, що він зможе скористатися правом на альтернативну службу тільки у тому разі, якщо змінить релігію і надасть на підтвердження цього відповідний документ⁴¹⁶. Станом на листопад 2020 р. у Росії та у Криму 48 свідків Єгови перебували у в'язницях, 26 під домашнім арештом, 402 було висунуто звинувачення, у будинках і молитовних спорудах було проведено 1166 обшуків⁴¹⁷.

На окупованих територіях Донбасу ситуація з релігійною свободою ще трагічніша. В преамбулі першої редакції т.зв. "Конституції ДНР" її автори повністю перекреслили право на свободу совісті всіх, хто потрапив на цю територію: "Ощущая себя неотъемлемой частью Русского Мира как русской цивилизации, общности русских и других народов, мысля нераздельность судьбы всего Русского Мира и желая по-прежнему оставаться ее причастниками, оставаясь приверженными идеалам и ценностям Русского Мира..., исповедуя Православную веру (Веру Христианскую Православную Кафолическую Восточного Исповедания) Русской Православной Церкви (Московский Патриархат) и признавая ее основой основ Русского Мира... В Донецкой Народной Республике первенствующей и господствующей верой является Православная вера (Вера Христианская Православная Кафолическая Восточного Исповедания), исповедуемая Русской Православной Церковью (Московский Патриархат)"⁴¹⁸. Це практично пряма репліка зі "Своду Законів Російської імперії", і

⁴¹⁶ The Military Commissariat in the Crimea Have Demanded from the Recruit to Change his rRligion'. URL: <http://z-news.link/the-military-commissariat-in-the-crimea-have-demanded-from-the-recruit-to-change-his-religion/>

⁴¹⁷ Узники совести. URL: <https://jw-russia.org/prisoners.html#restriction>

⁴¹⁸ "Конституция ДНР". Принята Верховным Советом "Донецкой Народной Республики" 14 мая 2014 года. URL: <http://anti-maidan.toch.ca/konstituciya-dnr>

супроводжувалася вона жорстокими погромами протестантських церков, захопленням неправославних священнослужителів і віруючих навіть під час богослужінь, катуваннями, побиттям і вбивством пасторів. 8 червня 2014 р. під час святкування Трійці у пятидесятницькій церкві Слов'янська бойовики схопили чотирьох служителів цієї церкви. Їхні тіла було знайдено після того, як Українська армія визволила місто⁴¹⁹. Пастора донецької церкви "Асамблея Божа" С. Косяка безперервно катували вісім годин у захопленій бойовиками будівлі обласної держадміністрації. 14 червня 2014 р. під час атаки на місто у Маріуполі бойовики "ДНР" вбили протестантського пастора С. Скоробогача⁴²⁰. Десятки баптистських, пятидесятницьких, адвентистських молитовних будинків, "Залів Царства" свідків Єгови, мормонських церков було конфісковано проросійськими бойовиками, а віруючих було вигнано звідти⁴²¹. Окупаційні власті розпалюють релігійну ворожнечу і обіцяють "нещадно поборювати секти"⁴²².

Томос для українського Православ'я: політичні передумови і наслідки

По-справжньому важливим проривом у сфері релігійної свободи, державно-церковних відносин і зміцнення незалежності України стало визнання Православної церкви України як 15-ї Автокефальної церкви Повноти Православ'я з боку Вселенського патріархату. Це зняло обтяження з совісті великої кількості православних України, яких таврували як "безблагодатних", неканонічних та створило подальші умови для виведення всього

⁴¹⁹ When God becomes a Weapon. Persecution Based on Religious Beliefs in the Armed Conflict in Eastern Ukrain. Kyiv, April 2015, P. 15.

⁴²⁰ Запрет на функционирование сект в ДНР. URL: <http://novorossiya.name/zapret-funkcionirovaniya-sekt-v-dnr/>; Правоохранители ЛНР пресекли деятельность киевской секты баптистов. URL: <http://miaistok.su/pravoohraniteli-v-lnr-presekli-deyatelnost-Kyivskoj-sekty-baptistov-video/>

⁴²¹ Как в ОРДЛО подавляются конфессии. URL: https://humanrights.org.ua/ru/material/svoboda_sovisti_pid_chas_vijni_na_skhodi_ukrajini

⁴²² Statement by the Heads of Evangelical Protestant Churches of Ukraine on religious persecution in Donetsk and Luhansk'. URL: www.irf.in.ua/eng/index.php?option=com_content&view=article&id=420:1&catid=34:ua&Itemid=61

православного середовища з-під контролю релігійного центру, який дієво підтримує російську агресивність щодо України.

Утвердження державності України (як і практично всіх країн, де православні становлять більшість населення) супроводжувалося спробами утвердження "своїї" Автокефальної церкви – це стосується як подій 1917–1921 рр., так і кінця ХХ–перших десятиліть ХХІ ст. Питання автокефалії перебували у центрі релігійної політики президентів Л. Кравчука, В. Ющенка, П. Порошенка, а також певний час президента Л. Кучми. І хоча у 2008 р. Віктор Ющенко і його оточення майже впритул підійшли до того, аби зрушити це питання з мертвої точки, по-справжньому вікно можливостей для цього відчинилися лише наприкінці президентського терміну П. Порошенка.

У центрі процесу визнання автокефалії Православної церкви України, як і визнання автокефалій для православних церков Албанії, Болгарії, Греції, Московського царства, Польщі, Румунії, Сербії, Чеських земель і Словаччини, а також підтвердження стародавньої автокефалії Грузинської православної церкви стояв Вселенський (Константинопольський) патріархат⁴²³. Зі Вселенським патріархом Варфоломієм неодноразово зустрічалися всі без винятку Президенти України, а сам він постійно підкреслював, що з особливою увагою стежить за розвитком релігійно-політичної ситуації в Україні. Він неодноразово робив заяви, з яких можна було окреслити таке бачення ним "українського питання": Константинополь є Церквою-матір'ю для України; анексія Київської митрополії Московським патріархатом у 1686 р. відбулася не у канонічний спосіб; міжправославні відносини в Україні не є внутрішнім питанням Московського патріархату; Константинополь визнає кордони Московського патріархату в тих межах, які були окреслені для нього Грамотою чотирьох східних патріархів 1593 року; Константинополь визнає на території України лише одного митрополита Київського – того, що перебуває у

⁴²³Література з цього питання є безмежною. Див., зокрема: The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity, Vols. I-II, Blackwell Publishing, 2011. P.14–16, 78–93; 264–275; 281–290; 451–452; 472–482, 559–570.

підпорядкуванні Московського патріархату^{*}, але це не означає, що він визнає УПЦ МП – для Вселенського престолу вона є лише зібранням єпископів Російської церкви в Україні; Російська церква, яка опікується православними України, має дбати про них, але остаточне слово щодо Православ'я в Україні належить Константинополю⁴²⁴.

Патріарх Варфоломій, який достатньо рішуче діяв у справі відновлення Автономної православної церкви в Естонії, дарування Томоса Православній церкві Чеських земель і Словаччини, відродженні Албанської православної церкви, яка була повністю знищена режимом Енвера Ходжі, розв'язанні проблем українських Православних церков у США і в Канаді, врегулюванні болгарської кризи і питань, пов'язаних з усуненням Єрусалимського патріарха Іринея⁴²⁵, довго зволікав з остаточним рішенням стосовно автокефалії для Православної церкви в Україні.

Однак до початку 2018 р. низка факторів пришвидшила активність Константинополя на українському напрямі і примусила патріарха Варфоломія діяти рішучіше. Майже напевно цими факторами не були ані підтримка США, ані фінансове

^{*} Хоча речники УПЦ МП багаторазово повторювали, що Вселенський престол визнає в Україні лише їхню Церкву, патріарх Варфоломій наголошував, що він визнає лише одного митрополита Київського, тобто того, хто знаходиться в юрисдикції РПЦ. Ця ситуація змінилася після 15 грудня 2018 р., коли єдиним митрополитом Київським Константинопольська церква визнає предстоятеля ПЦУ. Відтоді Константинополь не визнає титули єпископів РПЦ в Україні. Порівняй: Офіціальна хроника. Коммюнике о визите Архиепископа Константинополя – Нового Рима и Вселенского Патриарха Варфоломея I в Русскую Православную Церковь по приглашению Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. Издание Московской Патриархии, 1993, № 7–8. С. 3; Відповіді Його Святості патріарха Варфоломія на лист редакторів Церкваріума щодо справжнього канонічного статусу УПЦ МП. URL: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/vselenskij-patriarkh-tserkvariumu-ukrajinski-ierarkhi-pidrosieyu-ne-e-mistsevi-pravlyachi-episkopi>

⁴²⁴ Див. докладно у: The Ecumenical Patriarchate and Ukraine Autocephaly: Historical, Canonical, and Pastoral Perspectives. Order of Saint Andrew the Apostle, Archons of the Ecumenical Patriarchate in America, 2019.

⁴²⁵ Див., серед іншого: The Ecumenical Patriarchate of Constantinople. A Religious Minority and a Global Player. Studies in Interreligious Dialogue. 2016. Vol. 26 (2). P.215-225.

стимулювання з боку Адміністрації П. Порошенка. Патріарх Варфоломій, як і його попередники патріархи Димитрій (Пападопулос) та Атенагор (Спиру), завжди відчували підтримку з боку уряду США⁴²⁶, не кажучи вже про 2,5-мільйонну грецьку громаду в США, достатнім чином представлену в американському істеблішменті. Натомість кошти, які могли акумулювати урядові й неурядові структури Російської Федерації для утримання Константинопольського патріархату від визнання української автокефалії, значно перевищували можливості української сторони, до того ж втрати, які відчував Константинополь цей крок, враховуючи зменшення паломництва росіян до його святинь, вихід зі спільних міжцерковних проєктів з Московським патріархатом тощо, були суттєвими. Факторами, які мали вирішальний вплив на рішення патріарха Варфоломія, стали: війна, що її розв'язала проти України Росія; висока готовність усіх гілок української влади беззастережно підтримати автокефалію для Православної церкви в Україні; категорична відмова Московської патріархії вирішувати українське церковне питання інакше, ніж через утримання православних України у своєму підпорядкуванні. Нарешті, відверта ворожість Росії до Вселенського патріархату, яка остаточно набрала характеру державної політики, спроби прив'язати Варфоломія до організації путчу 2016 р. проти президента Туреччини Ердогана⁴²⁷, зірвати Всеправославний Собор 2016 р. на Криті, який був справою усього життя патріарха Варфоломія, та реалізувати сталінські плани з перенесення центру Православ'я в Москву переконали патріарха у необхідності перейти у наступ⁴²⁸.

Хоча Російський інститут стратегічних досліджень попереджав, що "у будь-який момент... патріарх Варфоломій може,

⁴²⁶ Див., зокрема: The Ecumenical Patriarchate during the Cold War (1946–1991). Kitromilides P. Religion and Politics in the Orthodox World. The Ecumenical Patriarchate and the Challenges of Modernity. New York, 2019. P. 72–91.

⁴²⁷ Sotiropoulos E. How Russia's Information Warfare Targets the Church of Constantinople. URL: <https://publicorthodoxy.org/2018/01/29/russian-information-war-constantinople/>

⁴²⁸ Масаветас А. Нешадна російська війна проти Константинополя. Український тиждень. 23 квітня 2018 р. URL: <https://tyzhden.ua/World/212882>

пославшись на незаконність Томоса 1686 р. про передачу Київської митрополії у канонічне відання Московського патріархату, заявити свої претензії на управління православними України"⁴²⁹, ані церковні, ані державні структури РФ не очікували, що кроки Константинополя виявляться настільки рішучими⁴³⁰.

Між тим, 17 квітня 2018 р. президент П. Порошенко запросив на зустріч голів парламентських фракцій і попросив їх підтримати його офіційне звернення до патріарха Варфоломія з проханням дарувати автокефалію Православній церкві України. До Вселенського патріарха також звернулися всі архієреї УПЦ КП та УАПЦ. Верховна Рада України, яка вже зверталася зі своєї ініціативи до патріарха Варфоломія напередодні Всеправославного Собору у червні 2016 р., цього разу підтримала президентське звернення спеціальною Постановою⁴³¹, за яку проголосувало 268 депутатів із 334 зареєстрованих у сесійному залі. В УПЦ МП це оцінили як рутинні спроби розв'язати проблему православного розколу в Україні поза її, УПЦ МП, участі, до якої і раніше намагалися вдаватися керівники держави. Широковідомою і багаторазово цитованою стала заява заступника голови відділу зовнішніх церковних зв'язків УПЦ МП протоієрея Миколая Данилевича про те, "що це все закінчиться великим пшиком"⁴³².

Але мірою того, як патріарх Варфоломій підтверджував намір Вселенського престолу визнати автокефалію Православної церкви України, Московська патріархія почала вдаватися до надзвичайних

⁴²⁹Філіянова В.Н. Его Святейшество Варфоломей – Константинопольский патриарх и проамериканский политик. Проблемы национальной стратегии. 2013. № 1 (16). С. 189–190.

⁴³⁰Кирило переконав Путіна, що це неможливо. Порошенко розповів, як Україні вдалося отримати Томос. URL: <https://www.5.ua/polityka/kyryl-perekonav-putina-shcho-tse-nemozhlyvo-poroshenko-rozpoviv-ia-ukraini-vdalosia-otrymaty-tomos-228106.html>

⁴³¹Постанова Верховної Ради України "Про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православної Церкві в Україні". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19#Text>

⁴³²УПЦ МП про "церковну заяву" Порошенка: все закінчиться великим пшиком. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/17/7177967/>

заходів. Проте головним інструментом недопущення української автокефалії стала Російська держава – російська дипломатія, спецслужби, церковні функціонери і неурядові організації, які перебували в орбіті російських спецслужб (як-от, Імператорське православне палестинське товариство на чолі з колишнім головою Федеральної служби контррозвідки і уряду РФ С. Степашиним) розгорнули потужну кампанію з протидії цьому процесові.

У той самий день, коли Верховна Рада звернулася до Вселенського патріархату, пресекретар російського президента зробив заяву, з якої ставало зрозуміло, що Росія використає всі можливості, щоби зупинити рух до автокефалії⁴³³. Упродовж лише травня 2018 р. "міністр закордонних справ" Московської патріархії митрополит Іларіон (Алфеев) мав переговори з патріархами Антіохії, Єрусалиму, Олександрії, Грузії та Румунії, архієпископом Кіпру та послами Греції й Болгарії в Росії⁴³⁴.

У червні 2018 глава комітету з розвитку громадянського суспільства, громадських та релігійних організацій С. Гаврилов зустрівся в Афінах з предстоятелем Елладської православної церкви і членами Синоду ЕПЦ й обговорив з ними недопущення

⁴³³Kremlin Refuses to Support Creation of Independent Ukrainian Orthodox Church, Branding it "Split". URL: <https://www.unian.info/politics/10087304-kremlin-refuses-to-support-creation-of-independent-ukrainian-orthodox-church-branding-it-split.html>

⁴³⁴Див. повідомлення про ці зустрічі на офіційному сайті Відділу зовнішніх церковних відносин РПЦ: Meeting between Metropolitan Hilarion and Primate of Orthodox Church of Antioch. URL: <https://mospat.ru/en/2018/05/09/news159751/>; Metropolitan Hilarion Meets with Patriarch Theophilos of Jerusalem. URL: <https://mospat.ru/en/2018/05/09/news159760/>; Metropolitan Hilarion Meets with His Beatitude Patriarch Theodoros of Alexandria. URL: <https://mospat.ru/en/2018/05/06/news15968/>; 'Metropolitan Hilarion of Volokolamsk Meets with the Primate of the Georgian Orthodox Church'. URL: <https://mospat.ru/en/2018/06/04/news160640/>; 'Metropolitan Hilarion of Volokolamsk Meets with Patriarch of the Romanian Orthodox Church'. URL: <https://mospat.ru/en/2018/05/19/news160116/>; Metropolitan Hilarion Meets with Greek Ambassador to Russia. URL: <https://mospat.ru/en/category/news/decr-chairman/page/7/>; 'DECR chairman meets with Ambassador of Bulgariato Russia'. URL: <https://mospat.ru/en/2018/06/01/news160598/>;

Metropolitan Hilarion of Volokolamsk Meets with His Beatitude Archbishop Chrysostomos of Cyprus. URL: <https://mospat.ru/en/2018/05/08/news159702/>.

поширення "українського сценарію"⁴³⁵. Активність російської дипломатії та спецслужб в Греції була настільки безпардонною, що двоє російських дипломатів були вислані з країни за спроби підкупу грецьких посадових осіб і церковних діячів⁴³⁶.

У серпні 2018 р. Агентство "Associated Press" оприлюднило інформацію проросійських хакерів, яких було звинувачено спеціальним прокурором США у спробах вкрасти особисту кореспонденцію митрополитів Вселенського патріархату для гальмування процесу надання автокефалії Православній церкві в Україні⁴³⁷.

Своєю чергою, безкомпромісну боротьбу проти української автокефалії розгорнули проросійські політичні і церковні кола в самій Україні. Вони шантажували українську і світову громадську думку неминучою громадянською війною і розколом світового Православ'я⁴³⁸.

Утім, попри всі ці зусилля Вселенський патріархат послідовно здійснював кроки, спрямовані на підготовку до надання автокефалії Православній церкві в Україні. У вересні 2018 р. він призначив до Києва двох екзархів – архієпископа Памфілійського Данила та Едмонтонського Іларіона – для більш швидкого просування процесу⁴³⁹.

Нарешті, 11 жовтня 2018 р. відбувся Синод Константинопольської православної церкви, який оприлюднив канонічну модель вирішення українського питання Вселенським патріархатом. Вона полягала у скасуванні Московської та відновленні

⁴³⁵Председатель Комитета Госдумы встретился с Предстоятелем и членами Священного Синода Элладской Православной Церкви. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5217381.html>

⁴³⁶Greece decides to expel Russian diplomats. URL: www.ekathimerini.com/230551/article/ekathimerini/news/greece-decides-to-expel-russian-diplomats

⁴³⁷Ungodly Espionage: Russian Hackers Targeted Orthodox Clergy. URL: <https://apnews.com/26815e0d06d348f4b85350e96b78f6a8> (accessed on 6 October 2018).

⁴³⁸Томос об автокефалии УПЦ: Новинский угрожает гражданской войной. URL: <https://news.liga.net/politics/news/tomos-ob-avtokefalii-upts-novinskiy-ugrozaet-grajdanskoj-voynou>

⁴³⁹Ближче до Томосу: Вселенський патріарх призначив екзархів у Києві. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-45452812>

Константинопольської еклезіальної юрисдикції над Київською митрополією та відновленні у своєму єпископському сані Філарета (Денисенка) та Макарія (Малетича), а також відновленні церковного спілкування з їхніми прибічниками. Це означало, що відтепер усі православні єпископи, священнослужителі та монахи України перебувають в юрисдикції Вселенського патріархату. Це рішення спиралося на серйозні церковно-історичні, археографічні та канонічні дослідження, які обґрунтовували нелігітимність дій Московського патріархату стосовно Київської митрополії⁴⁴⁰. Буквально наступного дня В. Путін провів оперативну нараду з членами Ради Безпеки РФ, де за участі міністрів оборони, закордонних справ, директорів ФСБ та Служби зовнішньої розвідки обговорювалося становище Російської церкви в Україні⁴⁴¹. Ще через три дні Синод РПЦ розірвав євхаристійне спілкування з Константинопольською церквою⁴⁴².

Рішенням Синоду від 11 жовтня 2018 р. Вселенський патріархат відкрив для себе можливість перейти безпосередньо до процедури надання автокефалії. Для цього патріарх Варфоломій надіслав запрошення всім православним єпископам зібратися на

⁴⁴⁰Вселенський Престол і Церква України: документи свідчать. URL: https://www.patriarchate.org/theological-and-other-studies/-/asset_publisher/GovONi6kIiut/content/o-oikoumenikos-thronos-kai-e-ekklesia-tes-oukranias-omilounta-keimena?_101_INSTANCE_GovONi6kIiut_languageId=uk_UA; Церковно-історичний та канонічний бік справи див. у: Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. Москва, 2009; Ченцова В. Г. Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии. Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2017. №2. (68). С. 89–110; Ветошников К. "Передача" Киевской митрополии Московскому патриархату в 1686 году: канонический анализ. URL: https://risu.ua/ru/peredacha-kievskoy-mitropolii-moskovskomu-patriarhatu-v-1686-godu-kanonicheskiy-analiz_n82716; Ветошников К. Ответ на аргументы представителей РПЦ о "полной передаче" Москве юрисдикции над Киевской митрополией в 1686 г. URL: <https://credo.press/221236/>; Hovorun С. The Cause of Ukrainian Autocephaly/Religion During the Russian-Ukrainian Conflict. New York, 2020 P. 180–191.

⁴⁴¹Ответ России: автокефалия Украины дошла до Совбеза. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2018/10/12_a_12019651.shtml

⁴⁴²Заявление Священного Синода Русской Православной Церкви в связи с посягательством Константинопольского Патриархата на каноническую территорию Русской Церкви. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5283708.html>

Собор, який відбувся 15 грудня 2018 р.*. Напередодні цього Собору УПЦ КП та УАПЦ припинили своє існування; делегати Собору, на який, крім єпископів, священників й мирян цих Церков, прибули два митрополити УПЦ МП, ухвалили Статут нової Церкви – Православної церкви України та обрали її предстоятеля – митрополита Епіфанія (Думенка). 6 січня 2019 р. митрополит Епіфаній здійснив візит до Вселенського патріархату, де під час урочистого богослужіння йому було вручено Томос про автокефалію Православної церкви України. Томос проголошував Православну церкву України автокефальною, де управлятимуться справи Церкви "без будь-якого іншого зовнішнього впливу", та значно розширював участь єпископів в управлінні Церквою, порівняно із московською моделлю – в роботі Синоду мають відтепер брати участь усі єпископи по черзі⁴⁴³. Томос містить ряд приписів, які стали об'єктом маніпуляцій у російських та проросійських медіа та у пропаганді Московського патріархату, спрямованій на дискредитацію новопосталої Церкви і обґрунтування її нібито "несправжньої" автокефальності. Це припис визнати верховенство Константинополя у Православній церкві, який міститься і в Томосах про надання автокефалії, які отримували від Вселенського престолу також інші Помісні церкви; така ж вимога – "а в головах и началех держати и почитати апостольский престол Константинопольский, как и иные патриархи" – міститься також у Грамоті Константинопольського Собору 1590 р. про

* У своєму листі до предстоятеля УПЦ МП митрополита Онуфрія від 12 жовтня 2018 р. патріарх Варфоломій запросив його взяти участь у Соборі, на якому буде сформована ієрархія і обрано предстоятеля автокефальної Української церкви. Після того, як предстоятеля буде обрано, митрополит Онуфрій (якщо, звісно, його не оберуть на цю посаду), вже не зможе еклезіологічно та канонічно мати титул Митрополита Київського, як про це нагадав йому Варфоломій. URL: https://www.unian.ua/politics/10367451-varfolomiy-onufriyu-pislya-stvorennya-v-ukrajini-novoji-cerkvi-vi-vzhe-ne-budete-mitropolitom-kijivskim-list.html?_ga=2.46249892.2053723849.1605037470-1581055484.1604661866

⁴⁴³ ПАТРІАРШІЙ І СИНОДАЛЬНИЙ ТОМОС НАДАННЯ АВТОКЕФАЛЬНОГО ЦЕРКОВНОГО УСТРОЮ ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2614225-tomos-povnij-tekst-ukrainskou.html>

утвердження Московського патріархату⁴⁴⁴. Це також вимога отримувати святе миро від Константинополя (таку вимогу мають Томоси про автокефалію Албанської, Елладської, Польської, Чеської та Словацьких земель церков; від Константинополя отримує миро також і Єрусалимська церква).

Окремо слід відзначити положення Томоса про те, що територія Православної церкви України – це територія незалежної Української держави. Церковні структури, створені етнічними українцями за межами України, не входять до складу ПЦУ. Це положення, яке міститься і в Томосах, дарованих деяким іншим Церквам, є реалізацією принципу помісності, коли автокефальна Церква утворюється по місцю, а не за етнічною ознакою. Константинополь наполягає на цьому принципі і засудження ним етнофілетизму означає саме відступ від принципу помісності, а не запереченням права православних, чия країна виборолла державність, на автокефалію, як це часом витлумачують у Московському патріархаті.

Нарешті, наголос на тому, що титул Предстоятеля "Митрополит Київський і всієї України" не підлягає самовільному переглядові, означає, що претензії Української церкви на патріаршу гідність у майбутньому потребуватимуть окремого документа Вселенського престолу.

Здобуття автокефалії було з ентузіазмом сприйнято в українському суспільстві. Слово "Томос", невідоме дотепер за межами вузького кола знавців грецької церковної термінології, стало словом року-2018, обійшовши "євробляхи", "безкарність", "агресію", "воєнний стан" і "новічок"⁴⁴⁵. Україна опинилася в центрі уваги світових медіа – найвпливовіші з них присвятили перемозі України в боротьбі за українську церковну незалежність спеціальні репортажі. Жодне з видань не розглядало проблему

⁴⁴⁴Грамота Константинопольського собора об основанні Московського патріархата. 8 мая 1590 г. URL: <http://raritety.rusarchives.ru/dokumenty/gramota-konstantinopolskogo-sobora-ob-osnovanii-moskovskogo-patriarhata>

⁴⁴⁵Названо найпопулярніше слово в Україні у 2018 році. URL: <https://glavcom.ua/news/nazvano-naypopulyarnishe-slovo-v-ukrajini-u-2018-roci-558893.html>

української автокефалії як хай і вкрай важливе, але виключно релігійно-інституційне питання – практично всі наполягали на його геополітичному значенні. Це підкреслювалося практично в усіх заголовках: "Україна: нова Православна церква здобуває незалежність від Москви" (The Guardian); "Українська православна церква пориває з московським впливом" (Washington Post); "Православні християни України офіційно поривають з Москвою" (New York Times); "Православна церква України відокремлюється від Росії" (El Estimulo, Венесуела); "Народилася Українська православна церква: у Стамбулі підписано декрет про автокефалію" (La Stampa, Італія), "Православний патріарх визнав Українську національну церкву" (Der Tagesspiegel, Німеччина) та ін.

Хоча українські й світові медіа передовсім вказували на історичну, політичну та геостратегічну складові цієї події й підкреслювали її величезний емансипуючий вимір в українсько-російському протистоянні, визнання автокефалії означало для великої кількості православних України звільнення їхньої совісті від тягара звинувачень у "безблагодатності" й "неканонічності", "розкольніцтві" та інших стигматів. Визнання її Константинопольською православною церквою, а згодом також Елладською, Олександрійською та Кіпрською православними церквами означало кінець "монополії на канонічність", яку УПЦ МП вважала своєю головною, єдиною і незмінною "конкурентною перевагою" в боротьбі з невизнаними УПЦ КП та УАПЦ*. У віруючих з УПЦ МП з'явилася "канонічна альтернатива" Московському патріархатові і впродовж 2019–2020 рр. до ПЦУ з УПЦ МП перейшло понад 550 громад. Переважна більшість переходів припала на перші

* Це був вимушений визнати заступник голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків УПЦ МП о. Миколай Данилевич: "Якщо раніше ті церковні частини, що відійшли від нас, відчували свою неповноцінність і була надія на їхнє повернення до нас і відновлення єдності, коли в одній країні одна Церква, а не дві, то тепер вони відчули себе самодостатніми із-за визнання Константинополем". Див.: Томос став духовною берлінською стіною для українського православ'я – протоієрей Миколай Данилевич. URL:<https://apostrophe.ua/ua/article/society/2019-11-28/tomos-stal-duhovnoy-berlinskoy-stenoy-dlya-ukrainskogo-pravoslaviya---protoierey-nikolay-danilevich/29357>

місяці після отримання Томоса і відбулися вони у переважній більшості випадків мирним способом.

Попри те, що кремлівська пропагандистська машина надзвичайно активно підштовхувала вірних УПЦ МП до загострення конфлікту із владою, призвичаювала своїх реципієнтів до думок про "ріки крові"⁴⁴⁶, "релігійну війну"⁴⁴⁷, "варфоломіївську ніч"⁴⁴⁸, подібні сценарії реалізувати не вдалося, навіть попри те, що російські спецслужби намагалися зорганізувати серію провокацій проти храмів Московського патріархату і звинуватити в цьому українських "радикалів"⁴⁴⁹.

Священноначалля УПЦ МП беззастережно відмовилося від будь-якого діалогу з 15-ю Помісною церквою у диптиху Константинопольського патріархату. Воно повністю пішло у фарватері політики Московської патріархії, разом з нею розірвало евхаристійне спілкування з Константинополем, приєдналося до її антиконстантинопольської війни на зовнішній арені і розгорнуло проти ПЦУ масштабну пропагандистську кампанію.

Стратегія Московської патріархії полягала в тому, щоби переконати своїх союзників з-поміж Помісних Православних церков розірвати евхаристійне спілкування з Константинополем, що призвело б до розколу Православ'я на два ворогуючі блоки і позбавлення Константинополя де-факто ролі центру згоди у православному світі. Однак попри тиск і фінансові стимули жодна з Помісних церков не розірвала спілкування зі Вселенським престолом.

Тоді Московська патріархія зосередилася на ізоляції Константинополя в одному, українському, питанні, пригрозивши,

⁴⁴⁶Цифры и сценарий: Религиозная война на Украине станет следствием автокефалии (2018). URL: https://tsargrad.tv/articles/cifry-i-scenarij-religioznaja-vojna-na-ukraine-stanet-sledstviem-avtokefalii_158238

⁴⁴⁷Подгорный Н. Сели на раскол. Почему инициатива Порошенко может привести к кровавой религиозной войне на Украине. Известия. 20 апреля 2018. URL: <https://iz.ru/734220/nikolai-podgornyj/seli-na-raskol>

⁴⁴⁸Кармазин И. Варфоломеевская ночь. Украина на грани религиозной войны. Как Константинопольский патриарх провоцирует кровопролитие в Киеве. Известия. 11 сентября 2018. URL: <https://iz.ru/787533/igor-karmazin/varfolomeevskaia-noch-ukraina-na-grani-religioznoi-voiny>

⁴⁴⁹Російські спецслужби платять за провокації проти храмів УПЦ (МП) – СБУ. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-provokatsii-proty-upts-mp-sbu/29761076.html>

що розірве відносини з тими Церквами, які визнають ПЦУ. Але другий у диптиху Олександрійський патріархат, древня Кіпрська церква та Елладська церква визнали ПЦУ. Відповіддю стала "гібридна екскомунікація" – Москва продовжує визнавати тих архієреїв цих Церков, які критикують рішення про визнання ПЦУ, що робить таку екскомунікацію беззмістовною і веде РПЦ до самоізоляції.

У процесі формування й зростання ПЦУ виразною стала позиція середовища священників і, набагато більшої мірою, мирян, які не хотіли б бачити новопосталу Церкву ані українською редакцією Російської церкви, ані канонічною копією УПЦ КП. У цьому середовищі найбільш інтенсивно обговорюється майбутнє Церкви, можливості нової якості релігійного життя і Православ'я, вірного витокам і, водночас, зверненого в майбутнє. Це середовище сформулювало 10 тез для ПЦУ і оформилося у однойменну спільноту. Постульовані ним 10 тез убирають у себе заклик до справжньої соборності; оновлення парафіяльного життя і євхаристійне відродження; залучення вірян і переосмислення кожним членства у Церкві; якісний переклад богослужбових текстів українською мовою та богослужіння, яке промовляє до людини XXI століття; посилення христоцентричності та відновлення біблійної свідомості Церкви, або нову євангелізацію; відмова від парадигми "церковно-державні відносини", від будь-якої "симфонії" візантійського чи західного типу, відмова від політизації Церкви; вимога прозорості, підзвітності, єдності в різноманітності та представництва всього церковного народу; потреба соціального служіння, активної соціальної позиції Церкви щодо різних питань суспільного життя; реформа церковної освіти; діалогічність і відкритість⁴⁵⁰.

Хоча після першої хвилі переходів з УПЦ МП, яка припала на січень–березень 2019 р., переходи уповільнилися і у наступні місяці стали поодинокими, упродовж 2019–2020 рр. Православна

⁴⁵⁰10 тез для ПЦУ: віряни опублікували пропозиції до плану дій нової помісної Церкви. URL: https://risu.ua/10-tez-dlya-pcu-viryani-opublikovali-propozycji-do-planu-diy-novoji-pomisnoji-cerkvi_n96159

церква України розвивалася доволі динамічно. Їй вдалося – хай і не безпроблемно – об'єднати в служінні єпископат і клір колишніх УПЦ КП та УАПЦ, відносини між якими не були до того безхмарними, а також духовенство й мирян, які перейшли з Московського патріархату; почати вкорінювати більш соборну, ніж це було, систему управління Церквою і залучити до церковних справ творчих мирян – науковців, митців, молодих фахівців креативних індустрій, журналістів; утриматися від мови ворожнечі й ненависті відносно Московського патріархату і його структур в Україні. Провід Церкви, на відміну від священноначалля УПЦ МП, зайняв достатньо зважену позицію у розпал пандемії COVID-19⁴⁵¹. Ані хвиль насильства, ані внутрішньої боротьби за владу, ані одержавлення, ані інших руйнівних процесів, що їх віщували для ПЦУ, не сталося.

Єдиною яскравою медійною проблемою для ПЦУ в перші два роки її становлення став демарш її почесного патріарха Філарета. Він так і не зміг примиритися із тим, що в новоствореній Церкві вся повнота влади йому не належить ані де-юре, ані де-факто. Попри те, що єпископат ПЦУ, більшість якого становили його ставленики і вихованці, надавали йому всі можливі знаки уваги і залишили за ним не передбачене церковними документами звання "почесного патріарха", Філарет очікував, що він і надалі керуватиме Церквою, а митрополит Епіфаній виконуватиме роль "міністра закордонних справ" ПЦУ. Коли цього не сталося, то Філарет відкликав свій підпис під постановою Собору про ліквідацію УПЦ КП, заявив про невизнання Томоса про автокефалію і почав відтворювати наративи Московської патріархії про "несправжність автокефалії", підступність Константинопольського патріархату та розвивати паралельну ПЦУ церковну структуру. Філарет не знайшов підтримки в українському єпископаті та серед української інтелігенції, яка підтримала у

⁴⁵¹Московский патриархат призывает обниматься и причащаться, чтобы побороть коронавирус. URL: <https://www.unian.net/society/10922198-moskovskiy-patriarhat-prizyvaet-obnimatsya-i-prichashchatsya-chtoby-poborot-koronavirus.html>; Епіфаній попросив вірян залишатися вдома на свята. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/04/11/7247495/>

1992 р. створення УПЦ КП, а у 1995 р. – кандидатуру Філарета на керівництво Київським патріархатом. Єдиним середовищем, яке надало йому підтримку, стали проросійські сили, націлені на послаблення автокефальної Православної церкви України⁴⁵². Попри те, що діяльність Філарета становить проблему для всієї ПЦУ, її священноначалля зайняло достатньо зважену позицію стосовно колишнього предстоятеля УПЦ КП і запобігла тим самим широкій медіазації проблеми.

Хоча перші перемовини про Помісну церкву у П. Порошенка з патріархом Варфоломієм відбулися у березні 2016 р.⁴⁵³, дарування Томоса про автокефалію збіглося з розгортанням активної фази президентської виборчої кампанії в Україні 2019 р. Президент об'єктивно відіграв виняткову роль у здобутті визнаної автокефалії Українською церквою, оскільки внаслідок певних канонічних обставин ключова роль у підготовці Томоса лягає на українську дипломатію, на дипломатію міжнародних партнерів України та публічну дипломатію⁴⁵⁴. Тому Порошенко і його команда вирішили конвертувати свій успіх у справі набуття автокефалії в голоси виборців. Церковне питання, поряд із мовним та військовим, стало головним гаслом виборчої кампанії П. Порошенка ("Армія. Мова. Віра."), а сам президент вирушив у турне областями України з популяризацією цього здобутку (т. зв "Томос-тур"). Цей тур викликав неоднозначні відгуки. Наприклад, лише 11,2% опитаних наприкінці січня – на початку лютого 2019 р. киян погодилися з думкою, що це є виключно засобом популяризації ПЦУ; кожний п'ятий вважав, що "Томос-тур" рівною мірою є засобом популяризації Помісної Православної церкви і засобом передвиборчої агітації; 38,3% опитаних обрали

⁴⁵²Тісно пов'язані з Росією люди організують мітинги на підтримку владики Філарета – ЗМІ. URL: <http://religionpravda.com.ua/2019/10/07>

⁴⁵³Поможет ли Порошенко создать поместную церковь? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2016/03/160312_ru_s_poroshenko_church

⁴⁵⁴Як приклад такої публічної дипломатії див.: Джемілев розповів, як кримські татари домовлялися з Ердоганом про автокефалію УПЦ. Президент заявляв, що зробить все можливе для Томосу. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/dzhemilyev-rozpoviv-yak-krimski-tatari-domovlyalisya-z-erdoganom-pro-avtokefaliyu-upc-1219047.html>

відповідь "безумовно, засіб передвиборчої агітації Порошенка", а 13,9% заявили, що це більшою мірою засіб передвиборчої агітації, але частково – засіб популяризації ПЦУ⁴⁵⁵.

Хоча Томос певною мірою сприяв П. Порошенку на президентських виборах, але не в тих масштабах, на які він розраховував. Результати досліджень свідчать, що на президентських виборах 2019 р. більша підтримка ПЦУ корелюється з більшою підтримкою П. Порошенка у тих округах, де відбулися переходи з УПЦ до ПЦУ. Загалом же його підтримка прибічниками ПЦУ становила 24% проти 11% підтримки виборцями, які належали до інших релігійних груп, за лише 6% підтримки атеїстів (у В. Зеленського це співвідношення становило 17%–22%–26%; у Ю. Тимошенко – 14–12–4; у А. Гриценка 7–7–2, відповідно)⁴⁵⁶.

Перемога В. Зеленського на президентських виборах була прийнята в УПЦ МП і в різних громадських середовищах як пролог до перегляду релігійної політики попереднього періоду, про що свідчила заява шостого президента: "...влада не повинна втручатися у церковні справи, я захищатиму незалежність церкви"⁴⁵⁷. Про можливі зміни в релігійній політиці свідчила і позиція одного з ключових функціонерів, заступника глави Офісу Президента у 2019–2020 рр. С.Трофімова, котрий публічно заявив про "лукавий вектор" попередньої релігійної політики, яким "просто дискредитувалися дії мільйонів віруючих українців", про свою належність до УПЦ МП та про високу оцінку ним її предстоятеля митрополита Онуфрія⁴⁵⁸. Перед тим ще один топпосадовець, глава СБУ І. Баканов, призначений на посаду президентом В. Зеленським, заявив про свою належність до УПЦ МП. Причому його судження з церковного питання були достатньо заплутаними:

⁴⁵⁵ Думки і погляди жителів м. Києва. Січень–лютий 2019 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=822&page=1>

⁴⁵⁶ BrikT. Electoral Effects of the Tomos // Baltic Worlds. From the Centre for Baltic and East European Studies (CBEES). August 2020. Vol. XIII: 2–3. P. 87.

⁴⁵⁷ Влада не повинна втручатися в церковні справи, я захищатиму незалежність церкви – Зеленський на зустрічі з патріархом Варфоломеєм. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/606251.html>

⁴⁵⁸ Первый замглавы ОП Зеленского. В гостях у Гордона. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ouLQgPzrMeM>

"...ходжу до Свято-Введенського монастиря. Цей храм належить до Московського патріархату, якого насправді не існує і який видумали політики для поділу на своїх та чужих, цинічно використовуючи віру у політичних ігрищах"⁴⁵⁹. Ще одним сигналом про напрями змін став скандал навколо конкурсу на посаду голови новостворюваної Державної служби з питань етнополітики та свободи совісті – чинна влада явно скеровувалася на недопущення до її керівництва команди, яка була пов'язана зі змінами, здійсненими за попередньої влади⁴⁶⁰.

Попри те, що за час своєї каденції В. Зеленський провів цілу низку зустрічей як із закордонними релігійними лідерами⁴⁶¹, так і з главами українських церков і релігійних організацій⁴⁶², контури політики, яка здійснюватиметься в цій сфері, залишаються малозрозумілими.

В. Зеленський є першим українським президентом, який у своїй публічній риторичі не звертається, принаймні упродовж перших півтора роки перебування на посаді глави держави, до релігійних ідей, символів та алюзій. Це принципово контрастує з дотеперішньою поведінкою українського істеблішменту, представники якого так або інакше демонстрували свою повагу до релігійних інститутів, показово з'являлися в храмах під час богослужінь і будували церкви на своїх малих батьківщинах. Такі настанови відповідали загальній європейській тенденції кінця

⁴⁵⁹ Іван Баканов: СБУ – не Ватикан, не держава в державі, тут не буде окремих законів і обраних. URL: https://glavcom.ua/interviews/glava-sbu-ivan-bakanov-sbu-ne-vatikan-ne-derzhava-v-derzhavi-tut-ne-bude-okremih-zakoniv-i-obranih-639635.html?fbclid=IwAR2P_M8ApA8kg4BQG5pQMmeij5NOld-q5koDCV_tRLNiF5ehWYtVQaXv7Cw

⁴⁶⁰ Горевой Д. Що відбувається навколо виборів голови держслужби релігії. URL: https://lb.ua/society/2019/12/06/444091_proishodit_vokrug_viborov_glavi.html

⁴⁶¹ У Ватикані відбулася аудієнція Президента України та першої леді з Його Святістю Папою Франциском. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-vatikani-vidbulasya-audiyenciya-prezidenta-ukrayini-ta-per-59689>; Зеленський у Стамбулі помолвся з патріархом Варфоломієм. URL: <https://glavcom.ua/news/zelenskiy-u-stambuli-pomolivsya-z-patriarhom-varfolomijem-foto-711753.html>

⁴⁶² Президент зустрівся з представниками церков і релігійних організацій України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-zustrivsya-z-predstavnikami-cerkov-i-religijnih-or-58725>; Зеленський зустрівся з Епіфанієм, Філаретом та Онуфрієм. URL: <https://www.dw.com/uk>

XX – початку XXI ст., коли релігія втрачала значення для повсякденного життя громадян, але ставала більш важливим, ніж сто років тому, фактором політичної й етнічної мобілізації, зовнішньої політики і міжнародних відносин. Українські президенти, прем'єр-міністри, топчиновники не питали, у сталінському дусі, "скільки у Папи (патріарха, митрополита – В. Є.) дивізій" і не кидали, у стилі М. Грушевського, знамените: "Обійдемося без попів!"⁴⁶³. Чи не найбільш яскравою була під цим оглядом еволюція Л. Кучми, який спочатку виразно нехтував гуманітарною сферою, позиціонував себе як технократ, "ракетник, у якого немає часу на пустощі", а потім буквально запалився ідеєю "Єдиної Помісної Православної церкви". Він з'являвся на пасхальних і різдвяних літургіях усіх трьох православних церков України, обговорював питання української автокефалії з Константинопольським і Московським патріархами і збудував церкву в своєму рідному селі Чайкіно, якої там ніколи не було.

Політтехнологи Зеленського намагаються надати йому образ "абсолютно сучасної молодой людини", щось на зразок Е. Макрона або Ж. Трюдо⁴⁶⁴. Втім, ці державні діячі – "динамічні з погляду ухвалення рішень, легкі на підйом" – достатньо глибоко розуміють глобальні релігійні тренди, а також релігійно-суспільні процеси, які відбуваються в їхніх країнах*, і здійснюють, передовсім, звичайно, Макрон**, доволі рішучу політику в цій сфері.

⁴⁶³Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Української Центральної Ради). Київ, 1997. С. 43-44.

⁴⁶⁴Політтехнолог Банкової: Зеленський більше, ніж відосики. Він – президент країни. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/11/12/7273246/>

* У своїй книзі "Республіка" Е. Макрон обговорює такі проблеми, як свобода совісті, протидія "Ісламській державі", підтримка імамів, котрі плекають цінності Республіки, інтеграція мусульман у французьке суспільство, недопущення шкідливого впливу на них із зовні, боротьба з радикальним ісламізмом, взаємовідносини між іудаїзмом й ісламом, релігія в шк олах та ін. Див.: Macron Emmanuel. Revolution, Scribe, 2017.

** Причому це стосується не лише політики Е. Макрона відносно ісламу, яка широко обговорюється як у Франції, так і, особливо, в ісламському світі, але й політики відносно християнських церков. З цього приводу див.: Jonhson. Socialists outraged as French president says Christianity can cure economic malaise. URL: <https://www.acton.org/publications/transatlantic/2018/04/13/socialists-outraged-french-president-says-christianity-can>

Президенту В. Зеленському доведеться вирішувати, яким способом Українська держава відповідатиме на спроби використання релігії для підриву українського суверенітету і вкорінення в канву суспільної свідомості антиукраїнських наративів; якою саме буде українська редакція відокремлення Церкви від держави, порівняно з країнами з такою різною системою державно-церковних відносин, як, наприклад, США і Білорусь, Японія і Франція; продовжуватимуться чи зупиняться напрацювання у сфері державно-церковного партнерства, здійснені у попередній період, а також – чи стануть законами розроблені тоді законопроекти.

ВИСНОВКИ

Кризовий стан українського суспільства найбільш помітним своїм проявом має ентропійний характер зв'язків між його основними сегментами. Фактично можна казати про певний суспільний хаос, який проявляється не тільки у суспільстві, а й у політичному полі, яке мало б бути головним фактором суспільної самоорганізації. Поки що український політикум не демонструє ані інституційної здатності з об'єднання громадян навколо спільного курсу, ані готовності та й бажання бути взірцем у дотриманні тих спільних цінностей, якими можна було б нівелювати негативні прояви плюралістичності – доктринальну та ідеологічну непоступливість, недовіру до влади, соціальну конфліктність тощо.

Політичне поле, хоча його стан і породжений загальним станом суспільства, має ту перевагу, що, на відміну від останнього, є більш щільним унаслідок меншої кількості своїх сегментів, певної інтелектуальної гомогенності, чіткішого усвідомлення його учасниками своїх інтересів, нарешті, через володіння необхідними важелями для реалізації свого призначення.

Для виведення суспільства із кризового стану учасниками політичного поля має бути вирішено низку завдань, із довгого списку яких тепер можна виділити такі.

Насамперед, має бути утверджена довіра населення до влади як неодмінна умова їх діалогу і взаємодії. Оскільки практично усі сфери життєдіяльності суспільства пронизані олігархічною системою, то її злам є першою необхідною передумовою подальшого процесу державотворення й збереження суверенітету. Вирішення цього завдання можливе лише через політичну інтеграцію й консолідацію українського суспільства, глибоке вкорінення демократичних цінностей, реальну й ефективну децентралізацію влади, посилення середнього класу, розвиток дієвого громадянського суспільства. Цей перший крок до утвердження довіри до влади має бути доповнений діями, які повинні логічно впливати з нього:

— забезпечення легітимності влади, незалежного громадського контролю за діяльністю політичних лідерів, політичних

інститутів та органів влади. Розвиток громадянського суспільства та його інститутів, посилення комунікації влади з громадськістю не лише допомагатимуть інтеграції й консолідації української політичної нації, а й сприятимуть легітимації влади, підвищенню рівня довіри до неї;

— виведення на належний якісний рівень судової системи. Без кардинальних і ефективних змін у цій сфері Україні загрожує посилення правового нігілізму не лише з боку громадян, але й з боку представників вітчизняної політико-бізнесової еліти, окремих державних інститутів. Результативність реформування судової системи – необхідна умова подолання корупції та панування вітчизняних і російських олігархів у ключових сферах економіки та суспільного розвитку. Протидія олігархічним впливам можлива лише через вкорінення демократичних цінностей у свідомість і політичну поведінку людей, у практику діяльності влади, реальну й ефективну її децентралізацію, розвиток дієвого громадянського суспільства;

— спрямування інформаційного, комунікативного, організаційно-політичного ресурсів держави на формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів майбутнього, що є необхідною умовою ціннісно-орієнтаційної єдності українського суспільства. У цьому сенсі вкрай важливим є формування у масовій свідомості розуміння причин і наслідків сучасних процесів, визначення перспектив розвитку і шляхів подолання кризових явищ. Суспільна довіра на тлі відкритості, прозорості й послідовності влади буде визначальною у збереженні суспільної єдності, мобілізації на подолання соціально-політичних криз;

— налагодження позитивної і продуктивної комунікації з громадськістю. Реалізацію цього завдання можна було б покласти на міжвідомчу групу за участі провідних фахівців центральних органів влади із залученням науковців та представників інститутів громадянського суспільства. Серед основних завдань такої групи – моніторинг суспільної думки, визначення основних, узагальнення позитивних і негативних тенденцій її змін, розроблення пропозицій, спрямованих на подолання негативних явищ суспільно-

політичних процесів з метою підвищення рівня суспільної довіри та політичної культури громадян;

— активізація роботи тих державних органів, які покликані впливати на зміст інформаційного контенту у країні.

Міністерству культури та інформаційної політики України, Міністерству молоді та спорту України, Міністерству цифрової трансформації України спільно з іншими центральними органами виконавчої влади та з Комітетами Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики та з питань свободи слова варто розробити та впровадити систему моніторингу інформаційного простору України. Предметом моніторингу та відповідної реакції мають стати випадки деструктивного впливу на свідомість, розпалювання міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі, поширення неправдивої інформації;

— з огляду на важливість набуття об'єктивних знань про політику, необхідність підвищення рівня політичної культури і освіти, Міністерству освіти і науки України спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій із залученням фахівців Національної академії педагогічних наук України, громадськими об'єднаннями варто розглянути доцільність суттєвого збільшення обсягу навчальних годин та розширення предметного поля освіти в напрямі надання учням загальноосвітніх шкіл та закладів вищої освіти більшого обсягу знань про політику, основи держави та права, основи громадянського суспільства.

Подолання кризового стану суспільства значною мірою залежить від його психологічної стійкості, яка зараз піддається пандемією COVID-19 та різким погіршенням соціально-економічної ситуації. Завдання політиків – зміцнити у населенні віру у здатність країни (держава разом з громадянами) подолати проблеми, що виникли. В цьому відношенні доведеться вирішувати два альтернативні завдання – з одного боку, витискати патерналістські настанови зі свідомості громадян, а з другого боку, робити протилежне – посилювати державну участь не лише у протиепідемічних заходах (тим більше, що сектор охорони здоров'я майже

повністю перебуває під державним управлінням), а й у забезпеченні громадян робочими місцями або державною фінансовою підтримкою – участю у тристоронньому обговоренні трудових питань разом з профспілками і роботодавцями, і субсидіями тим, хто зазнав фінансових втрат, і допомогою безробітним тощо.

Безумовно, адміністративно-територіальна реформа має суттєво збільшити екстернальність психології на місцях, змусити місцеву владу більше покладатися на себе. Разом з тим, перетасовування адміністративно-територіальної мозаїки в умовах кволої реальної, тобто товаропродукуючої, економіки, коли створення територіальних громад мало пов'язане зі справжнім економічним інтересом, може бути сприйняте як звичайний управлінський експеримент. Відповідно, державне стимулювання економіки, навіть якщо воно станеться, має бути узгоджене з новим адміністративним поділом, і немає гарантій, що це узгодження буде консенсусним у трикутнику центральна влада – місцева влада – виробництво. Та й взагалі, проведення адміністративно-територіальних змін згори, не очікуючи імпульсів знизу, може суттєво посилити комплекс пасивності і залежності у масових настроениях.

Проблема довіри у ставленні громадян до влади ускладнюється тим, що остання, не маючи реальної загальноприйнятної програми подолання кризи, апелює не до раціонального мислення, підсилюючи таку апеляцію емоціональним впливом, а натомість розраховуючи на використання емоційного компонента масової психології, використовуючи практичні проблеми лише як привід для спілкування.

Емоційно орієнтований характер спілкування політичного класу з народом суттєво посилив його (спілкування) маніпулятивність. Виховання в суспільстві культури раціонального мислення може бути досягнуте як постійними винесеннями державних проблем для публічного ознайомлення і обговорення, так і через навчальний і виховний процеси з метою формування достатньо освіченого виборця. Корисним учасником в утвердженні культури раціональності можуть стати активістські рухи, які, не будучи формальними учасниками політичного поля, разом з тим суттєво

впливають на нього, виступаючи суспільними лобістами, і, навпаки, доносячи до населення реальний зміст політичних рішень.

Наскільки небезпечним є брак раціонального мислення показала постійна турбулентність у сфері політики пам'яті. Її нова якість – орієнтація на своєрідну гібридність у сенсі багатоголосності – містить у собі потенціал подолання амбівалентності та меншовартості історичної пам'яті українців, яка великою частиною своїх носіїв ще досі залишається під дією російської імперської матриці. Принаймні утворення Православної церкви України продемонструвало можливість успішного виходу, спочатку хоча б організаційного, з-під російського домінування. Доповнення організаційного успіху духовним великою мірою визначатиметься характером державної політики щодо релігії та церкви, а також поведінкою головних учасників політичного поля – їхній компроміс (якщо не консенсус) стосовно церковної ситуації у православ'ї може стати потужним сигналом для суспільства щодо подолання свого кризового стану на засадах толерантності і плюралістичності.

Наукове видання

**ПОЛІТИЧНЕ ПОЛЕ УКРАЇНИ
У СИТУАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ КРИЗИ:
ВЛАДА, ОПОЗИЦІЯ, ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ,
ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ**

Комп'ютерна верстка та макетування – Н. М. Лисенко

Підписано до друку 26.01.2021 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times.

Ум. друк арк. 15,34. Обл.-вид. арк. 11,1.

Тираж 300 прим. Зам. № 1915

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України

01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8

Тел. (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.

16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20

Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124

E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.